נחום בן־דוד סלושץ

כתבים נבחרים

כרך ראשון

הוצאת ועד היובל / תל־אביב / תרצ״ח

נחום סלושץ

ספר המסעות

מסעי בארץ לוב

חלק ראשון

הוצאת ועד היובל / תל־אביב / תרצ״ח

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2023

חברי הועד:

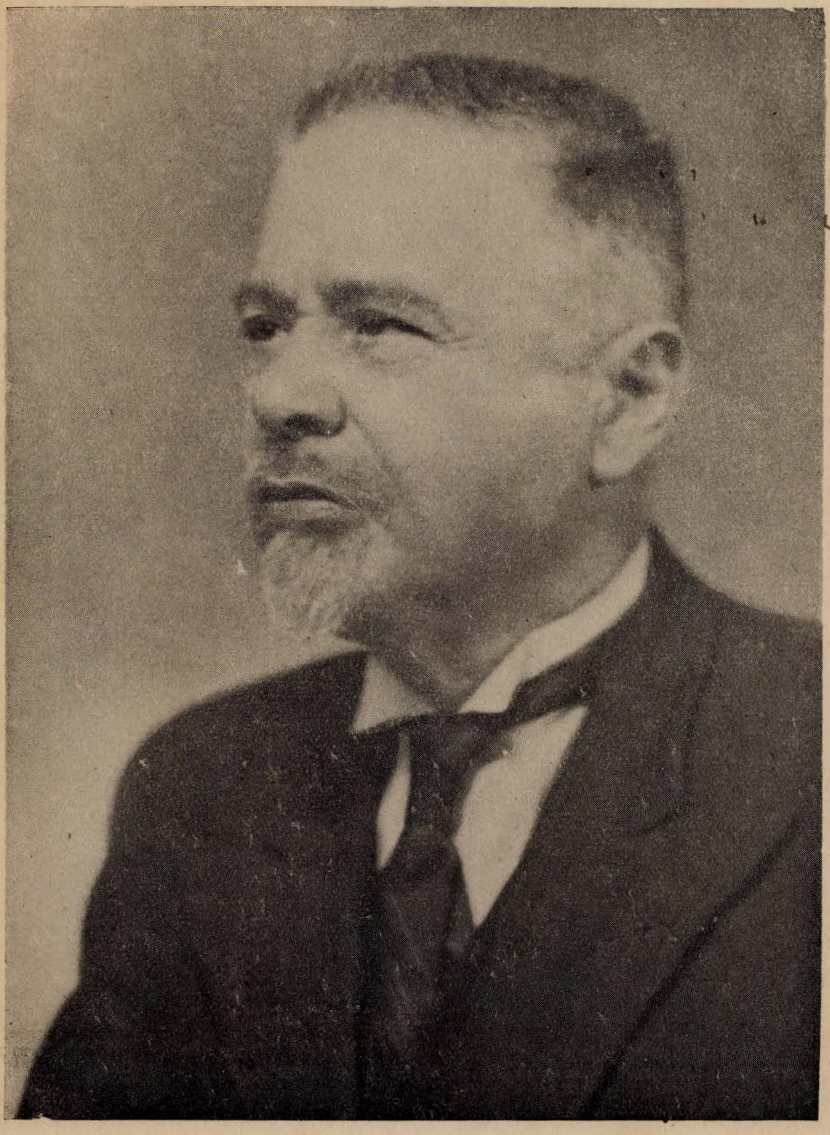
ח. נ. ביאליק (ז"ל, מיסד הוצאה); מ. דיזנגוף (ז"ל);
צבי איזקסון; יצחק בן־צבי; הרב מאיר ברלין;
ד"ר חיים הררי; ד"ר שאול טשרניחובסקי; דוד יודלוביץ; יעקב שפירא.

Copyright, 1937, by Prof. N. Slouschz, Ramat-Gan, via Tel-Aviv
כל הזכויות שמורות

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2023

נדפס בארץ־ישראל
Printed in Erez-Israel (Palestine)

דפוס הפועל המזרחי, תל־אביב

לזכר נשמת

חיים נחמן ביאליק

מעוררי ומעודדי

ברחשי אהבה ותוגה

נ. ס.

פתח דבר

הספר „מסעי בארץ לוב" המונח בזה לפני הקוראים – עם היותו חלק אחד מחבורי הכולל „ספר המסעות" – פרי נסיעות, נדודים, חקירות והגיונות במרחבי היבשות והימים – הריהו בונה פרשה ספרותית-תרבותית שלמה בפני עצמה. ברוב ענין מדובר בו על מראות הטבע המוראים בארצות השמש אש-אוכלה, על תנאי הקיום הקשים והזעומים בארץ תלאובות היותר רחבה בתבל ארצנו ועל גזעי בני אדם איתנים ועלובים כאחד, המוסיפים לחיות חיי האדם הקדמון – על פני בקעת הצלמות הלבנה והמזהירה – אשר שם מדבר הצחרה קורא לה. בעצם ירחי עמל והלך נפש של נדודים ארוכים, מתחת ללהט השמש הטרופי השולח חמתו הצורבת על הדומם ועל החי, מתוך סופות בנגב המתיזים עפרות חול בוערים ככידודי אש. בהתחולל סערות תימן בעמודי חול צורב ועשן מתלקח לכסות ארץ ומלואה – מבשרי וגופי המעונה חזיתי אלוה נורא הוד, הטבע בהדר עזוזו; בכל חושי ומורשי נפשי הנבעתה והמורהבה שבתי כאבותינו לפנים לראות מחזות שדי, את תעצומות ה„יש האדיר" המתגלה בכל גבורתו בתופעות הטבע הכבירות.

„שדה לובים" – כמו שקראו העברים והכנענים הקדמונים – לארץ הישימון הנורא הגובל את חופי דרומו של הים התיכון המקסים, לב התרבות האנושית – אף על פי שהוא צורר בכנפיו ובירכותיו כמה מיפי-הנוף היותר פורחים ומרהיבים, אשר נודעו לתהלה בימי קדם – הריהו הוא בונה בכלליותו חטיבה גיאוגרפית מיוחדת, עולם שלם נבדל מאחרים, מעין ים של חולות לאין קץ עם נקודות איי-ירק, השונה מן ארצות אפריקה שכנותיו האחרות – הייתי אומר: פְּלַאנֶטָא מיוחדה מצוינת בתכונותיה הפיסיות והאתנוגיות המיוחדת לה. ועם זה אין כמותה לשוות לנגד עיני המסתכל במראות הטבע חזות מַבְהֶשֶׁת ומַסְעֶמֶת את חיי האדם וכל היקום בארץ מדבריות הנגב.

בשום חלק אחר מחלקי היבשה, אף לא במדבריות המערב וטֶכסאס ואפילו לא במדבר סוריה לא נעורה בי אותה ההרגשה המיוחדת, אשר הרגשתיה בשוטטי במרחבי הישימון הלובי. דומה הייתי כי לארץ „בראשית" הובילני רגלי, ארץ תהו אשר טרם נגמרה יצירתה, ארץ שממות עד „מראש מקדמי ארץ" – מעבר לתחום כבושי האדם התרבותי, קניניו, חפציו ומאוייו. כל השוקע והולך במעמקי תלאובות גלילות לוב, כל המרחיק נדוד במרחבי הררי החולות – אין לו בעולמו המחודש ברירה אחרת, בלתי אם שיסיר מעליו את

סבל הירושה של האדם התרבותי, שיתפשט את בגדי המעטה המלאכותי אשר שמה עליו מסורה של חברה עתיקה והרי הוא שב להיות אדם קדמון בעצמו — המתמכר כולו ליצרי החיה הטבעית: כל צרכיו ודרישותיו נתונים כל היום ליצר השמירה על נפשו המושל בכל היקום: כל מעיני נפשו ויצוריו שוחרים למצוא טרף לקיבתו, מים להחיות את נפשו, כל יצורי רוחו טורדים ושואפים להגיע למקום מחסה מלהט השמש יומם ומקרה חודרת בלילה — ועל כולם להמלט מידי חית האדם הרעבה והחסרה כל, האורבת לכל מי שיש לו קב של חמרים או נאד של מים.

בסביבה החדגונית, הפרימיטיבית הזאת, המשועבדת לחוקי טבע קבועים ועומדים, שבה כל יום דומה לחברו, שנה בשנה תגש בלי כל שנוי לפניה ומאחריה – בה אין מקום לשום הרכבה ושנוי וסת אשר מהם להתפתחות מגוונת של חיי החברה תוצאות.

תורה מאלפת מחיי אדם הראשון, לקח מענין של הסתכלויות, נסיונות מיוחדים במינם היו לי נדודי הכרוכים ביגיעות בשר וסכנות נפשות במרחבי האופקים האפריקאים: כמשורר לפנים „גרתי משך, שכנתי באהלי קדר" — התהלכתי בתוך גזעי בני אדם פראים וחצי-פראים החיים על חרבם או הנמקים בעוני וחוסר כל, אלה „בני ברבריה ההולכים — היום כמו בזמן התלמוד — ערומים בשוק" ואוכלים כל דבר תועבה. ובתוך אוכלסי פראי אדם אלה נתגלו לפני קבוצים שלמים מבני ישראל עמנו. אשר הוסיפו לחיות עד דורנו זה בתנאי חיי המדבר ומבואיו מימי קדם קדמתה: קהלות שלמות היושבות בדד בחצרות כקדר מדורות קדמונים בנאות המדבר, שבטים או שרידי שבטים המתגוררים על יד מקדש מעט קדמון כשבטי ישראל בדורות השופטים; קבוצים יושבים במערות בבטן האדמה כעמי החורים לפנים, שכוני-באוהל הנודדים ממדבר למדבר כעַרָבים; קהלות של הררים המטַפסים ומסתתרים בחביון סתר הרים כבני אדום לפנים.

עולם יהודי שלם מיוחד, שאם אינו מרובה באוכלסיו הנה הוא מתפשט על פני ארץ רבה; שארית שנשארה בתומתה מגלות חֶל רחבה אשר לפנים נפוצה על פני כל ארצות המדבר ועד שני עברי הקו המשוה ואשר עקבות תעודתה ההיכטורית ופעולתה התרבותית טרם נמחו מזכרונות הילודים יושבי הארצות. בני בניהם של הכובשים הקדמונים האלה — אשר משובת האשלאם שתה קציר לפעולתם והשיבה את המדבר לחיי קדמותו הפראית — עודם נפוצים על פני הררי מדבר לוב, הקצרין של הצחרה ועד רוממות הררי האטלס הגדול — ועדיין מצודתם התרבותית פרושה על דרכי המדבר לקרבם אל חיי העולם הגדול. אין בכלל אלא מה שיש בפרט. המונוגרפיה המפורטה הבאה ברוב ענין שאני מקדיש בזה לארץ לוב ביחוד, יותר שהיא מתארת חיים שונים ומשונים במינם היא מגבשת ומסכמת גם את חיי יהודי כל ארצות אפריקה בדורות עברו — ויכולה לשמש דוגמא למה שהיו חיי ישראל בגלות ישמעאל בכלל, בטרם באו הכבושים מן הצפון לשנותם מן הקצה אל הקצה.

בעשר השנים שקדמו למלחמה העולמית, באותה התקופה מימי חיי שבה הזדמן לי

לסבב את משכנות אחינו הנדחים בארצות היבשה השחורה — בגלילות לוב החילותי ואחר התהלכתי בקצרין של המדבר ובהררי האטלס המרוקאי — טרם נגה אור הכובשים מן הצפון הנאור על חשכת דורות עולמים אשר כסתה את יושבי גלילות אפריקה הפנימים וכל מה שהגיע עליהם. טרם באו חוקים חדשים, נמוסים שונים ועל כלם מושגים חדשים ומזייפים את המציאות — מחמת השפעות מכוונות מן החוץ או בחגרת קריאת בוסר חטופה בספרים חשודים — להשבית מטהרם הקדמוני ומתומתם הפרימיטיבית את המסורות והזכרונות אשר בהם חיו ומהם נזונו חיי הרוח של אחינו הנדחים מדורות קדומים. מושגים מזויפים ומתעים כאלה התפשטו בערי תונס ואלג'זיר בעטיו של הכבוש הצפוני והפצת דעות וידיעות קלוטות מספורי בדים, עד שקשה להוקר הלא-מנוסה להוציא מפי הילודים דבר אמת היסטורית לאמתו. על כן הוציאו כמה חוקרים וכופרים משפטים מעוקלים וגבבו ידיעות ללא-אמת על חיי היהודים בהוה ועל גורלם בעבר. והנה עלה בידי, דוקא בגלילות לוב, שנשארו בעצם תומתם הקדומה להציל ולהעלות מתהום הנשיה הרובצת תחת מסוה ההשפעות הרוח החדשות, עולם מלא של חיי עבר ההולך ונחרב מאז נכבשה הארץ בידי המשטר הפשיסטי „הטוטליי" הבולע וסופג את חיי הפרטים, המוחה ומטשטש את כל השונה והנבדל מחיי הכלל. תאורי חייהם של יהודי לוב, ספורי מסורותיהם, שירי ניביהם, תנאי קיומם והליכות מצבם המדיני והחברתי — כמו שנגלו לעיני בדור העבר — בונים כליל של „תעודות אנושיות", ציורים תרבותיים אשר לדעתי יש להם ערך מיוחד בשביל חקר התפתחות האדם התרבותי בכלל וכשרון ההסתגלות המפליא המציין את שאר רוחו של הגזע העברי בפרט.

* * *

בראש החלק האחרון של „ספר המסעות" יבוא מבוא מפורט ומבואר בצירוף תעודות ומכתבים אשר יתנו לקוראים מושג נאמן מהתנאים שבהם נסדרו ונערכו הנסיעות שנסע הכותב יחד עם סכום והתוצאות שהגיע אליהן.

וכן תבוא גם ביבליוגרפיה שלמה מכל המאמרים, המחקרים שנדפסו בהוצאות חברות מדע שונות ובלשונות שונות. כאן אני מסתפק ברשימה קצרה הצריכה לענינם של אלה — אשר ירצו להתחקות על מקורם של כמה דברים שעמדתי עליהם.

הספר הראשון של הכרך הזה הוא חבור חדש בפני עצמו — אע"פ שחכנו נדפס באנגלית וסכומו המדעי — גם בצרפתית. הספר השני נדפס ברשומות ד', בעריכתם של ביאליק ורבניצקי, וכאן בא בתקונים ובתוספות ודיוקים יחד עם רשימה לתולדות חכמי טריפולי. בספרים הבאים בכרך השני של „מסעי בארץ לוב" יבואו: א) דברי ימי היהודים בטריפולי. ב) מנהגיהם. ג) מסעי בארץ קירנאיקא. ד) הכהנים אשר בג'רבה. החלקים האחרים של כפר המסעות יופיעו — כל אחד בספר בפני עצמו — זה אחר זה.

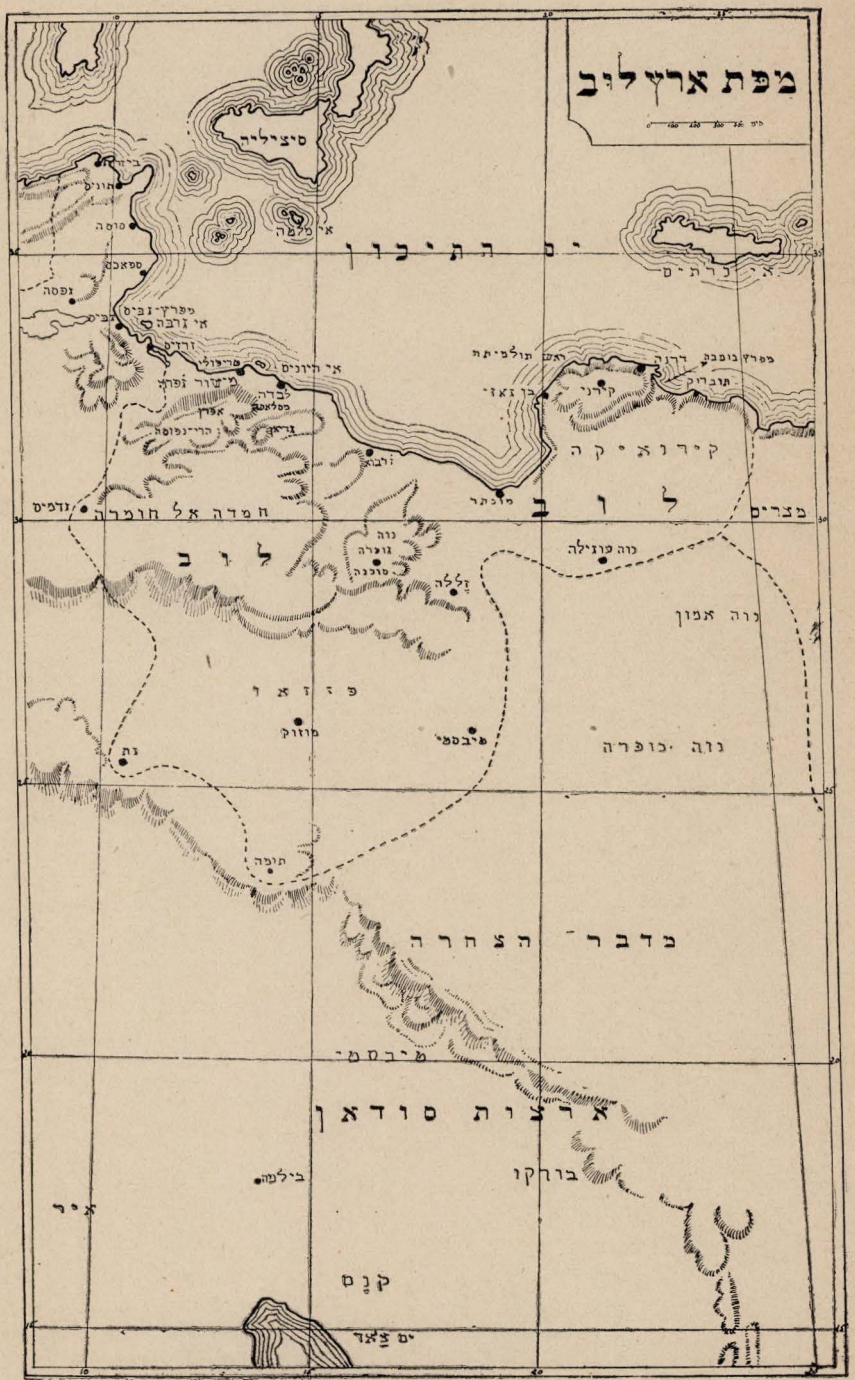
בכרך זה באו שלש מפות של גלילות לוב ו-30 ציורים אשר הוכשרו לדפוס בעזרת ידידי המלומד יוסף ליבוביטש מקהירה. ואני מביע לו בזה את תודתי מקרב ולב. עלי להעיר, כי רוב הציורים והצלומים שהיו בידי נאבדו במערכת ההוצאה היהודית של ספרי ישראל בפילדלפיה, אחרי שנפקד מקום מזכיר החברה שבידו הפקדתי אותם. רוב הציורים שבאו בתוספת כוכב על כתובת תכנם לוקחו ממאסף איטלקי בשם „ריפולי וקירנאיקה" שהופיע בשנת כבושה של לוב (1911) וזה היה סמוך לזמן נסיעתי האחרונה בלוב.

ספר זה נסדר במכונת-כידור (לינוטיפ) אשר מפני תנאים תכניים קשה להרבות בה בתיקונים של שגיאות, אשר נפלו ביחוד בזימני ההפסק, בכתיב השמות הלועזים ואת הקוראים הסליחה. חלק מהתיקונים יבוא בלוח הטעיות והשמות הלועזים יבואו כתקונם ברשימה הכללית, בסוף ספר המסעות.

נ. ס.

ספר ראשון

מסע מדבר ים

מפת ארץ לוב
סיציליה
ים התיכון
קירואיקה
לוב
מצרים
חמרה אל חומרה
נוה אמון
פזאן
מדבר הצחרה
ארצות סודאן
בורקו
קנם
ים צאר

פרק ראשון

טְרִיפּוֹלִי דִי בַּרְבֶּרְיָה

א

טריפולי העיר.

כאור בוקר יום קיץ מזהיר – הוא כ״ו בתמוז התרס״ז – נגלה לפני מעל לספון האניה חוף מצהיב של ארץ מישור שמם, עם כתמים אפורים בולטים של צוקי סלע שפלים ורצועה של אדמה מוריקה פה ושם, דומים כשוקעים ועולים מתוך גלי־הים. כזהו חופה החדגוני של אדמת לוב, השפל והחסר הלך־נפש כל שהוא; ארץ מדבר – המשתרע כמעט בלי שנוי ממפרצי מצרים ועד צוקי תוניס. האניה גלגלה את כבליה בקול, שרכה נתיבה ונכנסה אל מול מפרץ כמעט פתוח, המוקף משני צדדיו חוף מתולל והנשען לפאת מערבית אל כף צהוב מתנשא ברמה. היא הישירה והחליקה אט מבינות לשתי שורות של סלעים – זהו הסימן המובהק של נמל קדמון אשר ידי הכנענים בנוהו ושכללוהו, בהקימם מזח מתולל שיסודותיו נתמכו בצורים החורגים בלי סדר מן המים וכה נחבר אל הרציף של יבשת החוף. בימינו אלה, תחת שלטון התורכים, נשארו לפליטה רק שרידי המלאכה הקדומה; הגשר הרעוע והעזוב שמש כלי קבול לסירות בלבד.

השמש עלה על שמי המזרח וקרני זהרו הציתו את כל הככר אשר מסביב: נאות המדבר של טריפולי, השוכנת על גבול הישימון הנורא והצחור, הוא ה צ ח ר ה אשר הים הוא גבולו כאן, התבדלו מעפרות החול בירקרק הצהוב הנוצץ שלהם, בעוד כפות התמרים המתנשאים ברמה נדמו כסוככים ירוקים מאדמים המכתימים את טוהר לבנת השמים. ערוץ נחל יבש ושמם ממערב זרוע אבנים לבנות כאלו חוסה בצל חורשת תמרים כזה: אלה הם הציונים המפוזרים על פני בית העולם היהודי אשר מעבר לרובע המיוחד לבני עמנו. חיורת אויר האופק של ארץ הצלמות האין־סופי נפגש בלבנת אבני מתי־עולם ויהיו לסמל ממלל רבבן. ישר לנכחנו, לצד מערב התנשא גוש עצום וזעום של בנין לבנבן־כתום כמעט מרובע, בסגנון היבש של בניני ג׳נובה לפנים – הוא המצודה או הסריי, בית־הממשלה אשר מגדליו המרובעים והכהים שלחו בשמים את פיותיהם הפעורים מעל לחומות הגבוהות והמוצקות. ומעבר למצודה, משתרגת עיר מזרחית לבנה, כמוה ככל ערי אפריקה, מוקפת חומה כהה: חשרת מדריגה של תיבות לבנות מרובעות עם גגות שטוחים, אשר מעליהם יתעלמו מינרתים כחולים, מגדלים ורדיים, מבינות לתמרים הגבוהים והרזים.

האניה עמדה במרחק כחצי קילומטר מן המזח: ערב רב של קיוג'י – או סוארים (מלשון סירה) – קיוק בתורכית – הקיפו אותה, התפרצו לעלות בשאון צעקות וריבות. עודם מתרגשים ומתרוצצים והנה כבר עמדו על הספון רופא ושוטרים ופקידים, מלבד סוכן חברת האניות והנלווים אליו: ביניהם איש צעיר לבוש לבנים אשר התיצב לפני לברכני בשם מורי בתי הספר של חברת חברים כל ישראל, אם כמורה בבית הספר למורים בפאריס ואם כסופר וחוקר קדמוניות ישראל. שם הצעיר האהוד היה תופיק סותהן מילידי סוריה. הוא העלני על החוף והעבירני מהר את הגומרוק*) אשר פקידיו התורכים לא החמירו בי כלל. חפצי נשלחו לפני אל ה„מלון האירופי" שהחזיק בו יהודי נתין איטלקי בשם מלול ואני וסותהן התנהלנו לאטנו לראות את מבואות העיר ובניניה החשובים.

עברנו לפני שער המצודה הגדולה; אותה בנה הקיסר קרל החמשי על משואות בנין קדמון, ובשנות המאות האחרונות שמש קן עריצים ומחסה עוז למרשלים, הם מגיני הפירטים אנשי השם של חופי ברבריה, אשר לשמעם חרדו ונמוגו כל יורדי הים ויושבי חופי הים התיכון. מגילה ארוכה של שבויים נוצרים, של עינויים נוראים ושל מעשי תועבה, – אשר גם היהודים לא נקו משחיתותם – רשומה על הכתמים המלכלכים את הקירות, מבינות לפרצים אשר רבו כמו רבו בחומות הגבוהות. בימינו אלה שמשה המצודה סריי או בית השלטון עד שנת 1911 שאז נכבשה בידי האיטלקים ונהפכה ל„קסטלו" נהדר ומיופה.

קצת למעלה, מצד ימין, מבינות לבתים וחנויות אפילות אשר מחוץ לחומה מתנוססת בגאון־פרצים קשת־נצחון גדולה וגבוהה, אשר הוקמה בשנת 164 לכבוד הקיסר מרכוס אורליוס שהיה מילידי אפריקה: בנין כבוד ופאר, אשר ארבעה פנים מכוסים שירי תבליטים של תמונות וציורים בולטים מעל לקירותיו: אבל מה רבה העזובה מסביב! הקירות עצמם שקעו לשליש ויותר בעפר האדמה, והציורים טושטשו ונשחתו עד שלא הכרתי עליהם כי אם שריד כמעט מקלסתר פני אלכסנדר הגדול, עקבות ספינכס – ואשכולות ענבים עם עליהם. הנשר הרומאי הגאה נעלם – ובעצם הקיר הצופה פני הנמל פתח איש ערבי דוכן של קהוה לעם... גאון ושבר! והיה כזה, עד שוב הנשר הרומאי המחדש את נעוריו לפרוש את כנפיו התאבניות על החומה הצהובה־אפורה המקפת את העיר המתנשאה לפנינו... באנו לתוך „השער החדש" ונעבור

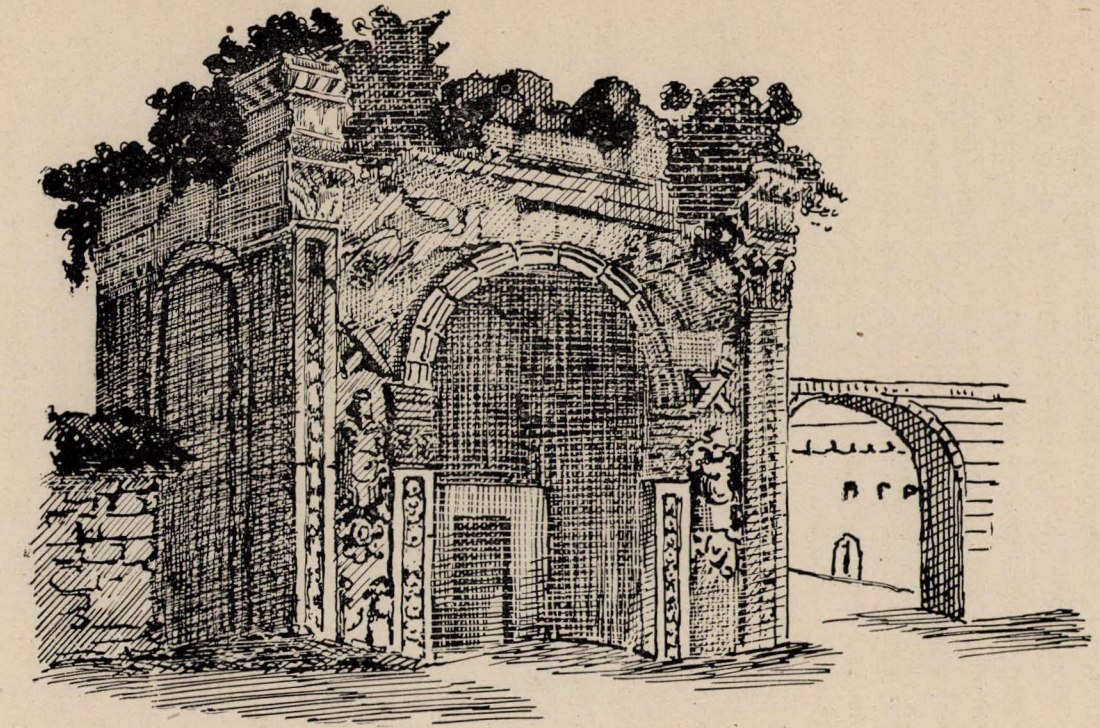
*) בית־המכס בטורקיה.

ԱԼԱՆ ԱԼԱԳԱԿ ՀԱՐ ՕԵ ԱՐԼ։

לפני שורה של בתים חדשים עד שהגענו אל בית המלון. שמה חכה לי מנהל בתי הספר בטריפולי ואחד מראשוני מורי החברה: מאיר לוי, אדם נעים, מצניע לכת ונוח לבריות, מילידי מרוקו הצפונית. כעבור שעה קלה נלוו אלינו ה„רבי" או המלמד א. מג'אז, מורה לעברית מילידי אי ג'רבה, ואתם מנהלת בית הספר לנערות מרת בן שימול, מבנות מרוקו אף היא. וככה נזדוגה אלי מראשית צאתי ובואי בערבות אפריקה חבורה מסורה, מעין „משפחה" הגונה של מורי ה„חברה הקדושה" – כמו שהסכינו יהודי אפריקה לקרא לאליאנס הפריסאית – אשר חזו בה את חזות היהדות העולמית ולעזרתה ולהגנתה יחלו על כל צרה שלא תבוא. ואל יהא הדבר קל בעיני קוראינו בדור הזה, מאז זרח אור הציונות על אחינו הנדחים באשר הם: מורי האליאנס ושליחיה בדורות האחרונים הביאו לעם ההולכים בחושך של גלות ימי הבינים קוי אורה ותקוה טובה ולפעמים גם תמיכה ממשית ועזרה מדינית הראויה להזכר לטוב. היה אמנם גם צד הפוך על המטבע שטבעו מנהלי החברה והוא הנטיה לזלזל בלמודי קודש – שכבר נמצאו אמנם בשפל המדרגה ברוב קהלות המזרח, – מה שהביא לידי העתקת האידיאל של האמונה בנצח ישראל מן השטח ההיסטורי דתי אל שטח אנושי כללי, שטחי ומחוסר בסיס מעשי, בפרט בארץ הקדם. אבל, כמה בני עליה נדיבי רוח ומתענים באשר התענו אחינו הנדחים מצאנו בקרב מורי החברה בארצות הרחוקות. כשאני לעצמי, עלי להביע את רגשי תודתי ואמוני לאלה מן המורים אשר קבלוני בכל מקום כרע כאח, כגון מאיר לוי זה, א. נבון פדגוג וסופר (אז בקונסטנטינה) וכמה אחרים ונכבדים. ולכל לראש עלי לזכור לטובה את מי שהיו תלמידי מפאריס, צעירי המורים בני הדור הזה, בין שנשארו נאמנים לעבודת החברה ובין שעזבוה, אבל שהם מוסיפים להראות לי אותות חבה ומסירות: התהלכי אתם ובחברתם הוכיח לי כמה מרגשות האדם והיהודי צפונים בקרב ולב משכילי אחינו בארץ הקדם. גם ברוכים יהיו!

ונצא לסובב בשווקים, מקום אשר שם יועדו גם פני העדה, כנהוג בארץ הקדם. השוק הטריפולי הוא כולו מזרחי, חלקו מכוסה למעלה וחלקו מגולה והוא מחולק לשני „בזרים". החנויות הן אטומות מכל הצדדים ואור היום חודר דרך הפתח הנפתח על פני רוחב המדור מבפנים. השוק האחד נקרא בשם סוק אל תורק (התורכי) כי בו מוכרים בשמים, סממנים מעשי רקח, כרכום, אשכול הכופר* – שהנשים צובעות בו את העינים והאצבעות – וכל מיני כחל וקטורות, מלבד רבדים של שטיחים צבועים, נרגילי מגבש וכל חמודות המזרח.

* Henné בלע"ז.

קשת הנצחון של מרכוס אורליוס.

ריחות הבשמים ובפרט המושק החריף העולים מכל עברים פשוט מהממים ומשכרים את האיש הבא מן החוץ. והנה חלקם הגדול של בעלי־החנויות האלו הם יהודים, אשר מהם התמחו במלאכת הרקח ותערובות הסממנים; השאר הם מלטאים, יונים, ארמנים וזעיר שם גם מושלמים.

גדול ורחב מן השוק התורכי הוא „סוק אל עטרה" (העטרין) והוא שוק גלומי בד, משי, לבד וכדומה. כאן בעלי החנויות הם רובם ככולם יהודים וגם ההמון הסובב במבואותיו העקומים והסתומים לפעמים היו יהודים, רובם גברים להוציא את הנשים היהודיות שרק מועטות מהן נראו בשוק, בעוד חבורות של נשים מושלמיות עטופות ורעולות סחרו בנדנוד כל גופן מחנות לחנות. המשל המקומי אומר: סוק מן גיר יהוד — כַּסָנַד מן גיר שהוד· פירושו:

שוק בלי יהודים, כתעודה בלי עדים.

בשעה הקלה שנמשך הסבוב הזה זכיתי להכיר את רוב נכבדי הקהלה, פרנסיה וגם כמה מחכמיה בין שהם עוסקים בפרקמטיא בעצמם ובין שהם יושבים על כרעיהם ומבלים בין קונה לקונה שעות ארוכות בשיחות ונמנומים בחברותא על כוס קהוה.

בשוק הבגדים החילותי: חבילות עבות של גלומי בד, אטון, ארג ומשי מגובבות על קרשים בפנים החנות, עד בלי השאיר מקום ללכת או לשבת. גלומי סחורות בשלל צבעים, רובם בהירים מגוללים על מעין שלחנות הערוכים לראוה משני עברי הפתח מבחוץ: בעלי החנות, כרובם יהודים נשואי פנים ומגודלי זקן ארוכה יושבים סרוחים במעיליהם הרחבים במבוא הפתח מעל למצעות או גבובי בדי ארג ומצפים לקונים. בינתים, הם נמים, הוזים מעל לנרגילי המוסיף לפעפע — עד שיטפל להם אחד השכנים או אחד ממכריהם בעיר. הזקנים לבושים בגדי „חכם", לפעמים עם מצנפת צהובה העוטפת את התרבוש. ובתוך החנות פנימה מתרגש במצר יהודי צעיר, בנו של בעל החנות או משרתו; הוא ממשמש בסחורות, מסדר או מגולל את החבילות ומצפה לשעת הרצון שבה ישים קונה טוב את עינו בסחורה ויתעכב על יד הראוה הפרושה לפני הפתח.

בשוק הבגדים היו בימי כחמשים חנויות שבעליהן התפרנסו מהן בכבוד, מלבד בתי המסחר בסיטונות שעליהם ידובר הלאה.

מבוא אחד הוא מיוחד לצורפים, לזהבים ולרוקמים בכסף ובזהב, גם הם יהודים כולם. תכשיטים מזהב וכסף, מעשי רקמה משובצים, כל עבודות זהב מוצגים לפני הפתח בברקיהם הנוצצים. כמעט כולם עשויים בטעם המזרחי — ומהם ציורים ותבניות אשר הורישו להם אבותיהם מימי קדם — דומים כמעט

לכל הנוי והקשוט שמוצאים אותם בחפירות כנען ועבר. מלאכת חרש זו היא מורשת לאמנים היהודים איש מפי איש ויש מהם המפליאים לעשות מעשי מחשבת וכלי־יקר בטעם הדורות הקדומים, עד שקשה להכיר כי לפנינו חפצים חדשים מקרוב נעשו.

גם ברחוב הזה חוזרות נשי עם הארץ, אלא שמרובים כאן הגברים המלוים אותן והנכונים להזיל מכיסם את מחיר העדי או המחפץ*) אשר תבחר בו האשה בשעת רצון ופצויים.

רושם של עזובה ודלות מתעורר למראה החנויות של המבוא ששם יושבים החיטים והרצענים על הדום ועובדים עבודתם כל היום בצפיתם לקונים ומזמינים מן החוץ. כאלו נגזר על בעלי המלאכות האלה לראות כל ימיהם ובכל המקומות חיי עוני ודלות.

יותר רוחה מצאתי ברחוב המיוחד לנגרים ולפחחים: מלאכות אלו לא היו ידועות לפנים, עד שבאו מנהלי ביה"ס של האליאנס ולמדו אותן את תלמידיהם המתפרנסים מהן בכבוד, מאז התחילו התושבים להזקק לצרכי החיים החדשים. על יד אלה נמצאים גם מוכרי כלי ברזל ועשת – מלאכת יד הנפחים היהודים שרובם הם יושבים בעמרוס הסמוכה לעיר.

לפנים היה מקום זה מיוחד לשוק העבדים: האורחות שבאו בכל שנה מארצות סודאן היו מביאות אלפי עבדים ושפחות שחורים, – לרבות סריסים, – אשר מכרום לעשירי הארץ ולפנים גם בארצות המערב. מלבד זה הוצגו לראוה בשוק הזה שבויים ושבויות מארצות הנוצרים, מאשר תפשו הפירטים מביזת אניות או בעלותם על ערי חופי הים. השבויות היפות נמכרו למושלמים במחיר יקר, מלבד אלו מהן שלוקחו לחצרות המושלים. ואשר לשבויים הצעירים והחזקים, הנה נמכרו בכסף מלא לעשירי הארץ, אשר הביאו אותם במסורת הדת המושלמית והשיאו אותם לבנותיהם, ברצותם להקים מהם דור של בריות נאות וחזקות. רבים משרי ארצות ברבריה ומראשי הפירטים היו בעצמם מילדי השבויים האלה אשר נשאו חן בעיני שוביהם.

להלן נראה, כי בדרך כלל לא היה מקום בשביל שבויים יהודים בשוק זה, כי הקהלה מהרה בכל עת לפדות את היהודים שנתפשו בידי שודדי הים והובאו לטריפולי ויש מבני בניהם נכבדים וחשובים, היודעים עד היום ומעידים מאיזו ארץ הגיעו אבותיהם לטריפולי.

ענין רב מצאתי בבקרי את חנויות המוכרים בסיטונות בדי ארג ורקמה,

*) מַחֲפָץ – כלי חמדה, עפ"י כתובת כנענית.

בגדי חופש, סנדלים, בגדי מלכות, וכלי זין מקושטים לנוי ולתפארת. אלה הם אנשי המעשה החשובים אשר סחרו אל ארצות סודאן ואשר בזמני עוד נשארו מהם כעשרה בעלי עסק חשובים. אחד מהם ויטוריו ארביב לקח את לבבי מן הרגע הראשון בהדרת פניו, בחוט של אצילות המתוח על פניו, בארשת עיניו המפיקות רוך וטוב לבב ובנועם השפוך על שפתיו. האיש בלה את שנות נעוריו באיטליה, דבר איטלקית וצרפתית באר היטב והתנהג בכלל כיהודי טוב ונאמן לעמו ולתקוותיו. נקשרתי אל האדם ביקר הנלבב הזה בקשרי ידידות אמתים. כמה פעמים בשבתנו יחד שאלתי את נפשי אם לא מצאצאי אצילי ישראל לפנים האיש הזה, וכאשר נודע לי אחר כך כי אבות אבותיו ישבו מדורי דורות בהרי המדבר הגדול, ראה זה מצאתי כי השם ארביב – אינו לא ערבי ולא לועזי. נזכרתי כי בשם זה נקרא הנדיב היהודי העשיר שחי במאה החמישית באלכסנדריה של מצרים והמקורות הנוצרים מתנים את רוב נדבת לבו *). ואולי היה באמת מצאצאי גולי מצרים אשר ברחו מחמת הקנאות הנוצרית. ואמנם כנגיד ומצוה מימי קדם נגלה לפני ארביב בהראותו לי את אוצר החמודות וכלי־היקר אשר בהם סחר אל מלכי סודאן ונסכיה, את תפארת המחלצות והקשוטים שהצפין לאלה מהם, שהם מקבלים את האורחות מטריפולי בעין יפה ומסייעים בידיהן כדי שיוכלו לסחור על פני ארץ מלאה סכנות רחוקה ורבה. ה„אוצר" או החנות היה מעין מחסן אטום, שבו נגבבו

יהודים ותוערקים בשוק טריפולי*

*) עיין גריץ – שפ"ר ע' 40. שם נזכר Urbib ובהברה ערבית הוא אַרביב. מוצא השם אינו ערבי, יוני או ברברי, כי־אם מלשון רבבה בעברית או בארמית. הרב איזנבט בספרו מביא יהודי בשם זה החי בדרום מרוקו.

יקרות מלאכת ידי אמנים וחפצים דרושים לשמוש יום יום בגלילות הנדחים: בזר (במובן הצרפתי של השם) מלא חמודות המזרח והמערב, אשר הוכנו בשביל ארצות הכושים. היו שם גלומי בד ומשי, מעשי ארג מתעשית נשי המקום, בפרט מעשי ידי נערות יהודיות, מלאכת כפים דקה ורכה, אבל לא חסרו גם מלאכת רקמה, ארג תשבץ משי ואטון מערי הודו והמזרח הרחוק; בגדים תפורים ורקומים, מעילים סרוחים, כתנות רחבות וחגורות מתוחות וצבועות מאשר יעשו בבתי החרושת בווינא, באיטליה, בצרפת, וקצת גם באנגליה, בטעם בני המזרח. בפינה אחת נצבה חליפה שלמה רקומה נחושת, כלבוש האבירים לפנים אשר נועדה לרבי הרוכבים התוערקים כובשי המדבר. והם גזע בני אדם משבטי הבֶּרבֶּרים הנודדים במדבר הידועים בשם התוּאָרֶגים בלע"ז. היה כאן מעיל אדום כמראה ארגמן, כדרך לבוש מלכי קדם מאטון דק רקום משי עם גדילים ופקיעות גדולות; גם המגפים והמרכב הם ממשי, בעוד המרדעות עשויות מפלדה מצופה עור מרוקו עם זרי זהב. ומתחת למעיל נוצצו מכנסים רחבים ממשי צהוב. כל זה נעשה על ידי אמנים יהודים. על אחד הקירות היתה תלויה שמלה אדומה, סרוחה ורקומה זהב, דומה ללבוש ארגמן, מאשר ילבשו מלכי סודאן ורוזניה עד היום הזה. ופה ושם: כתנות משי בהירות נוצצו עם פקיעות המשי הגדולות אשר עליהן; מכנסים רחבים עם בטנה נפוחה; מגפים ארוכים מעור אדום או מצופים נחושת קלל; חרבות, חניתות, סכינים עם נצבים מקושטים ברקמת רצי כסף וזהב; אוכפים לסוסים ממשי חזק ונוצץ; מרדעות לגמלים מעור מרוקו משזרות בחוטי פלדה ומכוסות סרטי זהב; קמיעות מחוטבות יפה – לשמירה על הגוף ועל הנפש.

ב„סונדוקים" המקושטים בפסי נחושת בהירה היו מונחים כלי זהב וכלי כסף, תכשיטים ועדיים לנשים, כפות וכלי חרש, כל שכיות התרבות הקדומה – אשר בה חיו רבי נאות המדבר והסודאן השחור וגם הוסיפו לחיות על פיה עוד לפני דור אחד. לא נעדרו גם החמודות שנעשו בטריפולי על ידי אמנים יהודים, אשר הם לבדם ידעו להוציא כל יקר מן החמרים הגלמים שהוצאו על ידי האורחות הבאות מלב יערות אפריקה: כלי יקר ועדיים קטנים עשויים מעצמות שן, נוצות היענה, שנבררו, נחברו ונצבעו בשלל צבעים על ידי בנות ישראל. מלאכות אלו קבלה הן בידי אומני ישראל איש מפי איש מדורות עבר וכנען הקדומים....

כל הכבודה המנומרה הזאת בתוספות הדומים, כלי עץ צבועים ומשבצים, תיבות, קופסאות, נעשתה במחשבה תחלה ובידיעת התנאים שבהם חיים מושלי סודאן ועשיריה; מעיל סרוח כמראה הארגמן עם רקמת זהב מזהיר ונוצץ

מרחוק הוכן לאחד המלכים שהיה מושל בכפה בעת ההיא על ארץ רבה.

התכונה הזאת בועדה יותר לעשות רושם על הטעם הפרימיטיבי של אנשי הארץ השחורה, אוהבי שמש בהיר וצבעים בהירים ומשעשעים, מאשר להרהיב את עיני יושב צפון המבקש חשבונות הנפש ומצפה לקוים ולגזרות הרמוניות עדינות ומרכבות: אין לשכוח כי עוד בדור העבר נתנו יושבי סודאן עפרות זהב במחיר צעצועים מזכוכית פשוטה; מהם חשבו את המלח שהביאו להם האורחות מחופי הים ככסף, עד שהשתמשו בגושי המלח שהובאו אליהם מרחוק במקום מטבעות. אופני המסחר, תכניתו ותנאיו בעת ההיא לא נשתנו במשך הדורות הרבים מאותה העת שבה היתה צור המעטירה רוכלת אל עמים פרימיטיביים רבים, כמתואר בספר יחזקאל, פרק כ"ז. החנות של אחביב היתה אחד משערי העבר של אלפי שנות מסחר חליפין בין קריות המסחר והתעשיה ובין הממלכות הרחוקות אשר הגיעו אליהן סוחרי ארץ אחרי שנות נדודים בתוך גלי הים או בעפרות חולות המדבר הרחב.

סחר המדבר, שהיה בעיקרו בידי סוחרי ישראל בארץ לוב מימים קדומים, נמצא כבר בימי מסעי במצב של ירידה: האורחות היוצאות ממצרים במעלה הנילוס דרך חרטום ומתוניס דרך גַּדַמֶיס כבר דחקו את רגליהם וגם לקחו את עמדתם, אבל עוד נשאר לסוחרי טריפולי שם טוב ומסורה של אנשי אמונה, ושמם היו מפארים בכל קצות המדבר. הכובשים האיטלקים בימינו אלה מצאו להם לחובה להביע את רב ישרם קבל עם. בהודעות הראשונות שהריצו מטריפולי לרומא הגידו לא כחדו כי „משלשת סוגי התושבים שמצאו בטריפולי: הערבים או המברים עם הארץ, והקולוגלי או בני התערובות התורכים – שחיו בבחינת פרזיטים על גוף הישוב – היהודים לבדם הם היותר חרוצים ומועילים לעצמם וגם לאחרים". ואמנם לא המסחר כי אם גם כמעט כל המלאכות היו בידיהם. הם אשר הביאו גלומי בד מאנגליה ואוסטריה, יין ומשקאות מצרפת, דגים מלוחים, כלי זין, סכינים וכלי בית מארצות שונות. והם אשר הוציאו החוצה את הסחורות הללו: בקר וצאן במספר מצומצם; עורות בהמות וחיות, צמר, חמאה, שעורה ממין משובח בשביל עשית בירה; עצמות שן ונוצות בת היענה, בגדי קדם ומלח לארצות הנגב; והם אשר יצרו תוצרת חשובה מן עשבי החילפא*), והוא צמח הצומח בערבות המדבר אשר יקצרוהו ויביאוהו לערי החוף ושם יגזרוהו ויכבשוהו וישימוהו באניות ההולכות לאנגליה לשם עשית ניר.

*) חילפא — Alpha בלע"ז; ויש גם חילף בתוספתא סוכה א', י'; בגמ' סוכה כ"א: חילפא.

כאשר שבעו עיני מראות בכל הכבודה מסביב ואזני מהקשיב אל הבאורים אשר נתנו לי ברוב ענין הוליכני ארביב לביתו הנאה אשר על יד השער החדש. גם בחצר הדירה שהיה מכוסה גג למעלה ישבו נערות יהודיות וטפלו בנוצות בת היענה לבררן, לחברן ולצבען כראוי. עוד זמן מועט לפני זה מצאו כמאה משפחות יהודיות את מחיתן מתעשית הנוצות – אבל כבר פסקו האורחות לבוא ורק כשמונה מהן הגיעו לטריפולי במשך השנה ההיא; וכאשר שבתי לטריפולי כעבור שנתים חדל כמעט לסחר הנוצות להיות לו אורח בערי לוב.

סעדתי את לבי בבית ארביב, בחברת אשתו הטובה – שעסקה בצרכי צדקה באמונה – ואחדים מקרוביו. נחתי שם עד רדת חום היום הלוהט ואחרי בקרי את הקונסול הצרפתי מר אלריק – הלכנו בחבורה אל חוף הים לשבת על ספסלים לפני אהלי בתי הקפי ולהנות מרוח הים של ערבית המלטף והמרדים.

ב

החָרה – רובע היהודים.

רובע היהודים, שהיה מוקף חומה נמצא מצד דרומית־מערבית מן השער החדש והוא משתרע על שטח גדול המתחיל ממול השוק ונגמר על יד ערוץ הנחל, המבדיל בין העיר ובין נוה המדבר. לעיר היהודים הזאת קוראים גם בטרנפולי ועד טוניס, כמו בארצות הקדם בכלל, בשם חרה. בעוד במערבה של אפריקא נודעה בשם מֶלַאח. לשורש חרה יש בלשון ערבית הוראה של בזיון ואנכי שערתי כי מוצא השם הוא מיוונית והערביים הכניסו אותו אחר כך ללשונם *) מוסב הוראה. ואמנם, הכניסה לתוך הגיטו הלובי אינה נעימה לאף ופחות מזה היא מרהיבה את עין הבא לשם בפעם הראשונה. שערו בנפשכם רחוב אחד ראשי ומשני עבריו מבואות צרים, עקומים ומלאים גומות, חצץ ותלי עפר חוצות. הסחי והמאוס מלאו את הרחוב הראשי, וילדים שזופים, כמעט עירומים, רובם בעלי עינים אדומות זולגות התגוללו באשפה ממש.

הבנינים החשובים כגון בתי הכנסת, בתי המדרש נמצאים כרובם ברחוב הראשי, הנקרא בשם „שאריא חרה אל כביר״, והוא המהוה את עורק החיים של חיי הצבור. מחזה לא־ישכח נגלה לפני הנוסע המבקר את הרחוב הגדול לפנות ערב, בפרט ביום הששי עד שעת המנחה: בעת ההיא וביחוד בשעת שקיעת החמה, כשהחנונים שבים מחנויותיהם והפועלים מעבודתם מלא הרחוב תשואות אדם רב ותנועה עצומה. הגברים והבחורים לבושי מכנסים רחבים, ומהם גם לבנים כמנהג האירופיים, ותרבוש שחור נמוך ומקומט ופעמים גם „פאס״ משופע אדום וגבוה, – אשר לפנים אסור היה ליהודי לצנפו, – כולם מתגודדים, מתרגשים, נחפזים, נדחקים לפני עגלות־יד טעונות ירקות, פירות וממתקים להביא מטעמים לביתם. בין רגליהם משתרכים, מתחמקים ילדים לא־רוחצו לבושי בלויי סחבות המביטים בעיניהם החולות – הגרענת היא

*) הראיות שהבאתי לזה הן: א. קדמות הקהלות, שבכמה מהחארות קדמו לזמן כבוש הערבים ב. הכתוב המפורש אצל יוסיפוס בקדמוניות היהודים י״ד, ח׳ שבגליל המיוחד ליהודי מצרים הקדום בישובי היהודים באפריקא כבר נקרא בשם ἡ ὀνίου χώρα ר״ל „מושב חוניו״. ומצאתי סמך לדעתי בכמה מקומות ביונית ובעובדה, כי בהר נפוסה נמצא עד היום מקום שזכרונות יהודים קשורים בו בשם חוואריא כלו׳ חרה קטנה וזה מראה שהוו הוא מן השורש, ואמנם במקומות קדומים אחדים בלוב מבטאים חורה בחולם עד היום.

מכת מדינה בלוב – בחשק צמא ותאות רעב אל המגדנות המוצעים לפניהם. עניים מחזירים על הפתחים, פושטי־יד וחלכאים מוכי־מחלות משונות או עורים לבושי סחבות שנער נוהג בם. זקנים עטופי חלוק לבן מזוהם ורחב – בורנוס בלשון המקום – ומכוסי כפה שחורה וצרה, ובעלי בתים מתכבדים סתם נצבים על יד יהודי זקן הישוב על מעין מרחשת עם גחלים לוהטות והוא מעלה מעליהן שפוד עם חתיכות בשר עגולות תחובות עליו*). ריח הבשר הצלוי מתפשט לכל עברים, מושך אליו את העוברים אשר לפני שובם לביתם הם חונים צפופים מסביב למוכר, המוזג לכל אחד ואחד מקוני הבשר כוס של אראקי (יי"ש) חריף שהם שותים אותו לתיאבון ומטעימים בטבעות הבשר הצלוי, ופעמים גם בדגי־רקק צלויים המוסרים בעודם חמים מעל הגחלים הלוחשות.

חבורות, חבורות ישוטו בני ישראל ברחוב ומלבד סבלים נושאי משא כמעט לא עבר זר בתוכם: המון המטילים בקול רם מתערב שיחות אנשי מעשה השבים מבתי התפילה והמניינים הרבים, או בצעדים המדודים של „החכמים" היוצאים בכבדות מן הישיבה או מבית המדרש המיוחד לקוראי הזוהר. הזקנים והמכובדים לבושים חלוקא דרבנן ותרבוש צהוב בראשם ומצוינים בהדרת פנים. פעמים שצעקות מתפרצות פתאום מחרישות את כל הסאון הרגיל הסואן בלי־הרף: שני שותפים מתחרים נצים ברחוב, ילדים רבים מתוך האשפה, או אם קוראה בקול צעקה לפעוטיה המאחרים לשוב הביתה.

כל זה הוא מדי ערב בערב, מעלות המנחה ועד אישון לילה.

ואולם מהיום החמישי אחר הצהרים וכל היום הששי נהפך הרחוב לשוק מלא של ערב שבת: המוכרים הם כמעט כולם גברים וכן גם הקונים, ורק לפעמים תרשה לעצמה אשה בעלת בית לצאת החוצה בהתעטפה בכסותה הצבועה ולקנות בעצמה את צרכי השבת. במוצאי שבת רבה התכונה בשוק: מוכרי טבק ומעשניו מתהלכים לאטם בשלות־צדיקים ומשיחים זה עם זה: פני הקהלה וחשוביה ואנשי „החברות" ההולכים לאספותיהם ויעודיהם צועדים שפי ומתוכחים על עניני חברותיהם בקולי קולות – ויש שיגיעו לידי קטטות ומריבות – אשר אחריהם רב אדם ימשוכו.

כזהו מראה הרחוב. אבל נמהר ונכנס לאחד הבתים הנשקפים משני עבריו פנימה ומכל הסימטות המשתפכות אליו: הבתים הללו הם רובם נמוכים ודומים זה לזה; כולם הם אטומים מבחוץ, מהם משוחים בצבעים בהירים

*) מעין שאשליק בטורקית.

יהודיה עשירה לפני פתח בית סוחר יהודי חשוב עברי חשוב

נושא סבל יהודי יהודיה מן העם

יהודי טריפולי לפני מאה שנה.

(ע"פ בַּרְטה וְסַבִּין).

ומהם מוכתמים כתמים ומטושטשים מרוב חלודה. את בתי האמידים מכירים על פי העמודים הזקופים משני עברי השער, המשעינים גזוזטרא בנויה מעל לבליטת השער למעלה. הצד השוה שביניהם הוא: לכולם יש גגות שטוחים רובם מוקפים מעקה אשר עליהם יעלו גרי הבית בלילה לשאוף רוח צח העולה מן הים בצפון: ויש אשר תעלינה הנשים גם בשעות „הבריזה" המלטפת המנשבת מן הים לחזות את המראות מסביב ולשוחח עם השכנות. לא כן בשעות הקשות שרוח ה„גבלי" המשיב מן המדבר הצורב את להט אשו על העיר ועל היקום כולו, כי אז יבקשו הכל מפלט להם בחדרים פנימה – בינות לקירות האטומים והמסוגרים.

וזה מראה בית יהודי בינוני בחרה: החזית היא אטומה כולה ואין בה חלונות. השער הוא מקורה ובונה מעין מסדרון הנקרא בשם ג׳יפא וממנו נכנסים לתוך החצר שהיא מרובעת, דומה לפַטיאו ספרדי או לחצר מַברית. החדרים הם מארבעת עברי החצר וחלונותיהם נשקפים אל החצר: בבית העניים יושבות משפחות אחדות, כל אחת בחדר אחד. החדר הראשי הוא ארוך; נכנסים אליו מבעד למפתן ועומדים על הרצפה העשויה מטיח לבן ומכוסה ברובה מחצלות וסונדוקים הנשענים אל הקירות. שטיחים וכסאות יראו רק בבתי עשירים. בקצה החדר מתנשא מעל למדרגה הסֶדָה או הקובה*), הבונה פינה בפני עצמה. זהו חדר המטות, כולו מצופה מחצלות מגובבות זו על זו ומשמשות מטות לבני המשפחה מבינות לערמות בר, תלי ירקות ופירות המגובבים על הקרקע מסביב לקירות. בבתי האמידים ראיתי גם מזרנים וזעיר שם גם מטות. כזהו חדר השינה המשמש גם אוסם, ואולם בחצרות שתושביהן מועטים מלאים גם החדרים האחרים בר ופירות ולפעמים גם סחורות מסחורות שונות.

החדר משמש ללינה ולמחסה מקור וצינה, אבל עיקר ישיבתם היא בחצר, שבה מבלים כל בני הבית את היום וכמה משעות הלילה. חצרות העניים דומות לשוק ממש. הנשים עובדות, תופרות, אורגות בשבתן על רצפת החצר, הן מבשלות על כירים עשויים מאבנים או חפורים בקרקע, הן מכבסות את הלבנים בעריבה, או יושבות בחבורה באחת הפינות ומשיחות ביניהן בקול, – הילדים מתרוצצים בכל פינות החצר, מתנגשים בתרנגולות או בחתולים, מכים אלה את אלה או קופצים והודפים זה את זה עד הכירים והעריבה; אז ימלא

*) alcôve, שם לקוח מערבית, מלשון קובה והוא אלקיר באידיש שמוצאו אף הוא מערבית. מלים כאלה שלוקחו ממקור עברי כנעני עברו דרך הצנור היווני והערבי לשפות המדוברות בפיות בני עמנו.

הבית שאון צעקות ילדים, זעקות עם חרפות ומריבות בין אשה לחברתה. שאון זה אינו מפריע בעד אחד הזקנים מלשבת בפינה על מחצלת או על אבן ומלמלמל מתוך נמנום דברי תפילה או לקרוא מתוך הזוהר הקדוש. מתוך שורות הבתים הפשוטים האלה מתנשאים פה ושם בתי העשירים, שהם בעלי שתי קומות עם גזוזטרא היוצאה ועולה מאמצע הקיר. מעל לשער חקוקים פתוחים נאים; החזית כולה היא משוחה בששר. הג׳יפא או הכניסה בונה אולם נאה – אשר ממנו יעלו במעלות אל החדרים למעלה. בצדה נמצא חדר אורחים. רצפת החדרים עשויה מאבני משכית צבועות. הסדה בקצה האולם היא גבוהה ושבכה מבדילה בינה ובין חדר הישיבה מלמטה ורואים בה מטה, שטיחים, כרים ווילאות. החצר היא נקיה ובצדה עומדת סוכה, מלבד המחסנים ומדור בשביל החמור. בדרך כלל אין האיש בביתו כל היום; בבוקר השכם הם ישבים בבתי המדרש. ואחר הם הולכים לחנויותיהם ועסקיהם. יודעי ספר מאחרים לשבת בערב ב„ישיבה״ ומתמהמהים לשוב הביתה בשעה שהילדים כבר ישנים שנתם. בשובם הביתה הם יושבים על מחצלת מסביב לקרשים או להדום המשמש שולחן ואוכלים את מאכליהם לבדם, בעוד הנשים אוכלות לבדן – ועל פי הרוב גם בעמידה – באחת הפינות.

רוב יושבי החרה חיים בדוחק גדול, אבל – ככל אנשי המזרח – הם יודעים את סוד ההסתפקות במועט: עיקר אכילתם בימות החול הם פלפלי המדבר האדומים החריפים, תאנים, זיתים, אורז, לחם חטה ושעורה טבולה בשמן, גבינת כבשים וכדומה. הפלפל הלובי – וכן הפול הלובי שנזכרו שניהם כבר במשנה – הם חביבים ביותר על דלת יהודי הארץ, ואת הפלפל הם אוכלים לתיאבון השכם בבוקר, אך יקומו משנתם כשם שהם מרבים לשתות מן האראקי או היין השרוף החריף שהם עושים מתאנים או מתמרים. אכילתם של האמידים מהדור הישן אינה שונה הרבה מאכילתם של בני ההמון, אם לא במכסת הסממנים החריפים שהם מתבלים בהם את המאכלים. בימי חג ומועד או בסעודה שהוזמנו אליה אורחים מגישים מתבשיל הקוסקוס, זה מאכל המלכים של יהודי אפריקה, והוא בליל נזיד מסולת, משעורה או מדורה עם שמן, פלפלין וסממנים. הנערות והנשים הצעירות מרבות לאכול קוסקוס מסולת, מיני אטריות מהולות בשמן ועוגות מעורבות בצמח מעורר תיאבון וכן תעשינה נשי ברבריה בפרט בערי תונס למען ישמינו ויעבו, אשר בזה תמצאנה חן בעיני בעליהן.

בשבת אוכלים סכונה*) או חמים שנקראו גם בשם דפינה או טמונים מיום ששי, עם ביצים אפויות ופשטידא מאורז או מגריסין. מאכל תאוה ביחוד הוא הבַּזִין – והוא דיסא בלולה משעורים, דורה, שמן וסממנים.

בגדי יהודי טריפולי דומים לבגדי אנשי המזרח וניכרת בהם גם השפעה שבאה מתורכיה. בני הדור הישן מכסים את הראש בכפה שחורה נמוכה וצרה מלמעלה שציצית יורדת ממנה לאחורי הראש. בצאת היהודי החוצה הוא לבוש

משפחה יהודית בטריפולי

*) אמר הכותב: סכונא הוא תרגום מלשון „חמים" בעברית וכן דפינה מלשון „טמונים" – ללמדך כי אין זה אלא תרגום ממנהג קדמון שבא עם הגולים מא"י, ראיה לדבר השם „שאלענט" שמוצאו מן הצורה הקדומה שׁאָל עָט – שנשמרה בפיות יהודי גרמניה (עיין היינה בשירו „די פרינצעסן שבת": שאלעט גאטטעס שפייזע), ומלה זו עצמה אינה אלא תרגום המלה חמים chalet בצרפתית ישנה מימי רש"י והתוספות, נמצא שיהודי צרפת הם שהביאו את המלה לגרמניה ולפולין – ששם נשתבשה ברבות הימים.

כתתת ארוכה לבנה או צבועה היורדת לו עד הברכים, ומעליה מעיל קצר מבד או ממשי עם כפתורים גדולים. המכנסים הם נפוחים, המעיל העליון – הנקרא בורנוס או הָאיק – הוא באמת „קפטן" רחב. הנשים לבושות כערביות: מכנסים נפחים עם קמטים מבודרים; מקלעת של שערות על הראש מלמעלה מחוברת ע"י סרטים וקשורים בשלל צבעים ומעליה מטפחת בהירה ארוכה. בצאתן החוצה הן מתעטפות במעין סדין המשמש שמלה. הנשואות הולכות בשוק בימינו בגלוי פנים, שלא כן בדורות עברו שאז הליטו את הפנים כמושלמיות, אבל בימי עוד הוסיפו הנערות מבנות העם להתעטף בצעיף *).

הדלות וחיי העוני שרבו בשנים האחרונות לפני הכבוש האיטלקי לא הביאו שנויים עיקריים בחיי המוסר והדת של ההמון היהודי אשר נשאר בחזקת צדיק באמונתו יחיה. עברו הימים שעיר טריפולי, גברת המסחר, היתה ידועה ברוב עשיריה ואומניה המביאים ממרחק לחמם בהרחבה. בשנת התרס"ו נמנו בין אַלפים המשפחות שישבו בחארה יותר מאלף עניות וחיות במצוק; מספר העניים עלה עוד בשנת התרס"ח, כי אז רבו מחוסרי העבודה מבין הפועלים שעבדו בשביל האורחות, כארבע מאות נערות ישבו בטלות רק במקצוע בירור הנוצות וצביעתן בלבד. בעת ההיא מנו בעיר כארבעה עשר אלף יהודים או יותר משליש ממספר התושבים בכלל. בעוד יושבי הארץ בכלל הם ערב רב של אוכלוסים בני גזעים שונים, הנה בני הגזע היהודי נשארו בטהרתם ואינם דומים כלל לטפוסים המברים שמסביב להם: היהודי הלובי – כמוהו כיהודי נאות הצחרה בכלל – שומר על טהרת גזעו מכל משמר. הוא בכלל ארוך הראש וצורתו סגלגלת; קומתו למעלה מבינונית, אפו בולט וכפוף קצת; שערות ראשו ועיניו שחורות. רק מועטים יוצאים מן הכלל יש להם קוי פנים מעידים על חדירת דם לובי או כושי קדמון. כל המצוק והעוני השורר בקרב ההמון לא עצרו כח להשבית מטהרו המופתי את הגזע היהודי, אשר הכה שורש איתן על אדמת חם: התבוננו אל התמונות שאנו נותנים מאלה הבחורים החזקים המלאים ארשת, שאת ברק עיניהם הנוצצות אי אפשר אמנם למסור על הניר, או באלו הצעירות זאת קומתן דמתה לתמר, לבנות העור עם החן היהודי אשר הוצק על שפתותיהן, ויותר מכל אל אלה הילדים הנחמדים המשגשגים כפרחים, עד שלא תפגע בהם הגרענת, האוכלת את העינים ומעוה את הפנים...

*) בָּרַקָן וגם מַנְדִילי בלשונם.

ג

החיים בחרה

היהודים היושבים בערי לוב הם ברובם הגדול ילידי אפריקה מימי קדם קדמתה, כמו שנבאר בחלק ההיסטורי של ספרנו זה. בתור קבוץ אנושי שלא הלך מגולה לגולה, לא הורקה גם עצמיותו מכלי אל כלי ובמשך אלפי שנות ישיבתם בירכתי המדבר לא נשתנו הרבה ארחות חייהם וטעמם הארץ ישראלי הקדמון עמד בהם, אולי יותר מאשר אצל רוב תפוצות הגולה האחרות. נוסע איטלקי אחד משיח לפי תומו מתארם בלשון זו: „יהודי לוב אינם אנשי מלחמה, הם מתמכרים למסחר ולרוחים ועם זה מקנאים לדתם ולגזעם, שמרנים בכל הויתם. האשה היא חפשית אצלם – שלא כנשי הערבים, – הצעירות הן בעלות קומה חסונה, נחמדה ולפעמים יפה להפליא, ואולם הן מקדימות להשמין"...

חוט של חן זה המתוח על הנשים, בשנות הנעורים שכל כבודתם היתה פנימה, הנוי והנועם השפוך על פני הילדים ואפילו קשיות העורף – המגיעה עד כדי קשחנות מדברית של הגברים – התכונות הללו כללו גוש של בני אדם דבקים בדתם ואדוקים עד הקצה בה: אדיקות זו היא שעמדה להם ליהודי לוב להשאר קשורים במולדתם ולהמנע מלכת לבקש את מזלם בארצות אחרות. גם פעולת בתי הספר של חכ"י וגם של האיטלקים לא שנו הרבה את ארחות חיי יהודי הארץ.

החרה של טריפולי נשארה באמנה עם מסורת העבר של אבותיהם עד דורנו זה. כמעט כל יושביה היו שומרי דת, מכבדי התורה, אבל גם מאמינים בכל הבלי קדם מן סגולות הקבלה המעשית ועד אמונות התפל של הברברים, אשר הביאו אתם מהרי המדבר, אשר משם יצאו רוב יהודי העיר.

למוד התורה טרם חדל להיות לו אורח בקהלה בזמני: בין רבניה וחכמיה מצאתי תלמידי חכמים מובהקים אחדים, שכולם לקחו חבל בבית־דין המדינה ואלה שמותיהם: ר' בנציון תשובה, ר' דוד אברהם ור' רחמים ארביב, ר' שאול אדדי ור' חמוס ג'ברי. ואחרון אחרון: ר' מרדכי כהן, שעל אדותיו יסופר הלאה. גם בין ראשי העדה נמצאו יודעי תורה או משכילים מבינים בלשונות החדשות: ר' רפאל ארביב, נתן גויטע, ה. מלחא, י. נעים, סעיד חג'אג'; בראש התלמוד תורה המתנוסס לתפארת עמדו שני חכמים מובהקים:

ר׳ ציון צרור ור׳ שאול אדאדי. האוירה התורנית היתה מורגשת הרבה ואף על פי כן לא מצאתי בטריפולי מעמד או ועד מסודר כהלכה ורק מאת הממשלה היתה שומה למנות „קומיסיון", אשר עסקה בצרכי הצבור ואליה נכנסו חשובי העיר: ויטוריו ארביב, באנא ארביב, כלפאלה גויטע, דוד גניש וההכם באשי.

ראשי קהלת טריפולי ב-1911. °

מלבד אלה קרואי שם פגשתי כמה ת״ח צנועים בכל פינות העם. אחדים מחשובי העיר ראויים שנעמיד להם יד ושם בתור המוהיקנים האחרונים של יהדות מסורתית קדומה שהלכה ותמה לגוע...

בראש חיי הדת של הקהלה עמד בזמני החכם באשי רבי חזקיהו שבתי מארץ־ישראל (שהיה אחר כך רב הכולל בחלב). הוא היה אז במבחר שנותיו, בעל הדרת פנים, מזרחית, יודע לשונות צרפת ואיטלקית וגם קורא ותיק בספרות העברית. מלבד היותו בקי בתורה, אהב את השפה העברית והוא ובני ביתו דברו ביניהם אך עברית ואם שמענו כיום כי בטריפולי יש תנועה לעזוב את הניב היהודי־ערבי המיוחד ליהודי לוב ולהמשיל את העברית בתור שפת היהודים הלאומית — אין ספק בדבר כי מרוחו הוא אשר נתן על הגדיים של הדור ההוא, אלה שנעשו תישים בימינו.

הרבה עמל החכם הזה בעזרת המפקחים על הת״ת ר׳ שאול אדאדי ור׳ ציון צרור לתת פליטה נאמנה לשפה וללמודי התורה על ידי שכלול הת״ת, אשר האחים הנדיבים לבית נחום הקימו בשבילו בנין נהדר ומתאים

לתנאים החדשים. בבית הזה נמצאו אז 450 תלמידים אשר נחלקו ל־15 כתות לומדות בהדרגה את התורה מבראשית ועד התלמוד: בכתה העליונה, שבה למדו גמרא ומפרשים, מצאתי כארבעים תלמידים מבינים. ולא עמדה לו לרב הראשי זכותו זו ואף לא זכות מוצאו ממקום קדוש וגם לא הכבוד שרחשו המושלים אליו – ואולי זה היה בעוכריו – כי קמו עליו מתקיפי־הקהלה להורידו מעל כסאו: השטן המרקד בתור רוב קהלות ישראל הקדומות מתהולל ביתר עוז בקרב יהודי המדבר, שיושביו מצוינים במדת הפרוד והמחלוקת וההתנגדות לכל תקון הבא מן החוץ. ואולם בטריפולי של העת ההיא היו גם תואנות אחרות, אשר גרמו לסכסוכים ולשנאות וקנאות בין הפרנסים ואנשי לויתם. הימים ימי התעמולה האיטלקית אשר בקשה תואנה להבקיע אליה את אדמת לוב. מקרב עשירי־היהודים ובעלי ההשפעה שבהם נמצאו נתינים איטלקים או סתם חוסים בצל רומא ובעוד באי כח איטליה הטילו עליהם להיות לעזר ל„חדירתה" בכל האמצעים, היה הדבר רע בעיני המושלים התורכים. ואלה היו רובם שיכים לסיעת „התורכים הצעירים" ונדגלו בשם לאומיות עותומנית אשר בקשו לשפוך את רוחה ושפתה על כל יושבי הארץ. בתנאים כאלה נחשבו בעיני השלטונות היהודים ה מ ת א ט ל ק י ם לבוגדים ולמתנקשים בבטחון־הממלכה ואשר על ידי זה סבלו המוני היהודים וסדרי קהלותיהם לא אחת ושתים.

הנרגנות המדינית הזאת הראתה אותותיה גם במקצוע החינוך: רוב הילדים למדו בחדרים, בעוד מאות בני עניים ורוב הילדות נשארו בכלל בלי חינוך. בבתי הספר לנערים ולנערות של חכי"ח – יחד עם המחלקה למלאכה – למדו כחמש מאות ילדים והוא היה בית הספר הראשון בזמן בטריפולי, אשר כמה מבני חשובי הערבים למדו בו אף הם. ואחר באו האיטלקים שיסדו אף הם בתי ספר וכדי למשוך אליהם תלמידים יהודים הכניסו בתוכן הלמודים גם את השפה העברית.

במצב אשר כזה נמצא הרב הכולל שהיה נתין תורכי מלידה במבוכה תמידית ואמנם לא עברו שנים מועטות עד שעזב את טריפולי והלך לרעות את קהלת חלב בסוריה.

בין תלמידי חכמים המובהקים שבקהלה נמנה גם ר' מרדכי כהן. הוא לא נחשב בין גדולי התורה אבל טעם מקצה ספרי חוקרים ומשכילים ורוחו העירו לחקור בדרך חקירה תורנית את תולדות יהודי טריפולי ומנהגיהם, מאשר ראה ומאשר מצא בשרידי הפנקס, שסדר החכם ר' אברהם כלפון בסוף המאה הי"ח והגיעו לידי רק עלים בודדים ממנו. ר' מרדכי זה היה נכד ליהודי איטלקי

ת"ח מגינובה אשר נטרפה אניתו בזמן שלטון הפירטים והובא לטריפולי – ונפדה והשתקע שם. בתור כהן נודד ידע ר' מרדכי זה את דרכי ישובי היהודים במדבר ועל כן שמתי עיני בו שילוני בדרכי למדבריות לוב. כי מראשית ימי שבתי בטריפולי לא חדלתי מלעסוק בהכנות לנסיעה של מחקר בארץ לוב פנימה. אמנם השעה לא היתה מוכשרה לזה, מפני שהמושלים ראו בעת ההיא בכל אירופי הבא מן החוץ מרגל איטלקי וצריך היה להרבות ידידים ומליצי יושר בשביל כל נסיעה בארץ פנימה.

לתכלית זו נמצא לי בראשונה הקונסול הכללי הצרפתי מר אלריק. זה היה איש בא בימים, אבל צרפתי ער, נאור וחביב, אשר בלה את מבחר שנותיו בשרות הצירות בקושטא. הוא ידע לשון תורכית על בוריה ונעשה בעצמו לחובב המזרח ובקי בדברי ימיו. את היהודים אהב האיש אהבה אמתית והתרועע אתם בכל עת. המשרתת והמבשלת שלו היתה יהודיה צעירה ופקחית. אלריק זה היה משירי אוהבי חיי שלוה והגיון של הדור הליברלי והוא היה אומר כי בארצות מזרח רק היהודים לבדם יודעים ומבינים כיצד להיות להועיל לתושבים הנרפים ויחד עם זה לעות דבר את צרכי הזמן החדש.

בית הקונסול נמצא אז סמוך לשער וגגו הרחב והשטוח נבנה באופן כזה, שהרגישו מעליו את רוח הים המלטף כמעט בכל שעה משעות היום. כמה פעמים סעדנו יחד על הגג מעל לתכלת הים, בעוד „אסתר" היהודיה משמשת לפנינו – ולאדי־היינות הצרפתים הטובים – אשר השתמרו בשפע בבית האיש המפונק – נמנמנו במתיקות כחום צח עלי אור מתוך שיחה על ארחות חיי עמי המזרח. והיה כזה עד שנטו צללי הערב – אשר אז נפרדתי מבעל הבית החביב ואלך לשאוף רוח בחברת טובי העיר על ההדומים הנמוכים שהיו ערוכים כחצי גורן לפני שפת הים.

על ידי מורי החברה התודעתי ליהודי מענין אחד ששמש מתורגמן ראשי בבית הנציב והוא יעקב קריגר אפנדי. הוא היה בנו של השר הידוע יוסף קריגר, מי שהיה לפנים מתורגמן ראשי בירושלים ואחר גם נציב מדיני בסלוניקי. בנו יעקב שהיה מליץ מהיר בתורכית והשפות החדשות ונתחנך בבתי הספר התוגרמים היה איש בעל השפעה בחוגי השלטון. הוא היה אז במבחר שנותיו, בעל פנים מפיקים אהדה ושכל טוב אשר בארץ אחרת היה מגיע לגדולה ראויה לו, בעוד בתורכיה החדשה לא נודע שמו בשערים.

בעזרת שני הידידים החדשים האלה ובכח שמי שהלך לפני בתור מורה בבתי־ספר גבוהים בפאריס וחוקר ארצות אפריקה – נתקבלתי מאת נציב

רג'ב פחה

המדינה, הואלי – ומפקד צבאות ארצות טראבלוס וברקה הוא המושיר (מרשאל ומפקד ראשי) רַגֵּ׳ב פחה. השר הזה היה מילידי אלבניה, איש כבן ששים, בעל שלות פנים ועינים פקחיות, מדבר בנחת ואוהב השכלה מערבית. ואם כי הבין קצת צרפתית היה יעקב קריגר המליץ בינינו. בימי פקודתו באירופה היה המושיר מפואר וחביב על גדודי הצבא האלבנים וקרוב ברגשותיו אל התורכים הצעירים עד שחשד בו השולטן עבד אל חמיד במה שהיה בו ומבלי שנועז להתנקש בחייו, כמו שעשה לכמה שרים אחרים, הרחיקהו ממרכז חיי המדינה וישלחהו למשול ממשלה בלי מצרים על מדינות לוב שכבר עמדו אז בסכנה. לב השולטן היה נכון ובטוח כי השר הזה, אשר חפץ יותר מכל בגדלות תוגרמה, ידע לשמור עליהן בחכמתו וגבורתו – והעיקר היה עליו להזהר שלא לתת תואנה בפי האיטלקים המתחרשים לתפוש את הארץ...

דברים כאלה ואחרים עוד הוברר לי בהמשך השיחה הידידותית שהתנהלה בינינו במשך כשעה שלמה. וכאשר נגע המושל בקוץ שבאלית שלטונו והוא בשאלת הסכנה הצפויה לו מרומא נצנץ במוחי רעיון – אשר גמרתי בדעתי לתת לו מהלכים בעולם המעשה בשעת הכושר הראשונה.

השנים היו שנות הפרעות והריאקציה האיומה ברוסיה. אבי הרב ר׳ דוד שלמה זצ״ל, אחד מחשובי הרבנים ולאומי נלהב בכל עת, נספה בראשית השנה ההיא בתגרת הפרעות באודיסה ואף על פי שחבתו לארץ ישראל היתה דתית ולאומית ומיוסדת על הכבוד בלי מצרים אשר רחש לתנ״ך ושפתו, השביעני לפני מותו לעזור ככל אשר תהיה לאל ידי למפעל מציאות מקום מנוחה ומפלט ליהודי רוסיה, זה העם שממנו יצאתי ואשר, המנוח חזה לו אחרית רעה וכליון חרוץ, – נבא וידע מה! בעת ההיא, היתה חברת היט״א* מיסודו של ישראל זאנגוויל אשר נקשרתי אליו בקשרי ידידות עוד קודם לזמן פעולתו הטריטוריאלית, ואם לא רציתי לתת את ידי להצעת אוגנדה הרחוקה, הנה ראה זה מצאתי כי קירנאיקה כאחת מן הארצות השכנות לא״י – ושיוסף בן מתתיהו העיד עליה כי כבר בימי קדם ראו בה את המשכה של א״י מעבר למצרים – ראויה היא שאפנה את תשומת לבב המחפשים ארצות שלנו על פינת יקרת זו בלב ים התיכון. התקוה שחקה לפני כי מתוך המשא ומתן בדבר גלילות לוב נבוא במשך הזמן לידי חידוש הצעות הישוב בארץ ישראל...

ובאותו רגע החלטתי להשתמש בשעת הכושר הראשונה ולעורר את שאלת ישובו של חצי האי השמם מישוב תרבותי, שנמצא במזל התוגר אדוני א״י ואשר שר תורכי נאור ואוהב ישראל משל בו ממשלה בלי מצרים.

* ר״ת: Jewish Territorial Organization

ד

בנוה טריפולי־עמרוס עיר העורים

טריפולי יושבת בקצו המערבי של נוה מדבר פורה, כעשרים ק״מ ארכו ומשלשה עד ארבעה ק״מ רחבו. הוא מתחיל במרחק כשלושה קילומטר מצד מערב ומקיף את העיר מצפון, יחד עם פרבר מנשיה אשר מחוץ לחומה עד נחל המֶלֶחָה, המבדיל מצד בית העולם היהודי בין העיר ובין האואזיס הגדול, אשר העיירה תג׳ורה שתולה בנוה בקצהו המזרחי: את המקום הזה בקרתי בימי שבתי הראשונים בטריפולי והתענגתי למצוא שם עיר גנים וכרמים נחמדה אשר בה חמדו לשבת מושלי הארץ ואציליה בהיכליהם הנאים.

לתג׳ורה יש נמל קטן משלה ובה נמצאה קהלה יהודית עוד בימי הבינים. יושביה הם רובם עובדי אדמה ואורגים מעשי ארג יפים וביחוד מצטיינות בנות ישראל במלאכת כפים היפה הזאת. שוק היום הששי של תג׳ורה הוא נודע בכל קצות הארץ. בין ארבעת אלפי יושביה מצאתי 140 נפש מישראל, רובם אמידים וחיים כמנהג התורכים, שהם בעלי רוב הגנים היפים, והיהודים מקבלים השפעה מהם.

כל הככר הפוריה של האואזיס הטריפולאי היא עשירה במי תהום רבים; האויר החם הוא ממוזג ברוב שעות היום על ידי רוחות הים, אשר אז הישיבה נעימה בצל עצי התאנה, הזית, הרמון ועצי הסרק למיניהם, ואולם אך ישוב רוח ה„גבלי״ העולה מן המדבר הכל מתכסה בתמרות עפרות חול לוהטים ומחניקים. כל האדמה מעובדת בחריצות על ידי הפלחים והאריסים והיא מוציאה תבואות בר – וביחוד דורה ממין משובח, מלבד ירקות ופירות מעולים.

בכל הדרך מפוזרים כפרים וחוות קטנות שבתיהם בנויים מחמר: פה ושם פוגשים ביהודים בודדים בעלי שדה וכרם, ורק באחד מהם הוא עמרוס נמצאה קהלה שלימה היושבת בין הגנים מימים קדומים.

את עמרוס השתוקקתי לראות מן הרגע הראשון לבואי. נוסע צרפתי אשר ביקר את המקום זמן קצר לפני פרסם, כי בכפר הזה מצא יהודים עוסקים בעבודת אדמה וכראיה לדבר הביא גם תמונה מיהודים העובדים בשדה. ואמנם גם מורי בית הספר האמינו כי כן הוא, על דברת אחרים. ואנכי אז טרם למדתי לדעת את הכלל שלא לסמוך על מה שהבריות מספרות ביחס

לארצות החמות: מפני טרדות החום והדרכים ומרפיון ידים סתם למדו התושבים את לשונם לקבל כל שמועה, הנמסרת איש מפי איש במשך הדורות כאמת לאמתה, מבלי שיתנו דעתם לטרוח ולעמוד על אמתותה הממשית. על כן אמרתי כיד הנסיון שחזקה עלי במרוצת הימים: הזהרו בשמועות הבאות מן החוץ; הואילו וכתתו את רגליכם ללכת ולהוכח אם אמת ספרו לכם הבריות... אמנם, שיטה זו שהחזקתי בה עלתה לי בפגעים ובסכנות מרובות, אבל לכל הפחות אני יכול להבטיח את הקוראים כי כל מה שאני מספר ומתאר כאן — עיני היו הרואות ואזני השומעות ולא זר. ויותר מכל הזהרו מלסמוך על עדות של אינו יהודי, שבדרך כלל אינו תופש את עצם הדברים המתרחשים במחנה ישראל.

באחד מימות השבוע אחר הצהרים נועדנו יחד: המנהל מאיר לוי, המלמד מג'וז, המורה רבינוביץ — מילידי רוסיה והמורה גב' בן שימול ונשכור עגלה רתומה בסוסים ללכת לעמרוס. עברנו בתוך החולות בין חורשות של תמרים גבוהים ורזים, הרחוקים זה מזה ואינם נותנים צל, ורק פה ושם הם סוככים בכפותיהם על עצי הפרי הנטועים בצפיפות מסביב לבריכות המים. כרמים אלה, אשר הרמונים הם ראשית גאותם, הרי הם מכוסים עצים מעולעלים נותני צל ושיחים סבוכים עד אפס מקום, המעידים על עבודה חקלאית פרי־מיטיבית מאוד. עברנו בין הכרמים כשבעה קילומטרים והגענו למעין מסבך של גני מושב עם בתים לבנים באמצע וקירות חמר מאודמים מסביב להם. פתאום נגלתה ככר פנויה ומאחריו גבוב של בתי חמר, רובם חסרי טיח ומעוטם לבנים.

— זהו עמרוס! אמר לי המנהל אשר כבר בקר את המקום קודם. ואולם קשה היה לאדם מן החוץ כמוני להוציא משפט נכון: אם כפר חסר גנים ועצים כמנהג הערבים לפני או עיירה יהודית כהלכה... עד שעמדה העגלה על יד שתי שורות של חנויות מחומר, אטומות מבפנים ופתוחות כליל מצד הרחוב, אשר מתוכן השתרגו ועלו תמרות עשן מעורבות בניצוצות. ואך הוגד לי כי כאן השוק של הנפחים היהודים, העובדים בעיקר בשביל סוחרי טריפולי, — ואשר בחרו להם את עמרוס למושב מימים קדומים, — מהרתי וירדתי מן העגלה.

חרושת הברזל היא אחת מחרשות המתכות שהיהודים הקדומים גולי ארץ ישראל ומצרים הביאו אתם לתוך משכנות הנודדים באפריקה. הנפחות כצריפה, היו במשך דורות רבים מונופולין בידי אומני ישראל מהרי חבש ועד ערבות סודאן ובכל נפוצות המדבר הגדול. אמנם, ברבות הימים נמצאו בגלילות

שונים חרשי ברזל מילידי הארץ, אבל ברוב המקומות הנדחים שבקרתי ובפרט באיי המדבר נוכחתי לדעת, כי גם הנפחים הללו שלא מבני ישראל, קדמו להם בזמן מורים או גם הורים יהודים. בארצות שונות, אפילו בכוש גלוי וידוע כי רוב החרשים הם מצאצאי היהודים או הפלשים שברבות הימים נטמעו בין הגויים, על כן יאמר בספורי חבש והקצרין שבמדבר, כי היהודים ירשו מאבותיהם הקדמונים את הכשרונות לעשות בכל מלאכת חרש ובנין כי חכמת אלהים בלבם. ובחבש אומרים: כי חכמת שלמה המלך בלבם. וגם זאת למודעת: בגלילות שונים בקצרין ובמערות בלוב ובהרי האטלס נשארה חרושת המְטָלִים מורשת אבות בידי היהודים, העובדים בחריצות ובכשרון כיד המסורה שקבלו מאבותיהם מדורי דורות.

ואמנם גם חבה יתרה נודעה מאתי למלאכת הברזל הקשה והמפרכת ובימי נעורי מצאתי לנכון לתרגם את ציורו הנפלא של אמיל זולה בשם הנפח אשר הרהיבני בנועם לקחו.

וזכות מיוחדת ידועה לנפח על ידי השיר הנמרץ ששורר חברי מנוער שאול טשרניחובסקי:

קול בסמטה, סמטה חשכה
שכתליה מטים...
מתוך הלמות פטיש אדיר
זקי אש נמלטים...
לשון האש תתפרץ רגע
תועם והיא משחירה...
נפח זריז מה זה תעשה
וזקי אש נמלטים?
כבלים!
כבלים לי לעצמי...

נגשתי אל אחת החנויות המלאות עשן ובקעתי את הענן אשר סכך עליה. נכנסתי לתוך המדור האפל, הדומה יותר למערה סתומה מאשר לחדר.

עבר זמן מועט עד שהתרגלו עיני אל האפילה העכורה והמחניקה ואכיר בה צורת בן אדם בעל גוף, כמעט כולו עירום, אשר ישב על קורה מבפנים, מנגד לכניסה והפיח מפוח שחור ומקומט. לכל הפחה והפחה ניתזו ניצוצות או ירוק וכעור, מעל למטיל ברזל שהפך אדום כולו, אשר התפרצו והתעופפו מתוך הערפל החוצה.

הסתכלתי באיש היושב והולם בחזקה אשר שריריו המוצקים וזרועותיו

הרחבות המכוסות שערות ופיח הניעו את המפוח בלי הרף. פניו המכוסים שערות שחורות השחירו עוד יותר מרב הפיח והעשן. פלגי זיעה נזלו מכל איבריו, ירדו וזרמו ממש, עד שהוו כשלולית על הקרקע. פתאום נע האיש, השגיח בי ובבני לויתי ועמד מלעבוד.

ברכתי אותו לשלום בעברית:

– שלום יהודי!

אבל האיש הביט אלי בפני הדיוט ובאחרונה ענה בערבית:

– שלום? – הוא איננו, הלך!

באותה שעה למדתי שני דברים: כי חבירו של זה בעבודה נקרא בשם שלום וכי האיש טעה מחוסר ידיעה גמור בעברית, הופעה שהיא שכיחה מאד בקרב יהודי הכפרים, כמו שיזדמן לי לספר. אבל כעבור רגעים אחדים הוברר לי גם דבר מעציב שלישי: האיש היה סומא בשתי עיניו – מכת מדינה במקום הזה – וכי קשה יהיה למצוא ענין בדבוריו. עזבתיו בברכה ערבית והלכתי לנוע על החנויות האחרות. בכולן מצאתי פועלים חרוצים, ביניהם זקנים שוקדים על המלאכה ונערים זריזים בני שתים עשרה, כי כחוק לילידי הקדם האומנות נמסרת מן האב אל הבן. בדרך כלל יושבים שנים, שלשה מבני משפחה אחת יחד בבית המלאכה. אחדים מהם ידעו לקרוא בספר התפילות. אבל אף אחד לא ידע את פירוש המילות: ומה שנורא יותר – הוא מה ששבתי ומצאתי עורים אחרים יושבים על עבודתם כל היום.

חזון ה„עורים הנעים" האלה החרידני והממני ממש... ואשים אל לבי לחקור ולמצוא את סבת המחזה המעציב הזה. ולא נחשתי כי עוד אוסיף אראה נוראות מאלה.

החילותי למנות את מספר החנויות של הנפחים ומצאתי כי מספרן כארבעים ויותר. ואשוב להתחקות על תנאי החיים של העובדים העלובים האלה וזה מה שהעליתי:

ראשי בתי האב ועוזריהם עובדים בזיעת אפם להכין את המחרשה, פרסות־ברזל לסוסים בשביל האפנדים, הפלחים והבדואים, אבל עיקר יגיע כפיהם הנהו נשלח למרחקי ארצות הכושים – ששם אין תעשית הברזל רווחת; ובשכר עבודת פרך של יום עבודה הנמשך חמש עשרה שעות מקבל העובד רבע פראנק (זהב) ליום! הסכום הזה מספיק בדיוק, לרגל הזול הגדול במקום לקנות שעורים, פלפלין, מעט יי"ש, זיתים, תאנים ותמרים, – עיקר האכילה בימות החול ואצל העניים גם בשבת – אבל בשום אופן אינו מספיק בשביל בגד ללבוש ושכר למוד בשביל הטף אשר ברגלי העובדים המסכנים האלה.

ובזה נוכחתי, אך דרכו רגלי על הככר אשר לפני בתי התרה: משני צדדים משתרעים גנים גדורים אשר צמרות עציהם הירוקות־אדומות מתנשאות מעל לקירות, ומתחת נגרים מימי הברכות הנקווים בחריצים ושיחים ונהפכים לשלוליות מלאות מי מדמנה: המים העכורים המתחמרים מתערבים בעפר השמן

עמרוס ב-1911°

ומשמשים אשפתות בשביל התושבים וכלי קבול בשביל מי השופכים, עד שהם מעלים צחנה וחנקן ומבאישים את כל הסביבה. באוירת גיהנם זו מתגוללים באשפתות מי שחו ילדי בני ישראל, בהם בניהם של העמלים על הסדן והפטיש; הם מתרוצצים במדמנה הניתזת עליהם, מתקוטטים ומשחקים לתומם כתאו בבצה, בעוד רובם ככולם הם עירומים, אין כל על בשרם השזוף בלתי אם סחבה מלוכלכת על מתנם; ואף על פי כן מה נאוו קוי פניהם, מה חזקים ומוצקים שרירי גופם, ומה חיות ועזות תנועותיהם של הפעוטות הללו. בן רגע הייתי אומר גם: מה מבריק הברק הנשקף מעיניהם, לולא שבתי כרגע והייתי בעיני אני כלועג לרש.

למראה אורחים שבאו מן החוץ, עזבו הנערים את משחקיהם וקטטותיהם והקיפו אותנו, סבונו גם סבבונו, אחזו באין מעצור בבגדינו. נשאתי את עיני לראות בהמון ילדי האדם האלה ונבהלתי כל כך למראיהם הנאלחים עד שבלי משים נרתעתי לאחור. לדבר זה יסלח לי אלהי ישראל! כל מעיני התרכזו בלי־הדעת ברעיון כיצד להמלט מנגיעתן של הבריות הללו!

ובאותה שעה הלא נתמלאתי רגשי חסד וחנינה לילדי בני עמי האלה: מעי המו למראה הפגעים שנפגעו בהם בני האדם העזובים ועלובים האלה.

התאמצתי והבלגתי על בחילתי ואשוב להסתכל בפני הפעוטות: היו ביניהם פרחחים בריאים ושלמים שעיניהם הנוצצות זרקו לפידי אש לעומתי; באזנם האחת היתה נעוצה קמיע של נחושת – סגולה נגד המזיקים. היו שם, קצת מן הצד, חבורות של ריבות קטנות וחומות, עירומות מלמעלה אבל מכוסות סחבות נכתמות ובלות מן החזה ולמטה; שערותיהן קלועות ובאזניהן תלויים נזמים עשויים מפח לבן ונוצץ כעשרה סנטימטר אורך הנזם, אשר ירד להן על צוארן השזוף מעל לעור בשרן האדום־חום. מעיניהן הרחבות היושבות על מלאת נתנו ברקים כחרבות אשר הבקיעו את שחור חומר הזבובים אשר כסה על גבותיהן מסביב לארובותיהן מבלי ששמו לב לזה...

אבל אוי ואבוי! כמה מפרחי גזע העם הנבחר האלה היו להם עינים בריאות, או עינים רואות בכלל? כאן בעמרוס, בגיטו אשר מבינות לפרדסי ארץ הנגב, סמל הפריחה של החי והצומח הכובש הכל, חזיתי בפעם הראשונה ובמדה מבהילה את המחזה המחריד של השמות הנעשות בארצות החמות על ידי מחלת העינים המארכת והמדבקת, זאת הגרענת הרעה והממארת המתהלכת כדבר ישוד בצהרים, זאת הסכה, סמל הבערות והפטליות השלטת באפריקה ובקדם כולו; פרי הדלות ואי הנקיון, האוכלת מעט מעט את העינים, המזליגה מהן טפה טפה דם מהול במורסא רקובה, המתפשטת על הפנים, המדבקת על הידים של כל הנוגע בחולה או היושב על ידו. מחוסר ידיעה כל שהיא בתורת הנקיון וחוקר ההיגינה, ומהעדר מקום מיוחד לשינה בשביל כל אחד ואחד – היא עוברת ומדבקת בכל אחד מבני הבית הנוגע בחולה או בסחבה שהתנגב בה; היא מתפשטת בקרב חבורות הילדים הלומדים יחד בבית הספר או גם המשחקים יחד – וסופה אם לא עורון כללי – טרכומה מתמידה והולכת.

מאותו היום שנפשי ירעה לי בבקרי בימי נעורי את המרתפים הכפולים בוילנה רבתי*), שבהם התגוררו בקורבה גופנית, צפופה משפחות אחדות

*) עי' ספרי „מסע בליטה", ירושלים תרנ"ח, ע' 93–95.

בחדר אפל אחד, לא הרגשתי בעצמי מגינת לב ומרי־נפש כמו בשעה זו שבה בקרתי את עניי הצאן בעמרוס, בתוך זוהר שמש אפריקה *).

אמת, שהמקום הזה המוקף צמחים טרפיים, מהם דוקרים כקוצים, כ„תאני ברבריה" (כך נקרא עץ הצבר באירופה) שמחטיהן מתפזרות לכל רוח; זה המקום שגרגרי חולות המדבר חודרים לעינים ולכל האיברים הגלויים, הרי הוא מועד להתפשטות מחלת העינים. ואפילו השמש המיבשת הכל עם המרפא שהיא מביאה בכנפיה, אינה יכולה לעמוד בפני הדלות וחוסר הנקיון, כמו שנוכחתי גם בחרות הגדולות שהן חסרות צמחי גן ושדה **).

זאת ועוד אחרת; עיקר אכילתם של בני אדם אסירי עוני אלה הם פירות שמנים ומרוססים – שכל המחזיק בהם בידו והנוגע בעינו הרי הוא בא לידי דלקת – הגוררת אחריה את הגרענת. מה צדקו דברי חכמינו בהחליטם אומר: מים אחרונים חובה מפני מלח סדומית, – ומפני מאכלים שמנים וחריפים בכלל, שהאדם נוגע בהם בידו; ואמנם יושבי הערים המדקדקים במצוה זו נפגעים, כאמור, פחות מאנשי כפרי המדבר, שהמים הם יקרים אצלם ויש מהם המקיימים מצות נטילת ידים על ידי חכוך בחול סתם.

הבעתי את מרי נפשי לפני המורים המלוים אותי, אשר היה בידם להביא תקנה כמעט למצב – לו היו להם האמצעים הנחוצים לכך.

וכך נכנסנו לתוך העיירה עצמה: סמטאות אחדות ומשני עבריהן בתי חמר ורק זעיר שם בתי אבן גלמית פשוטים וערים, בלי גזוזטראות, בלי גינה, בלי סימן של ירק, כראוי לעיירה שכולה יהודית. נגשנו עד בנין אחד גבוה מן האחרים שלא נשלם. זה היה בית הכנסת החדש שנבנה בעזרת נדבנים מטריפולי על מקומו של בית הכנסת הקודם, והוא אחד ממועדי ה' המפורסמים שנקדש מכמה דורות על ידי ספורי נסים ונפלאות שנעשו במקום הזה.

הבנין נשאר פתוח מלמעלה, מחוסר כסף לבנות עליו גג. בפינה אחת מלמטה עמד על דוכנו מלמד מעל לששים תינוקות יחפים שישבו בלי סדר על הארץ מתחת ורק בידי אחדים מהם ראיתי ספר: המורה בא לפניהם – בערבית את פרשת השבוע והתלמידים ענוהו כולם יחד בקול צעקה מחריש את האזנים כמנהגם. משראה האיש את האורחים הבאים לקראתו, פסק מלמודו וקבל את פנינו. באתי עמו בדברים בעברית, שדבר בה בלשון חכמים שוטפת. הוא דבר בקול נמרץ ונלהב. שמתי עיני בו וארא צעיר נאה מגודל זקן

*) וכבר ספר הנוסע בנימין השני על רבוי העורים בטריפולי עצמה. מאז הוטב המצב הרבה ע"י החנוך בבתי־הספר. **) אבל הרים של אשפה מגובבים במבוא שעריהם.

שחורה, בעל ארשת פנים נמרצה, ועיניהם רחבות שחורות ופקחות מבריקות כברקים, אשר הרהיבני והפליאני. וכאשר קרא לו מאיר לוי בשם „חכם יהודה" ונכנס עמו בשיחה נגרשה על מצב הת"ת העזוב, – שאין בה אלא ששים תלמיד, בעוד רוב הילדים הולכים בטל ומתגוללים באשפות, חלף התמיכה הקלה שהוא מקבל מאת החברה, – התמתחו עורקי פני האיש בזעם ועברה ולשונו דברה רמות ונמרצות עד ששויתי לפני את חזות יהודה המכבי ביום ניקנור.

ושוב גאון ושבר! יהודה המכבי הזה מעמרוס התחיל מתאונן רע לפני המנהל על משכרתו הדלה: הוא הרבי מטופל במשפחה וידע תורה ועם כל זה שכירותו אינה עולה על חמשה פרנק זהב לשבוע!...

בינתים באו לבית הכנסת אחדים מפני העדה וביניהם הפרנס, איש בריא וחי כבן ארבעים. הסבתי את השיחה לנושא יותר מפשט והנה הוברר לי כי קהלת עמרוס היא קדומה ויש לה מסורת ומנהגים משלה. ואשר לבית הכנסת, אנשי המקום מפליגים בקדמותו, – ואפילו בני טריפולי הבירה נשבעים בקדושתו המיוחדת. ומה שנוגע לתושבים, – מהם באו מהרי המדבר לפני מאות בשנים ואחרים עוד נוספו עליהם מגולי תונס שנמלטו לכאן בשעת חירום במאה הי"ח: על אמיתות הקבלה שבידיהם יעידו שמותיהם וכמה מזכרונות משפחותיהם, כמו שאבאר בחלק ההיסטורי.

על פי הצעת המורה שבקש לכבדנו הביאו לפנינו כד מלא משקה הַלַּגְבִּי (או לַגְמִי בנוסח אחר), זה דם התמרים הלבן הנוזל מגרונו של עץ התמר על תכונת יין המדבר הזה נספר במקום אחר.

שאלתי על היהודים האכרים שהעיד עליהם נוסע צרפתי וקבלתי תשובה ברורה כי אמנם היו ליהודי עמרוס גנים וכרמים מסביב לעיר, ונשיהם היו עובדות בהם לפנים, אבל התקיפים הישמעאלים גזלו ביד חזקה את אדמתם מידיהם. לעת כזאת חיים אנשי הקהלה – המונים 850 נפש – על הנפחות ושאר מלאכות יד או על המסחר בפרי אדמת שכניהם וכדומה: המשבר שהיתה ידו לרעה בסחר טריפולי הכביד את ידו על יושבי הכפרים מסביב, והם נמקים בעניים בחוריהם בלב יפה־נוף הפורה, בתוך החרושות של תמרים ממריאים...

* *
*

נעתרנו לבקשת הפרנס אשר קרא לנו לבוא אל ביתו ולסעוד את לבבנו. ביתו נמצא מעבר לעיירה, מצד הכרמים, והיה נמוך ואטום מבחוץ, אבל שלם, בלי פרצים ופגמים ומסויד לבן כולו. כפית התמרים אשר סוככו על אחוריו

וצמרות עצים אחדים שהתנשאו מבפנים הבדילו אותו לטובה מרוב בתי המקום. הבנין היה כפרי בסגנון בתי המברים בכלל. נכנסנו לתוך הג׳יפא ובאנו אל החצר פנימה. היא היתה רחבה ומחולקת לשתים על ידי גדר באמצעה. מעבר לה נשקפו עצים אחדים וריח ירקות הזרועים הגיע לאפנו, ובאחת הפינות עמדו פרה וחמור ואכלו מן העשב אשר לפניהם.

בחצר החיצונה התרחשו נשים, ילדים ומשרתות ערביות. הנקיון שרר בכל: הרצפה היתה רחוצה למשעי. בהשוותי את מראה עיני עם מה שראיתי ברוב בתי המקום, זכרתי את דברי המאמר: בנות ישראל יפות הן אלא שהעניות מנוולתן... בארצות הקדם שצרכי החיים ההכרחיים בכללם עולים בפרוטה, דוקא מדת הנקיון – להתחיל מן המים – היא דבר העולה בכסף מלא ואינה שוה לכל נפש.

שני חדרים ארוכים ומוארים היטב השתרעו לאורך קיר החזית: בחדר הגדול מצאנו רהיטים פשוטים: שולחן וכסאות עץ, שטיח המוביל אל הקובה או הסדה אשר מעל למדרגה עם מטה ומזרנים מעשבים וכסתות. המטה היתה נמוכה ומוקפת ירקות ופירות: גבובים של תפוחי אדמה ובצלים על הקרקע, פלפלין אדומים תלויים על הקיר, תאנים יבשות ושאר פירות מנחים בתוך שקעים. וכה הם ישנים, בני אדם אלה, בלי־חלון יוצא החוצה בעוד ריחות פרי העץ והאדמה עולים באפם וממתיקים או מחריפים את חלומותיהם.

בעל הבית הציג לפנינו את אשתו – מטרונה במבחר שנותיה, שמנה ואומרת כולה רפיון ויגיעת בשר. נכנסה נערה רזה וחורת־פנים, נוגה ודומה כחולה שהחזיקה בזרועותיה ילד שהיה כבן שנה.

– וזאת בתי הבכירה עם ילדה, אמר האיש בנחת רוח.

בעת ההיא ואני טרם הסכנתי לראות נשים נשואות נשואי בוסר, ואשתומם על האם הצעירה, שהיתה כבת שלש עשרה בעיני. שאלתי למספר שנותיה: – בקרוב ימלאו לה חמש עשרה שנה.

ברכתי את השב המאושר ואשאל לתנאי חייו ועסקיו. הוא ספר לי כי עיקר פרנסתו הוא ממסחר בתבואות שהוא קונה מאת בעל השדות המושלמים בסביבה. בשעת הצורך הוא מלוה להם כספים ומקבל אחר כך את חליפתם בפרי אדמתם. הערביים הללו מצויים אצלו לדבריו, בכל עת ופונים אליו בכל דבר קטן או גדול. ואמנם, כשנכנסתי אחר כך לחצר הפנימית ראיתי שם ערביים הוזים, שכורים מתגוללים על מחצלת ולפניהם כוסות של אראקי. זהו משל אחד מרבים המפיצים אור על יחס המושלמים אל היהודים אם לשבט או לחסד וכך היה בכל הדורות. המושלמי ששתית משקאות חריפים

אסורה עליו, כשיצרו מתגבר עליו דרכו ללכת לבית מכרו היהודי, ששם הוכן מראש בית מרזח נסתר באחת הפינות, מקום לא תשזפהו עין בן דתו ושם הוא מתמכר לתאות השתיה באין אונס עד אבדו את חושיו וכה הוא נרדם וישן עד שהוא מתרונן והקיץ והנה נפשו וכיסו ריקים. מובן שעסקי היהודי אינם ניזוקים ממה שהוא מקיים מצות הכנסת אורחים על מנת לקבל פרס בשכניו ובמכריו.

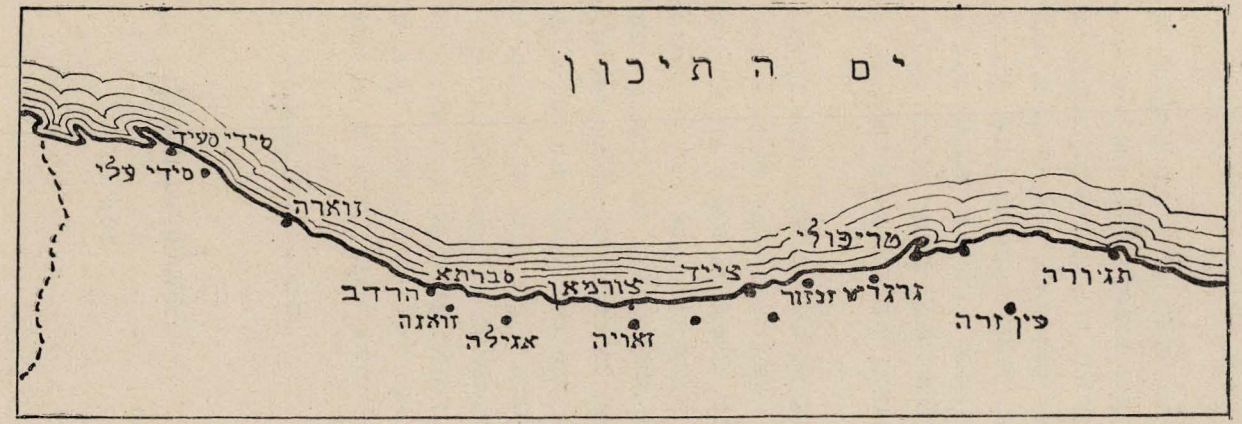
ויש אשר תעבור רוח קנאה על איש קדוש מושלמי – על פי רוב עובר אורח – והוא מעורר את רוגז הצבור על היהודים הכופרים המשקים את המאמינים יין ומעבירים את שלומי אמוני האישלם על דתם. כמה קהלות נחרבו בימים עברו, מחמת מיין הקנאות הזה!

הסירותי עיני מראות ברע ואתבונן על חלקת האדמה המחוברת לחצר שהיתה כולה זרועה ירקות: פלפלין, בצלים, תפוחי אדמה, אבטיחים וכדומה. כזה ראיתי וקדשתי. לזה הלא צפיתי בלכתי הנה. ואביע את רגשות קורת רוחי לפני כל הנצבים עלינו.

טעמנו מן הירקות והמגדנות שהוגשו לפנינו וברכנו על כוס יין שרף של תמרים, ואחר נפרדנו מאת יושבי המקום הנדח בברכת אחים.

עמרוס נשארה בשבילי מאז – פתחו של המדבר הגדול, הפרוזדור לארחות חייו המשונים.

גלילות טריפולי

נאות המערב

פרק שני

במדבר־ים המערבי

ה

מטריפולי לאזאויא

ים בים פגע: מדבר חולות במדבר ים. כל חופה של מדינת טריפולי, ההולך ונמשך באורך כאלף ומאה קילומטר בלב דרומו של ים התיכון, אינו אלא מבואו של האוקינוס העצום של חולות הנודע בשם צחרה – מלשון צחור ולבן. החולות הצהובים־בהירים נושקים את גלי הים, – ולכל רוח נושבת הם נעים ומפזזים כמותם – יעלו הרים ובן רגע ירדו וימלאו בקעות: הגבול שהושם למי הים שלא ישובו לכסות ארץ אינו חל על מדבר הים המחלחל ומכסה ארץ ומלואה בכל אורך חבל הים הזה. כמה מן הנמלים שהיו מפוארים בימי קדם נסתמו וכמעט שנעלמו תחת החולות; כמה אחרים נסחפו מפני נדנוד גלי החול שנערמו ויכס עליהם הים. לעת כזאת נשארו במדבר־הים הזה רק שלשה מפרצים החוסים על הנמלים החדשים: מפרץ טריפולי, שנשאר במקומו הראשון; מפרץ כוֹמס – הוא מפרץ לפטיס רבה אשר נעתק ממקומו והמרסה*) או הנמל של מצראתה בגבול הצרת הגדולה**) הוא שרטון החולות הגדול.

והנה לים הכפול הזה, שבו ירקרק החרוץ של מי הים בזהב העמום של החולות נפגש, מתחת לזוהר התכלת של כפת השמים המזהירים כאור שבעת הימים עד קצות האופק – יש איים, ארכיפלג שלם של איים גדולים וקטנים החורגים מתוך גלי החולות, המבדילים ביניהם ובין גלי הים המפכים ומוחאים על שפתו בכל עת. מהם מגיעים עד שפת הים או מכים בסלעים כגון טריפולי עצמה; מהם מתנשאים מעל לרמה מעבר לרצועה של חולות, כגון ביזליטין ומצראתה. הצד השוה שבכולם הוא מה שהם כולם יונקים משפע הימים, המביא בכנפי רוחותיו אויר מרענן וממזג אבל גם מרדים ומרפה את הידים והמוח:

---

*) נמל בלשון הערבית המדוברת.

**) Syrte – בערבית צורת וע' צרת השחר בעבר־הירדן. ואני כתבתי שרטון, לא מפני שהוראת השם היא כך, אלא מפני שחופי הכירט מלאים שפע חולות ואגמים.

לרוחות ים אלו חייבים איי המדבר את הצמחה הטרופית המתפתחת בשפע עושר ופוריות מתחת לכפות התמר, הוא מלך כל עצי המדבר.

איי מדבר־הים אלה נמשכים והולכים מבינות לתוך משני עברי החוף: הנוסע ההולך בדרך היבשה צריך שיעבור ברכיבה – על פי הרוב על חמור לובי משובח *), – אזור של חול מתנועע, עד שהוא מגיע לאחד האואזיסים, שהם בכללם דומים זה לזה: אותה האדמה המכוסה חול, אותם הכרמים עם בארות ונוריות **), אותם שדות השעורים, התירס, אותם תלמי הירקות, וכדורי האבטיחים המפוזרים בלי סדר מתחת לזיתים ולתאנים: התמר הברברי הגבוה, החסון והרזה הוא המולך על ממלכת הצמח הפרועה והמתפשטת בפראות: כפותיו הירקות־מאדמות סוככות על עולם משונה זה, כמראה כוהנים בדוכנם.

הבנינים הם בתי חומר, דומים יותר לגבובי עפר מרובעים המתלכדים ומתעלמים באדמת החמרה או הגיר היבשה. רק במרכזי האואזיסים הגדולים מתגוללת פתאם לעין עירה צפופה החבויה בסתר יערות העצים הגבוהים.

גם בני האדם היושבים באיי המדבר, אף על פי שהם שייכים בכלל לגזע עמי ים התיכון דומים יותר בחזותם החיצונית ובהילוכיהם לילידי אפריקה השחורה מאשר ליושבי ארצות חופי הים באסיה ובאירופה. אך יצאת מטריפולי ותעזוב את מרכז התרבות תפגוש על כל שעל ושעל בריות שונות שהן טפוסיות בשביל המדבר הימי:

ילדים עירומים או כמעט עירומים מתגוללים בחול; נשים עם כתובות קעקע על פניהן צועדות תחת משא הסל על ראשן; עיניהן, פניהן וידיהן כחולות בכחל וכופר; גלומת בד אדום מכסה את גופן; תכשיטים מגושמים ממתכת או מפח יורדים מאזניהן ומחזיהן ונופלים על גבותיהן ועל קרסולי רגליהן המגולים; הגברים עטופים באבעיה לבנה פשוטה וראשם מכוסה כומתא של לבד עם ציצית יורדת מאחוריה. הפנים והלבוש דומים לאותם של יושבי מדבריות ערב אבל הנוסע המסתכל בבריות הנדות ונעות בנאות אפריקה יתפעם כרגע למראה העדר קוי הפנים הרכים והקרובים שהוא פוגש באסיה. התערובת המרובה של הדם הכושי ודאי שלא עלתה יפה והולידה גזע ממזר מגושם.

הדרך ממערבה של טריפולי עוברת על יד חוף שמם ומכוסה חולות, אם כי השיחים ושרידי החורבות מעידים כי לפנים היתה כאן אדמה מעובדת; מאין אדם עובד חרוץ כבש המדבר את ארץ התרבות. הגענו לנוה הקטן גרגריס

*) החמור הלובי נזכר בתלמוד.

**) דלי, משאבות על באר.

שאדמתו היא טובה ויושביו מועטים וכעבור ארבע שעות של רכיבה על הפרד באנו אל האואזיס הגדול והפורה זנזור; המקום הוא יפה־נוף ממש הטובל בים של ירק שדה וגנים שאמות מים עוברות בתוכם. מתחת לעצי התמר נותנים פרי והזיתים עתיקי הימים משתרעים על שדות התבואות גנים של קשואים ומלפפונים משובחים וידועים בשוק טריפולי. מתוך שפעת הצמחים חורג כפר גדול ארבעת אלפים תושבים ומסגד וכפת מרבוט*) עושה נסים ששמו מפארים למרחוק. על תל סמוך לישוב נמצאים שרידי מצודה רומית שאנשי המקום קוראים לו בשם גֶ׳בֶּלְיָה.

החרה בזנזור היא קטנה ובה כמאה ועשרים נפש עם בית כנסת פשוט וקטן. הבית נבנה זה מקרוב ולפי המסורה נמצא לפנים ישוב יהודי גדול על יד המצודה. במרחק כשעה וחצי ממנה נמצא „פונדק" – הוא חצר מרובעת מוקפת חומה – החאן הסורי – שנבנה זמן מועט לפני זה על ידי בן אדם בשם סאלם אסויעי. שתינו תה חם והמשכנו את דרכנו כשעה עד שהגיענו לכפר בשם צויאד – מקום שיש בו תמרים נאים ועצי קיקיון מגודלים יפה. אחרי מהלך של שתי שעות הגענו אל הכפר אלמייא – על שם מי הבאר הנותנת מים בשפע. כאן היא פרשת הדרכים המוליכים לאזאויה**) מצד מערב ולג׳בל מצד דרום. בשובי מהר איפרן כעבור זמן חשכה לי השמש במקום הזה ואלין שם תחת אלה בודדה. הלכנו עוד כשלש שעות וחצי – אחרי שנחנו קצת בפונדק אחד באמצע – ולפנות ערב הגענו עיפים ושרופי־שמש לאזאויא.

ישוב זה הוא מרכז מחוז הים ממערב שנמצאו בו כעשרים אלף תושבים ויותר ואליו שיכים נאות המדבר: בו עגילה, צורמאן ובו־איסא ועד סואירה אשר על יד חורבות סברתה, כל אלה אואזיסים יפים ופוריים. מכאן ואילך מתחיל חבל החולות הנעים תמיד: גפרה בערבית ובעברית עפרה כמו שאבאר להלן, והיא ארץ חולות, סְבָכוֹת***) וצורים עד גבולה של תוניסיה. מצד דרום מ׳ביל דרך המישור המתרומם והולך אל הרי איפרן ונפוסה. בדרך זו הלכתי בשובי מן הג׳בל מהלך ארבעה ימים בואך טריפולי.

אזאויה הוא אואזיס גדול קרוב לים ויש לו נמל קטן בצדו ושרידי חורבות המוכיחות כי בימי הרומיים היתה פה עיר מושב. שם המקום לפנים היה א־סריה. אבל משנושבה בו חבורה של מרבוטים ובנו להם זאויא – מנזר – נקרא מאז על שמה. האדמה היא פוריה וכולה משקה ויש שם כמאה אלף תמרים מלבד שאר הצמחים. האכרים עוסקים במטעי טבק ממין טוב המביא להם שפע רב.

*) קבר איש קדוש, וָלִי בסוריא, מלשון רבט — אסור = נזיר.

**) באמת אז—זאויא והיהודים כותבים: אזאויא.

***) סבכה — אגם מי מלוחים בערבית.

ו

אזאויה לפנים

יום ערב שבת עם חשכה היה כשהגענו לאזאויא בשובנו מן הג׳בל: החרה, שאינה אלא גבול של בתי חמר עם גגות שטוחים כמעט נוגעיה זה בזה, לא עשתה עלי כל רושם. סרנו אל אחד הבתים היותר טובים ונאים, הוא ביתו של רבי שושן אבוכריץ׳, צעיר תוניסי יליד ג׳רבה, אשר אחד מעשירי המקום לקחו לחתן לבתו, בגלל ידיעתו בתורה והוא אשר שמש גם מורה הוראה ושוחט שלא על מנת לקבל פרס. האיש קבלנו בכבוד וחיבה אמתית. עד מהרה נמלא הבית יהודים שבאו לברכנו ולקרוא לנו לבוא לבית הכנסת. לא ארבה לספר על סדר התפילה שהוא על פי מנהגי טריפולי, אבל אך התבוננתי אל מראה פני האנשים נוכחתי כי גם הקבוץ של אזאויא המונה יותר משש מאות נפש הוא מילידי ארץ לוב; הכרת פניהם, שמותיהם ינמוסיהם של יושבי המקום העידו על קדמות ישובם בפינה הנדחת הזאת. זקנים אחדים ספרו לי אחר התפילה כי לפנים ישבו אבותיהם בעיר צורמאן שנשארו בה חורבות של חרה קדומה, ואחרי שנחרבה עיר זו עברו לאזאויא שנעשתה במשך הזמן למרכז הגליל כולו. והנה על קדמות הקהלה בצורמאן – השם הוא ברברי – ועל חשיבותה לפנים מעידה הקינה הידועה של הראב״ע (המתחילה: אהה! ירד על ספרד), אשר בסופה באה תוספת ממשורר אפריקאי ושם נאמר כי היהודים שברחו באמצע המאה הי״ב מערי מזרח לוב מסלאתה ומצראתה בקשו מפלט להם בצורמאן, וכנראה, נצולו שם ממוקשי מות ואולי גם משמד, וכן הוא אמר שם:

עדת צורמאן הנבוכים וגם קהל מסלאתה;
ושכחת את קהל הנבוכים מצראתה;
אשר עונם גדל מאד ולשונם נשתה.
ונתנו עליהם מסים ועבודה קשתה.
והלך קצתם וברח ולא באו עד עתה.
מהם הלך לצורמאן ותעו ונשארו חיתה.

מכאן אנו למדים שהגזירה רפתה בינתים בצורמאן ועל כן יכלו פליטי קהלות אחדות למצוא מפלט במקום הזה בתור מושלמים מתחפשים (זה יוצא מן הביטויים: נבוכים ובשורה אחרונה: ותעו*), אבל חייהם לא היו תלויים

*) עי׳ מאמרי ההולך ונדפס בקובץ לכבוד הרב קוק; גוף השיר נדפס גם בספר מסעי האנגלי.

להם מנגד כמו במקומות אחרים ולזה רומז המקונן:

כל ימיהם מדוכאים ועינם ונפשם כלתה.
מקום לעת הרווחה, ומנוחה לא באתה.

ואמנם כל ה„נבוכים" ר"ל האנוסים המתחפשים שבו אל היהדות בצוק העתים ההן: עדות חורבות בתי כנסיות, המפוזרות בכל החבל, אבל משפחות אחדות נטמעו בקרב הגויים כי הגזירה ארכה גם בחבל הזה. רק חלק מהם היה בידו לחדש את חיי הקהלה ואולי נחרבה צורמאן בעתים הרחוקות ההן וא־סריה היא אזאויא לקחה מאז את מקומה.

– נשארנו מעט מהרבה – אמר לי זקן יודע ספר – ולא הונח לנו.

ואמנם מכל מה שנודע לי מהמוצאות את יהודי אזאויא הוברר כי לפנינו מגילת תענית אחת ארוכה, כמעט בלי הפסקות. ביחוד הורע מצב היהודים מאז השתלטו האחים הקנאים מיסדי המנזר על בני העם היושב בגליל מסביב והם מצוינים בקנאתם ובשנאתם לישראל ובתעלוליהם, אשר לא יבושו בפני היטלר וסיעתו. הילודים שהם ברובם בני השבט המעורב אורשפנה, – המיחס את עצמו לשבט ברברי שמלכה עליו מלכה יהודית בשם פנאנה, – נתנו יד גם הם לצרור את היהודים בהשפעת ה„אחים" הקנאים.

הטרגדיה של הרדיפות הולכת ונמשכת. מי חכם בעל נסיון כראב"ע, אשר כשהוא לעצמו נולד בגלות אדום אבל בלה את רוב ימיו בגלות ישמעאל והנה הוא מעיד כי „קשה גלות ישמעאל מגלות אדום". ואחד ממשוררי אפריקה מהמאה הי"ח אהרן פרץ מתאר את מר הגלות הישמעאלי בשירו שנמצא אתי בכתובים:

איך דודי שכחתני	בארצות טמאות
ביד אדונים קשים	עם מושל בגאות *)
וארכו שני קרוב	לאלף ושבע מאות,
ואני אסור, קשור	בלי נדודיך
ובלי יום ויום נג	די תחדש עדיך...

ואין זו מליצה בעלמא, אלא מציאות מרה ומתמידה ארוכה כארץ מדה, אשר נמשכה עוד בשנות בקורי במקום, בקיץ התרס"ו. בעת ההיא עשה המושל התורכי ג'ליל ביי – בא כח הממשלה – אשר עליה יאמר כי היתה תמיד מלכות חסד לישראל – יד אחת עם המופתי והקדושים לרעוץ ולרוצץ את קומץ היהודים הנדחים ולהבזותם בעיני עם הארץ המגושם וההולך בשרירות לבו הרע.

*) יהודי טריפול ותונים מבטאים את החלום כשורוק ו וע"כ הוא חורז כאן טמאות עם גאות.

שבת זו שבליתי באזאויא היתה בשבילי מעין שבת חזון אמתית כי בה טעמתי ראשונה את טעמה של גלות ישמעאל הממשית.

והלא יהודי אזאויא הם ילידי הארץ מאז ומקדם, הרבה יותר מכל הערבים שבאו מקרוב לשבת בנוות ההם, והלא יש להם זכרונות „פולקלור" שלם משותף עם הברברים מיסדי ערי החוף אשר ישבו אתם שבת אחים בימים הראשונים. אותם האורשפנה שהזכרנו שמקורם ברברי ועמדו בעצמם לפני האישלם בדת ישראל מרבים לספר על מפעלי היהודים שכניהם מאז ומקדם. ואפילו מן התקופה המאוחרת שבה כבר השתלטה הלשון הערבית ונמוסי ישמעאל בגליל הזה נשארה שירה עממית המביעה את תהלת היהודים אשר הצילו את עדרי העיר בעוז רוחם. ואלה הם פרטי המאורע:

פעם אחת ביום הששי, בשעה שכל הפלחים היו במסגד אשר בשדה, התגנבו שודדי המדבר לתוך הנוה ותפשו את עדרי הצאן כולם, ואולם היהודים שכבר הספיקו לשוב לבתיהם לכבוד השבת בראותם את מעשה הגזל, מהרו ותפשו כלי זין בידיהם ויצאו חוצץ לרדוף אחרי השודדים אשר הבריחום והשיבו את העדר העירה. לכבוד מעשה הגבורה הזאת חבר פיטן מושלמי מקומי שיר תהלה ליהודים, שהנה ראשיו:

צ׳אר לעיאט ולג׳נם כאדוהא
פזעו יהוד אז־זאויא רדוהא

ותרגומו:

בקום שאון לקחו את הצאן שבי —
קפצו יהודי אזאויא ואותן השיבו...

ז

בגלות ישמעאל

כל זה היה לפנים, אבל מאז התערו הקנאים הערבים כאזרחים תקיפים מסביב למנזר התחילה פרשה של רדיפות ומצוקות מתועבות שהלכה ונמשכה עד דורנו זה: ר׳ אברהם כלפון השאיר בעלי הזכרונות שלו את פרטי ראשית השטנה שהתחילה בעטיו של בנין בית כנסת באמצע המאה הי״ח, וזוהי תמצית ספורו:

בשנת התקנ״ח התנדב אחד מעשירי העדה ה׳ יוסף צרור להקדיש את ביתו לשם בנין בית כנסת חדש ונאה. הדבר היה רע בעיני הקנאים אשר הלשינו על יהודי אזאויא לפני מושל הארץ יוסף קרמנלי פחה כי הנה הם נגשים לבנות בית כנסת בלי שקבלו רשיון ממנו. יוסף פחה שבדרך כלל לא היה לבו רע ליהודים מצא כאן מקום להפיק כספים והטיל על הקהלה עונש בסכום של ארבעת אלפים פראנק. היהודים שרצו להפטר מרוע הגזרה הלכו ושחדו אחדים ממקורבי המושל אשר הבטיחו להם לבטלה והמנהג כמנהג נותני השוחד ומקבליו בממלכת תוגרמה. אבל ללא הועיל: אחרי שהוציאו יהודי אזאויא כאלפים פראנק במתנות שוחד לשרים, התקנאו בהם חבריהם שלא נהנו מן המתן בסתר וגלו את אוזן הפחה על מעשה היהודים, אשר לא רק שלא קימו את מאמרו אלא שגם פזרו כסף לשחד את השרים רואי פניו. חמת המושל בערה בו עד להשחית וכשנודע הדבר באזאויא מהרו הקנאים להשליח את ההמון ברובע היהודים: הפורעים התנפלו על הבנין שטרם נגמר כולו והרסוהו ויחד עם זה חללו וקרעו את ספרי התורה שנמצאו בו. חרדה אחזה את הקהל אשר הרגיש בחלול הקודש וראשיו מהרו להשיג פסק דין מאת הקאדי המקומי וכתוב בו כי בנין בית הכנסת נעשה כדין וכדת וכי לא היתה פל סבה לערער על בנינו, אבל הפחה לא שעה אליהם וימאן להקשיב אל דבריהם ולצעקותיהם שהרבו לפניו.

בראות היהודים כי שומע אין לתלונותיהם נועצו יחד וההליטו לעזוב כולם את אזאויא. ואמנם ביום ר״ח תמוז התקנ״ח ראו אנשי השליט היושבים במעלה הארמון והנה קהלה שלמה, המונה כמה מאות נפש יחד עם הנשים והטף, הגיעה אל ככר המצודה וכה חנו כל היום לפני שערי בית הפחה. בראות המושל את ההמון והנה הוא מאחר עד בוש שלח לקרוא את באי כוחם וישאלם

מה ראו על ככה לעזוב את מקום מושבם והם ענו לו כי, מאחר שאין לעדה עוד בית כנסת, הוכרחו לעזוב את אזאויא וללכת לגור בטריפולי והרי הם מצפים לחסדי המושל. ההחלטה הנואשה שהחליטו אנשי אזאויא נגעה עד לבב יוסף פחה אשר נתן פקודה במאמר כתוב – הנמצא עד היום – כי ירשו ליהודים לשוב ולבנות את בית הכנסת ההרוס. כל אנשי העדה מהרו ושבו בשמחה לעירם והתחילו לקומם את הריסות מקדשם ביד רמה. נצחון היהודים היה למורת רוח המופתי המקומי הקנאי אשר עיניו לא יכלו לראות בהבזות עם הארץ את הכהנים והנזירים, אשר הופרה עצתם ועל כן מהר והלך לטריפולי וביום כ"ה בתמוז התיצב לפני הפחה ויטה למוסר אזנו על אשר נתן יד ליהודים להתגאות על משרתי אללה ואמוניו. ואולם הפחה, אשר ידע את כל הנעשה וממי יצא כל הבלבול, גרש את המופתי מעל פניו ועוד יתרה עשה, כי בקש לשים קץ לעלילות ברשע שלא פסקו נגד היהודים. ובהיותו בעל מזימות מאין כמוהו בקש ומצא גם הפעם תחבולה להפיק את זממו אשר יזם לטובת היהודים. הוא שלח שוטרים לאזאויא ויצום להביא את כל יהודי המקום אי נקי לטריפולי ולהכריז בפומבי כי, מאחר שאין היהודים יכולים להחזיק מעמד נגד מצוקות חשובי המקום באזאויא, מן הצדק הוא כי יהיו פטורים מתשלומי החובות שהם חיבים לבעלי העיר. הועילה התחבולה הזאת יותר מכל הפקודות והגזרות. וזה הדבר: התקיפים בעלי האחוזות וגבאי המנזר והקבר הקדוש מאספים בכל שנה כסף למכביר מאת העולים לרגל הקדוש והוא מונח אצלם כאבן שאין לה הופכין, מאחר שהרבית היא אסורה בהנאה למושלמים ועל כן הם נוהגים להלוות את הכספים שבידם לסוחרים ולמלוים ברבית היהודים, המחלקים אתם על ידי חוזה מיוחד – מעין היתר עיסקא – את הרוחים שהם מרויחים חלק כחלק ובאופן זה הם נעשים שותפים ליהודים ומעונינים בעסקיהם. והנה באה הפקודה לפטר את היהודים מתשלומי חובותיהם ופגעה בכיסם שהם בהולים עליו יותר מכל. אבל עוד הם תוהים ורוגזים כבר נגזרה גזרה. היהודים עזבו כולם את העיר וישבו בבתי מכריהם בטריפולי ומהם חנו באוהלים וכה עברו עליהם חדשים אחדים. בינתים אבד ראש המשטינים בתוקף הגזירה את כל הונו שהפקידו בידי היהודים ובעלי האחוזות נתרוששו מאין קונה את פרי אדמתם להביאו לטריפולי.

ראשי המקום התחרטו על כל מעשי הרשע שהזיקו להם יותר מאשר ליהודים כי הלא בידיהם נשארו סכומים רבים מכספי המושלמים. בצר להם טכסו ראשי המקום עצה וביום ר"ח סיון התקנ"ט נאספו לאספה וערכו מכתב בקשה למושל לבטל את הגזירה ולהשיב את היהודים לבתיהם ומקומם וגם מסרו

מודעה כי מעתה לא יפריעו עוד בעד גמר בנין בית הכנסת. וכך נגמר הסכסוך הארוך לטובתם של יהודי אזאויא ולהרמת קרנם בכבוד בעיני כל יושבי נאות המדבר מסביב. בראש השנה תק״ס חגגו כולם בשמחה את גמר בנינו וחנוכתו של בית הכנסת.

אמת, כי הקנאים לא נכנעו לגמרי וחרשו מזימות נגד בית הכנסת השנוא עליהם וגם לא מנעו מן היהודים כלימות וריק בכל עת מצוא. מענין הוא הספור שמסרו לי זקני המקום, כי כעבור שנים אחדות אחרי גמר הרדיפה התגנבו שלשה מושלמים בלילה וטמנו פח של אבק שריפה מתחת לבנין בית הכנסת, כדי שיתפוצץ ויהרס *), אבל הנבלה נגלתה בעוד עת. כנגד זה מספרים היהודים נסים ונפלאות על קדושת הבית שנתקדש ביחוד על ידי המאורעות שספרנו: לדבריהם הוכו שלשת המרעים שהתנקשו בקודש בסנורים לכל ימי חייהם.

מאז חדלו הקנאים לרדוף את היהודים. הנוסע בנימין השני כותב באמצע המאה הי״ט כי יהודי אזאויא יושבים שלום ושקטים ואז נמצאו בה מ״ה בעלי בתים, רב ובית כנסת.

אבל בשכבר הימים נשכחו האותות האלה ובדור שלפנינו נתחדשו הרדיפות במקום אחר: בית הכנסת הקדמון, בקצה החרה מצד מזרח אשר עמד זמן רב בהריסתו התמוטט ונפל לגמרי, וכשבקשו היהודים לשוב ולבנותו הפריעו המושלמים בעדם בחזקת היד בטענם, כי די להם ליהודים בבית הכנסת האחד. ורק בשנת התרנ״ה התעוררו אחדים מחשובי העדה וקוממו את הריסותיו. ומקוצר־יד לפגוע בחיים התחילו הקנאים לשלוח את ידם הרשעה במתים: הם התחילו לשפוך את האשפה על שדה בית הקברות היהודי במדה שכל המצבות הקדומות נתכסו בשכבה של דומן וכך אי אפשר היה לי להתחקות על הכתוב עליהן: בעיני ראיתי את גל האשפה ההולך וגבוה ועיני היהודים היו רואות בחלול כבוד מתיהם וכלות.

מצב יהודי אזאויא אשר הוטב בדור האחרון שב והורע בזמני על ידי תעלולי הקאימקאם התורכי שהיה בימי, הוא גליל ביי הנזכר, אשר תאותו לבצע לא ידע שובע והיה מטיל על היהודים מסים וארנוניות ועגושים עד בלי די. כאשר התחילו לחפור באר לשם תקון המקוה אסר עליהם את העבודה וכה היה משפטו להציק להם בכל עת. למצב הקשה הזה גרמה הרבה העזובה האיומה בעניני הקהלה בכלל: לא לבד שהקהלה היא קטנה ואנשיה ברובם

*) כבר בעת ההיא ובמקום נדח כזה!

נבערים מדעת, אלא שהשנאה והקנאה מאבדת כל חלקה טובה ואין ביניהם פרנס או רב אשר דבריו יהיו נשמעים וכל בעל הבית אַלם פונה אך לבצעו ותועלתו הפרטית ואין דואג לצרכי הצבור. התלמוד תורה שבו למדו בני העניים קצת תפילה וחומש נסגר מחוסר תמיכה. השוחטים רבו ביניהם ומלאו את העדה ריבות ונרגנות. היפלא הדבר כי התנאים האלה, ההולכים ונשנים ברוב קהלות אפריקה הפנימית גררו אחריהם דלדול כללי, התפשטות עם ארצות וירידת כבוד ישראל בעיני השררה והתקיפים?...

בבואי לאזאויא מצאתי את האואזיס כולו כמרקחה לרגל רציחתו של אחד מעשירי העדה והוא פרגאללה שַלַג, אשר נרצח לעיני השמש בצאתו מבית הכנסת ביום השבת.

האיש היה סוחר, בעל אחוזות ומלוה ברבית מפורסם בכל המדינה ברוב עשרו, עד שהעריכו את רכושו לכדי שני מיליון פראנק, סכום עצום במדינה ההיא ובזמן ההוא, והיו לו גם בתים בטריפולי עצמה. לדברי היהודים מן הצד היה קמצן גדול ואביר לב אשר הקשיח את לבו מרחם על הלווים שהיה לו עסק עמם ולא יכלו לשלם את חובם בזמנו ומפני זה קם עליו אחד מבני הלווים ורצחו לעיני השמש. אחדים התאוננו לפני כי האיש נמנע מלהתנדב גם בשביל צרכי הקהלה וכאשר פנו לעזרתו בענין בנין בית הכנסת והקמח גדר מסביב לבית העולם המחולל – השיב את פני ראשי העדה ריקם. מה שהובהר לי היה כי האיש היה תקיף בדעתו ועז. נפש אשר לא נרתע אחור מלהתגרות במושל העריץ עצמו והתחבר לבעלי האחוזות המושלמים, אשר בקשו להסיר מעליהם את עול העושק והגזל אשר הכבידו עליהם. בהתנהגותו זאת העיר עליו את חמת המושל עד להשחית ובני ביתו העידו לפני כי גם יד הקאימקאם היתה במזמת הרצח אשר שמה קץ לחיי העשיר המובהק הזה, שרבים היו מקנאיו ומשנאיו בין הגויים והיהודים.

המקרה הואיל כי התאכסנתי בביתו של ר׳ ששון הנזכר שהיה חתנו של הנרצח. לבי אמר לי כי האנשים הדוברים אך רעה על הנרצח הפריזו על המדה ומצאתי ראיה לזה במה שהמנוח היה את לבבו להזיל זהב מכיסו ולהביא צעיר עני בן טובים ותלמיד חכם מאי ג׳רבה אשר נתן לו את בתו לאשה וגם שתפהו בעסקיו. מדה זו אינה רווחת בערי אפריקה ומזה הוצאתי כי לא כצעקתה הבאה נגד האיש היה הדבר, ועל כן נטיתי אוזן קשבת לבקשת קרוביו וכמה מנכבדי העדה אשר הרבו לדבר על לבי כי אשתדל בשובי לטריפולי לסכל את עצת המושל המקומי, אשר לא נתן למסור את הרוצח לדין מלכות. והנה, ביום הראשון, לפני צאתי מזזאויא בא אלי המופתי של הגליל

וספר לי בסוד גדול כי גלוי וידוע לפניו שיד המושל היתה נכונה עם הרוצחים ואם לא ימהרו לעשות משפט צדק על רצח יהודי עשיר, יחשבו כל המושלמים כי דמם של יהודים הוא מותר...

הטעם האחרון הכריע אצלי: אך שבתי לטריפולי הלכתי לבקר את המזכיר הכללי של המדינה בֶּקיר ביי, תורכי צעיר מיֶלידי־קוקז בעל השכלה ורוח חפשי. לא זזתי עד שהבטיחני במעמד י. קריגר, להחיש את החקירה בענין הרצח. ביום שלאחריו ראיתי גם את המושיר עצמו אשר ספרתי לו את כל מה ששמעתי וראיתי באזאויא וגם הוא הואיל לתת תוקף להבטחתו של המזכיר, אשר הבטיחני לחקור את הדבר כראוי.

עזבתי את טריפולי ביום ט״ז באלול ללכת לאי ג׳רבה. כעבור זמן הודיע לי ר׳ מרדכי במכתב, כי אמנם נמצא עון המשתתפים ברצח והמושל הנאשם נדחה ונשלח לפצצאן – ארץ הגזירה בלב המדבר הנורא, שאליה שלחו התורכים את הפקידים והחילים הנפשעים.

ים התיכון
מרי דל
תזורה
קצר גפרה
אי היונים
גפרה
קצרין
כומס
מסלאתה
יזליפין
בוריפה
מצראתה
זירה
מפרץ
השרון
הגדול
בדוים בני אוליד
תרהונה

נאות המזרח

פרק שלישי

במדבר־ים קדמה

ח

בלב ים השרטון

מאחר שחשבתי כי כבר מצאתי את עיקר חפצי בעיר טריפולי היה עם לבבי ללכת דרך מדבר הנגב ולחדור לתוך משכנות נדחי ישראל בגריאן ארץ החורים ובְּנָפוּסָה – זה ההר שבו ישבו אחינו מימים קדומים. תשוקתי להגיע לשם גברה עוד יותר מאז נקרו לפני בחברתו של מר סותהון שני יהודים – האחד מהם היה אדום, בעל שערות אדומות! – מיהודי ההר אשר קראוני לבוא אליהם. אבל הרגע לא היה מוכשר לכך: האיטלקים אשר בקשו לתפוש את הארץ ושבאותה שנה קבלו הסכם לזה מממשלות אחרות, הרבו להתחקות על צעדי האירופיים המועטים שהזדמנו לטריפולי. שבתי ורבעי וכל אורחותי היו גלויים וידועים לפניהם וכאשר בקשתי רשות מאת המושיר ללכת למדבר ההרים, שהיה סגור בפני בני חו"ל – ולפני זמן מועט היה מעשה בנוסע צרפתי חשוב אשר התגנב והלך להר בסתר ואנשי הרשות התורכית תפשוהו והחזירוהו לא במשמר של כבוד לטריפולי – יעצני השר המושל שלפי שעה אלך לבקר בתור מפקח על בתי הספר את קהלות החוף המזרחי של הארץ ומשם אוכל לעבור באניה את חופי־השרטון הגדול לבוא לבנגאזי העיר הראשה של ארץ קירנאיקה – שהיתה מחוז חפצי, גם מצדה ההיסטורי וגם מן הצד הישובי, שהיה אז בדעתי להעלותו על במת חיינו הצבוריים.

במקום אחר אספר על התנאים שבהם עלה בידי לרכוש בעזרת המתורגמן יעקב קריגר את לבב המושל לרעיון ישוב יהודי בארצות לוב: דעתו של המושיר היתה כי המקום היותר מוכשר בשביל ישוב יהודי הוא חבל הארץ השמן אשר בין כוֹמס ומְסַלַּאתָה, ואם גם הסכמתי לעצתו לחקור את המקומות הללו היה זה יותר מטעמים מדעיים, כי אנכי שמתי כל הגיוני בתקוה להביא לפני זנגוויל הצעה ממשית על התישבות יהודית ב„נאכבארלאנד" דוקא והוא החבל השמם מכל ישוב תרבותי קירנאיקה, זו הארץ אשר מלבד ערכה המדיני והכלכלי וחשיבותה ההיסטורית בתור שכנה לארץ־ישראל היתה עלולה לשמש פרוזדור מדיני ואסטרטגי לקבוץ גליות ויחד עם זה להשיב את חברינו הנדחים אל הרעיון הציוני.

ככה הוחלטה נסיעתי לאואזיסי המזרח: על פי עצת ידידי שמתי כפה תורכית על ראשי, כדי שיחשבוני אנשי המדבר לפקיד תורגמי ויזהרו מלפגוע בי; שכרתי את ר׳ מרדכי כהן לשרתני ולעמוד על ידי והוא כחוסה ממשלת איטליה הועיל לא מעט להסיר ממני את החשדים שחשדו בי סוכניה, אם כי נמנעתי מלגלות גם לו את עצם המחשבה אשר חשבתי על ישוב יהודי אבטונומי באחד מגלילות לוב.

ראשי הקהלה והמושל מסרו בידי מכתבי־מליצה בשביל הפרנסים והפקידים במרכזים החשובים. נשאר לי להחליט באיזה דרך אני בוחר ללכת: אם בדרך הים לנמל הראשון מצד מזרח והוא כוֹמס ואם בדרך המדבר שהוא קשה, מפרק עצמות ומפרך נפש, בפרט בשביל איש חלש אשר כמוני: דרך זו, שכבר עברתי במקצתה, ראשיתה היא קלה מפני שהולכים בה עד קצה האואזיס הפורה של טריפולי: המקום הנקרא בשם: „שוק היום הששי״ נמצא במרחק כחמשה ק״מ מן העיר, בעוד תגורה נמצאה במרחק כעשרים ק״מ ממנה.

מצד מזרח הנוה הוא פורה, ואדמתו מצמיחה פה ושם תאנים, תמרים ושיחי־קיקיון עם פרחים אדומים. מכאן ואילך מתחיל מדבר החולות המתנועעים כגלי הים, ישימון צהוב אפור ונורא הגובל את חוף־הים באורך של כמאה ק״מ. פה ושם נמצאים אמנם כפים עם קצת ירק וחורבות מימי קדם, כגון חצי האי הקטן הנקרא ראס אל עפרה, ר״ל כף מדבר העפרות על שם העיר ג׳פרה הפיניקית שנמצאה אז בפנים היבשה, לרגלי הרי המדבר או הג׳בל בימינו. והנה לא היה לי כל חפץ מיוחד לסכן את חיי ממש בדרך החולות. ידיעתי ברכיבה היתה מועטה, כספים מיותרים לסדר אורחה ואהלים לא היו לי והעיקר: בדרך זו אין קהלות־מישראל ולא נודעו שם עתיקות חשובות בין שהן של יהודים, ובין שהן של כנענים. רק מקום היסטורי אחד נזכר מעבר לכף והוא ואדי אל שַהַן — נחל איתן שעל ידו נמצאות חורבות עיר עתיקה בשם כניפה וביוונית Cinyps.

החלטתי, איפוא, לעשות כמעשה סוחרי טריפולי: לשכור שני מקומות באנית תורן סוחרת הנושאה משא לכוֹמס ולערי החוף. לא אכחד מכם כי אהבתי לשוט בימים גברה אצלי על כל ויותר מכל שמחתי להזדמנות שניתנה לי לשוט באניה פרימיטיבית, מסור לחסדי הרוח מנגד לחופי לוב כאחד הקדמונים, אשר התחקיתי על שרשי תרבותם וארחות חייהם.

על פי החשבון הרגיל היינו צריכים להגיע לכוֹמס למחרת ליל נסיעתנו, אבל למעשה נתקיימה בנו אמתות המאמר: עשינו את החשבון בלי בעל

הבית האמתי – והוא רוח הים המתהפך בתחבולותיו.

בערב ראש חודש אב עם חשיכה בא ה„ראיס" (הראש) או חובל האניה לקרוא לנו. הוא התכונן לעזוב את נמל טריפולי בו בערב, בנשוב רוח מערבית: לקחנו אתנו חפצים מועטים ואף לא כר או כסת, כדי שלא נצטרך אחר כך לטלטלם בדרכי־המדבר ביבשה. ונרד לתוך הספינה. אנית סוחר זו היתה בעליל רק סירה גדולה וארוכה עם מעקה מסביב אבל ישנה וכבדה: באמצעה התרומם תורן כפול. היא היתה טעונה מיני מכולת עד אפס מקום ועל כלם שקי סוכר אשר נטל עלינו לשבת עליהם כל הזמן. בתחילה לא הרגשתי בדקירות שגרמו לי. וכה ישבנו עד בוש וקבלנו את פני מיודעינו אשר באו להפרד מאתנו – ואחרי עזבם אותנו צפינו לרוח ואיננו. התמתחנו על השקים מבלי לעצום את עינינו, עד שנטפל לנו הראיס והודיע כי אשמורת הרוח המצויה כבר עברה ואנו אין לנו אלא לשוב לעיר ולחכות עד שתשוב לנשב ולדחוף את האניה למחוז חפצה. ביום השני לא נראה הספן כלל ורק בערב היום השלישי שב ויבשר לנו כי רוח מתאימה לחפצנו מנשבת על פני הים ועלינו למהר לרדת לאניה שכבר העלתה נס. ואמנם נדחפנו בכוח ומהרנו לצאת מן המפרץ: אבל אך נמצאנו במים רבים פסקה הרוח לגמרי: הראש ושני הנערים עוזריו פרשו את הנסים לרוחה, סבבום אחור וקדם, נלחמו עד תשישת כוח ברוחות ולא העלו בידיהם העיפות מאומה. ביום השני נשארנו עומדים מנגד לחולות הים כמעט בלי תנועה. פעם בפעם התאמץ הראש לגנוב את דעת הרוח ולצרור על ידי הליכה בזיג־זגים קצת רוח במפרשיו, אבל כל אמה ואמה עלתה לנו בעמל רב עד כי רפו ידי העובדים.

היום ההוא היה אחד הקשים ביותר בימי חיי. השמש היה בוער כתנור מתלקח; את השמשיה שהבאתי עמי לחסות עלי משמש נשאה רוח שאינה מצויה. בכל שטח האניה לא מצאתי אף פינה אחת להמלט מלהט שמש המדבר. נוסף לזה לא נמצא אף מקום מושב אחר רך ונוח להשען עליו. שקי הסוכר שהיו פרושים על כל מרכז האניה, אשר בראשונה לא השגחתי בהם התחילו להסב לי דקירות מכאיבות אשר הדימוני ממש. פני נצרבו ונעשו כשולי קדירה, כל עצמותי נפרקו ורוצצו, ואין מן הצורך לומר כי גם שנתי נדדה, מאחר שלא מצאתי מקום חלק להשתטח עליו. גם מאכל הירקות והפירות שהבאנו עמנו ושנתקלקלו היה לי לזרא מרוב עיפות ותלאה; רק התה הדלוח אשר בשל בשבילנו הנער המשרת השיב קצת את נפשי העיפה.

מסביב לנו הים הרחב והמנדנד את קליפתנו ככדור, ללא הועיל. מנגד לנו מצד דרום: ארץ ישימון צהוב חיור ופרא מכוסה שמי פלדה: העולם כולו

נדמה לי ככבשן ענק אחד, שגלי החול המזדעזעים היו הפיח שלו. קצתי בחיי ואבקש עצות בקוצר רוח לשים קץ למצב: וכאשר נגלתה לפנינו מעין רמה יוצאה מן היבשה ומכוסה קצת ירק – הוא כף ראש־אַ־שעירה האצתי בראיס לחתור אל המקום ההוא ולהורידני על היבשה, יהיה מה שיהיה. אבל האיש הזהירני מלכת בדרך המדבר הנורא בלי בהמת משא, בלי שמירה, והעיקר – בלי כוח. בלילה הבא טעמתי את טעם הכתוב: ענה בדרך כחי, קצר ימי במלוא מובן המלים. מענויי חזיתי את סבלות עוברי הדרכים בימי קדם, בשעה שלא היו להם לא ספינות נשמעות לתנועות ידיהם ולא תנאי נוחות כל שהיא. לא עליכם, כל עוברי הימים בימינו, אתם המתאוננים רע מדי יקרה מקרכם לנסוע באניה שנתישנה או בלי תא מיוחד; או גם אתם הרגילים למלא בטנכם כל מאכל תאוה בתוך משברי ים. ואף על פי כן התקדמנו לאט לאט וכבר עברנו כשני שלישים מן הדרך לכוֹמס. אבל באיזה עמל, תלאות ועבודת פרך! אכן, קשים היו חיי הספנים לפנים במלחמתם במים רבים. בבוקר יום השלישי עמדה האניה לפני חוף מתולתל ומכוסה ירק עצים ושיחים, הבונה מפרץ טבעי קטן אשר אי גבנוני הגן על מבואו. כשהוגד לנו כי זהו כף ראס־אַל אַבנתאל, שאדמתו אדמת גנים וכרמים ויש בו מעין מים חיים. החלטנו בדעתנו לעזוב את האניה עם חפצינו ולעלות על היבשה ויהי מה. הראיס ועוזריו שהלכו יחפים הפשילו את מעילם ואנחנו חלצנו את נעלינו וכך עברנו במי שחו עד שהגענו אל היבשה. מלבד מים וצל עצים לא מצאנו שם דבר, בלתי אם גלגלי ריחים מאבני־ענק. אך החלפנו כוח קצת פשטנו את מכנסינו ועברנו בתוך המים ללכת ולבקר את האי השמם אשר נראו מעליו שרידי חרבות.

שם האי הוא מ ע ג י ל ה*) ואמנם מראהו עגול: ראיה לדבר כי הכנענים נאחזו בו, וכדרכם נחשב להם למקום קבורה וקדושה. הוא כולו אינו אלא סלע גדול עם רמה באמצעו: על ראשה מצאתי קבר קדמון שעוד נשארו בו עצמות. על אבן אחת דומה לאבני אש היו מחוקקים הקוים Φ Δ I בדומה לאותיות יוונית, אבל תבנית מטה מרקוליס**) שבצדם – זה הסמל המובהק של קברי הכנענים ומצבותיהם – הוכיחה לי כי האי היה מקום קדוש לפנים. ואמנם בכל הסביבה ראיתי מערות חצובות בסלעים – סימן לעיר כנענית או עברית קדומה.

כחוק למקומות העזובים בארץ הקדם, לא פגה הקדושה לעולם מן

*) שם כנעני שעבר ללשון הברברים.

**) Caducée בלע"ז.

המקום שנקדש מימים קדומים: הנוצרים וע"פ רוב גם המושלמים נהגו לבנות במקום הקודש הקדמון מקדש חדש מוקדש לאחד קדוש שלהם, אשר את שרידי קברו מצאתי במקום היותר גבוה הנשקף למרחקים. רק זכר אחד נשאר חי בקרב הילודים הנודדים במדבר: האי כולו הוא מכוסה יונים וכאשר הגידו לנו אנשי המקום אחר כך, אסור לו לבן אדם לצודן או לנגוע בהן כי קדושת המקום חופפת על העופות ההומים.

ט

צידי הספוגים

מרוב עיפות נשארנו שעות אחדות לנוח על חוף מבטחים זה. כעבור זמן מועט נטפלו אלינו מלחים אחדים מאנית התורן היונית אשר ראינו אותה מרחוק בקרבנו אל החוף. האנשים היו כמעט עירומים והם עלו אלינו עם כדים לשאוב מים ולקנות פירות בכרם אשר מעבר למקום חניתנו. הזמנו אותם לשתות כוס תה על יד המעין, שישבנו על ידו בצל עץ. ויספרו לנו המלחים כי מלאכתם היא בציד ספוגים. אלה הספוגים המשובחים שצדים אותם בין חופי מצרים ותוניס. מצודדי הספוגים בימה של טריפולי, הם רובם ככולם מיושבי שנים עשר האיים אשר דון יוסף נשיא בשעתו נמנה לדוכס עליהם*) וגם מאיי הידרה וסמוס, ורק מעוטם הם מיושבי שאר חופי יון וסיציליה. בעת ההיא — לפני כשלשים שנה — טרם יבואו שנויים בתנאי הציד הקשה והמסוכן הזה במצולות הים ועל קרקעו מתחת, שהספוגים גדלים עליו. רק מעטים מן הצידים היו להם האמצעים והבינה לעתים הנחוצים בשביל שירכשו להם מדים של צוללי ים — סקפנדרי בלע"ז.

ועל כן נשאר מנהג אבותיהם בידיהם לצלול במים אדירים עירומים כביום הולדם ולשוט בהם רגעי מספר בלי מגן ומכסה. הקהל הרחב המרבה להשתמש בספוגים הסופגים כל זוהמה ולחות אינו חושד כלל כמה יגיעות, סכנות ומחלות עוברות על הצוללים העזים המביאים את לחמם בנפשם ובגופם ממש.

מפי האנשים נודעו לי התנאים המפליאים שבהם יוכשרו ויבוצעו מפעלי ציד הספוגים. קודם כל, הכל יודעים כי כל מפעל הטעון הכשרה וזיון מיוחד הוא כרוך בהוצאות מרובות. וכשם שמצאנו בטריפולי קבלנים בעלי הון המסדרים מסע של אורחה במדבר והטוענים אותה על הוצאותיהם, כך נמצאים גם באיי יון סוג של קבלנים אמידים הידועים בשם כסקיניטיס Xekinites והם המקבלים עליהם את סדור מערכת הציד והוצאתו מכח אל הפועל.

הקבלן רואה ראשית לו לרכוש אניה מתאימה לציד הספוגים ואז הוא קורא למלחים מתנדבים, הנכונים להשכיר את עצמם לתכלית זו. כל אנית ציד כזו יש בה מעשרים עד שלושים מלחים. במשך החורף הם עושים את ההכנות הדרושות ומכשירים את המלחים על ידי תרגילים המרגילים אותם

*) איי הדודיקניז — רובם שיכים היום לאיטליה.

לצלול במים רבים ולהתהלך על קרקע הים, בעצרם את נשימתם במשך רגעי מספר. בסוף ימות הסתיו נגמרת התכונה והאניה עוזבת את חופי האיים ומגמת פניה לעבר חופי הנגב, ששם הספוגים מרובים והנקל לגלות שדות תחת־ימיים ראויים לניצול. עונת הציד נמשכת מראשית חודש מארס ועד סופו של אוקטובר.

וזה תאור מעשה הציד, כמו שאירע לי לראותו פעם אחת בחופי תוניס: הצולל יוצא כולו עירום אל הספון התחתון וסכין גדולה בידו. קושרים אותו לחבל עבה וחזק הנהדק אל דופן האניה וכך הוא יורד לתוך המים, צולל עד קרקע הים וממשמש בין הסלעים, עד שהוא מגלה את הספוגים הדבוקים אל הקרקע שהוא ממהר וכורתם בסכינו. באותה שעה על הצולל לשלוט ברוחו, לעצור את נשימתו ולהשגיח אל כל הנעשה באפילת המצולה מסביב: במימי הים התיכון השב מועטים הם דגי השחץ והמזיקים, אשר רובם נכחדו או נמלטו לנפשם מחמת האדם התרבותי השולט בו משנות אלפים. אבל יש שמשבר ים חזק מקדיח את המצולה והצולל מוכרח להחזיק מעמד בכל מאמצי כחותיו כנגד הסערה המטלטלת אותו. ויש אשר יקרה לקראתו בן שחץ, דג הכריש וכיוצא בו והוא מגיח מבין הסלעים והעשבים על בן האדם היהיר אשר הרהיב עוז בנפשו להחריד את רבצו ולשדוד את חבל נחלתו. והיה אם לא הרגיש האיש בקרבת האויב הבא כחתף שלם ישלם במחיר ידו או רגלו שנקטעו לפתע פתאום; ואם הרגיש האיש בסכנה הוא ממהר לקדם את פני החיה בסכין שבידו ומלחמה עזה מתלקחת בין האדם ובין הטורף העצום. ואולם גם אם גבר בן האדם והמית או הבריח את בן השחץ, הרי הוא עלול בינתים להתעלף ולהחנק, אבל לאשרו כבר השגיחו חבריו העומדים על האניה כי הוא מתמהמה יותר מדי והם ממהרים למשוך את החבל ומעלים אותו בחבל אל הספון. ויש אשר תקרה לציד תאונה אחרת לא צפויה: למשל, החבל נקרע מסבה לא ידועה והצולל נשאר מבודד במצולה האפילה בלי קשר עם החוץ וצפוי למיתת חניקה: המחריד ביותר הוא כי בהעדר לבוש צולל אין ה„עושה מלאכה במים רבים" יכול לשהות במצולה יותר מרגעים ספורים, מחוסר אויר לנשימה.

כל הימים הייתי תמה על המצא בני אדם מרובים הנדרשים לחפצם של סוחרי הספוגים, שהם נכונים להפקיר את חייהם ובכל אופן את בריאותם בתנאים קשים כאלה בעד בצע כסף. אבל הצוללים שבאתי אתם בדברים משיחים על גבורתם זו כדבר פשוט ומובן מאליו: ה„מלאכה" הזאת במים רבים מתן שכרה בצדה בשפע שאין למצוא כמותו באייהם העניים: לפום צערא אגרא.

תכונה של סיפוק נפש זו מתאימה להלך רוח אנשי הנגב, השואפים לחיי בטלה והנאה תחת שמש הצדקה הזורחת ומגרשת ענני תוגה, לרוח הצח על שפיים ולמשב הצפירה החובקת ומרדימה בחלום קיץ בהיר בשחקים. הפתגם dolce far niente מה מתוק לשבת בטל, – ובעברית: ,ומה מתוק האור וטוב לעינים, מתאים לארצות האור והשמש. בן ים התיכון הוא שונה מן האדם הצפוני בהשקפתו על התפקיד של החיים בכלל: הצפוני שעליו להלחם בטבע כל הזמן, להשלים את אשר גרע ממנו הטבע הזועם, הלח והמעורפל – עובד בשביל העבודה לשמה עצמה, מתרגל לחשוב כי החיים הם התאמצות הגוף מתמידה ועל כן הוא מכניס לתוך פולחן העבודה את הסדר הקפדני, את הדיוק עד היסוד הסבלני והמעמיק, הממשיל את האמצעים ומשכיח את המטרה הראשית. לא כן האדם הים־תיכוני: השמש זורחת לו בכל עת, המים, שהם מרובים בצפון הוא שואב אותם במשורה בששון ובמתיקות, האויר הוא חיי נשמות: חום צח עלי אור המזהיר ומחמם בחוץ כל הימים. בשביל שיהנה הנאה שלמה מעולמו לא חסר לו אלא רק מעט לחם, מעט פירות, מעט בגדים קלים לעורו ומחסה משמש וגשמים. על כן אין הוא הוגה כלל בחיי עולם ומתרכז כולו בחיי שעה: עבודת הגוף ויגיע הנפש, היא עליו משא לעיפה. הכתוב „בזעת אפך תאכל לחם, בעצבון תאכלנה", הוא בשבילו קללה ולא בכרה. כמה אנו רחוקים בארצות הנגב מן האידיאל של העבודה לשמה שהקדישוה האחרונים, בני אדם יושבי תחת שמי עופרת וערפל.

קוצר הרוח הזה המציין את תכונתם של יושבי הנגב הטפוסיים הוא התכונה הבולטת בכל דברי ימיהם ומפעליהם:

גאוני המעשה כאלכסנדר ונפוליון לא נכשלו, אלא מפני שנטרפה להם השעה להשיג את מטרתה הראשית, מפני ששאפו לבלוע עולם מלא בשנות מספר – מבלי לדאוג מה יהיה לאחריתם. באמת, הם התנהגו במדור הגדולות והנצורות כמו שנוהג סבל ערבי בחיפה של יפו או נושא סבל יהודי בנמלה של סלוניקי: העמל הזה כשהוא ויואה גל גדול של שקים, ארגזים ואפילו סונדוקים כבדים אינו תוהה אף רגע עליהם, אינו מחשב את מדת כח סבלו ומהרהר שמא יבולע לבטנו ומעיו: כל מעיניו הם שקועים בהרגשה, כי מכיון שאין להמלט מעסק ביש זה (מאחר שגורלו גרם לו שיתפרנס מעבודה קשה ומפרכת) מוטב לו שיעמוס עליו משא לעיפה בבת אחת ויפטר מעול סבלו שעה אחת קודם. וכך אנו רואים כיצד הסבל הים־תיכוני עושה הכל בחטיפה, מעמיס על שכמו סונדוק כבד ממשקל גופו, שקים וסלים כבדים וגדולים מגופו מדי, בהרעישו את עצמו והרגשתו בקריאות קצובות המחרישות את עצמת

מאמצו הכבד מנשוא.

האיש הבא מן הצפון – וכן הייתי גם אני בימי עלומי, אף־על־פי שכבר ראיתי מעין גבורה כמעט דומה לזו ומאותו הטעם ממש בין הסבלים היהודים בפרט, עמוסי שקים של תבואה בנמלה של אודיסה – עומד על חוף הים ומשתאה למראה כח הסבל של הפועלים המזרחיים ואינו מוכן כלל לשאול את עצמו אם תוכו רצוף כח־גופני גדול ממש, או רק כח רצון אמיץ, השגה פסיכולוגיית מיוחדת: זאת ה־bravoure של איש פרימיטיבי, של פַּטַלְיסט הרואה את העבודה כגזרה, כעונש מן השמים, שאמנם אין לו להמלט ממנו, אבל יש בידו לקצר את זמנה ולהחיש את גמרה, מבלי שיעלה על דעתו כי סופו להכשל ולצאת מעבודה חטופה ואי־מחושבה כזו בשבר מתנים או בתשישות כח כללית.

באמת, אני אומר כי לא נפוליון ואלכסנדר הם קנה המדה למדוד בהם את תכונת נפש הים־תיכוני ואת נטיותיו המיוחדות לרוחו, אלא דיוגנס זה שמאס בעבודה ובשכרה וישב לו בחבית, אכל ושתה בידיו בלי כלי, וכשראה אותו אלכסנדר בכך אמר לו בקנאה מסתרה ממללת רברבין: אלמלא הייתי אלכסנדר, הייתי רוצה להיות דיוגנס!

ואולם גם אלכסנדר, גם דיוגנס הם יוצאים מן הכלל: בדורות שלאחריהם, בזמן שכבר התמזגו דעותיהם של אנשי כנסת הגדולה עם שמעון הצדיק אבות הפרושים בשיטות חכמת יון, שהיתה לתורת חיים לכל עמי התרבות וצוררה גם את לבבות הגולה היהודית הרחבה, – אשר כבר התפשטה בעת ההיא על ארץ רבה עד שצררה בכנפיה גם את יושבי מושבות בני צור וצידון – קם באי כתים, בעיר הראשה כ ת י הכנענית־עברית פילוסוף מוסרי גדול בן איש צורי ושמו זנון בן מנחם*) – ואולי היה האיש בן לאב עברי – ובכל אופן היה עברי בלשונו, אם נשפוט על פי הכתובות הכנעניות המרובות שנתגלו בחרבות עיר מולדתו – והוא אשר יסד, – נגד תורת ההפקרות והתענוגים המצדיקים הכל – את תורת המוסר, חינוך האופי וההסתפקות במועט של חבורת הסטואיים; מי לנו גדול מחכם דורותינו מכס נורדוי, אשר למד ברבים אף הוא כי העבודה הוא סבל ולא תענוג – והוא אשר בחריפות שכלו העלה באחד מספריו, כי תורת הסטואיים כמוה כתורת הפרושים: השקפה

*) ביונית מנסיוס, אבל הטופסים הכנענים־יונים מתרגמים את השם מנחם־מנסיוס, שכן היה שמו של אבי זנון.

אחת לשתיהם על החיים ועל האדם החברתי והמוסרי! *).

ההרהורים האלה התרוצצו בי בשבתי תחת צל תאנה בודדת במדבר הים והקשבתי לספורי הצוללים היונים אשר פרשו לפנינו את מגילת חייהם ועמלם במלאכת הים המסוכנה שהם מתמכרים אליה. והנה בתנאי המלאכה הזאת שוררים נמוסים שלא נשתנו אל נכון מימי „עושי מלאכה במים רבים" הכנענים והיונים מקדם קדמתה זוהי פרשה מיוחדת מתולדות התרבות העתיקה: בראשונה, מופיע הקבלן בעל יכולת, יזמה ונסיון והוא מתחיל במה שהוא מעביר קול באי מושבו ובאיים הסמוכים במשך חדשי הקיץ, כי הוא נגש לעריכת שיטוט של ציד ספוגים העתיד להפליג בסוף החורף הבא. הבחורים המתנדבים מרבים לדפוק על דלתות ביתו והוא בוחר מביניהם את הטובים והראויים בעיניו, יחד כעשרים או שלשים איש, הכל לפי מדת האניה שהקבלן שולחה על פני המים. כל המיועד להיות צולל מקבל מיד, אחרי שלמד את ראשי פרקי העבודה והתמחה בצלילה תחת המים במקום מושבו, דמי קדימה בסכום של 70—80 לא"י בדרכמות יוניות, שישאר למשמרת בידי הוריו או אשתו על כל אסון שלא יבוא. מלבד זה, מתחייב הקבלן בכתב לשלם סכום כסף הגון, לרגלי כל מקרה אסון או מום שיאורע לצולל, ובמקרה של מות האיש בדרך באמצע עבודתו הקבלן מתחייב לרצות את בני משפחתו בסכום של כ־500 לא"י.

אמנם הקבלן אינו מפסיד בכל אופן והרי הוא בא על רווחיו משולם בכל עת. מקרים של טביעת האניה אינם מצויים במקומות של הציד שהם קרובים לחופי אפריקה שמימיהם קלים. מצד אחר, מביאה מכירת הספוגים עצמה רוחים הגונים. כמו שהוברר לי במשך אחת מנסיעותי במצרים. בזמן האחרון מעלים הצידים מקרקע הים שלשה מיני ספוגים: המין המשובח נקרא בשם מֶלֶתְיָה (באנגלית: כפה תורכית**) והוא נמכר בשוקי אנגליה במחיר יקר העולה עד 14 לירות האוקיה; המין הבינוני נקרא קַבְּרִיקָא (באנגלית: מַשְׁרָק דבש) נמכר במחיר 4 עד 5 לא"י והשלישי כולל את המין הפשוט והנפוח ביותר שנקראה בשם צ'וּמְבּוּטְיָאס או „מראות ויניציה"***) בצרפתית. ואותו מוכרים בשלש לירות האוקיה.

אבל מה רב המחיר שהצידים משלמים בגופם ובדמי עלומיהם בעד

*) את תוכן דעותיו אלו של נורדוי הבאתי ב„ה מ ל י ץ" בראשית המאה ואין בידי הגליונות לצטטם בדיוק.

**) על שם עיר מִילֶת באנטוליה; באנגלית כפה טורקית: Turkish Cap.

***) Miroirs de Venise.

עמלם לשדוד את הספוגים מסתר נבכי הימים! שחו לי האנשים כי רק מעטים מהם זוכים לעמוד במשך עשר שנים רצופות בעבודה מסוכנה ומתישה זו. רבים מהם – אבריהם משתתקים בשובם לבתיהם מרוב הלחות, עצירת הנשימה וזעזועי הגוף והנפש במצולה. אך חלק מהם יוצא בשלום ונפטר בטחבת עקשנית וכיוצא בה.

אבל גם המסכנים הנגועים האלה הם רחוקים מהתאונן על מזלם הרע, שאינם חושבים אותו לרע בהחלט. השכר שהצוללן מקבל במשך שנות עבודתו והרוחים שהוא משיג לרגלי כל צידה מוצלחת סופם להביא לו הון מספיק בשביל שיוכל לבלות את שארית ימותיו ברוחה ובלי דאגה בעיר מולדתו. בכל עת תמצא באיים שיושביהם הם עניים מרודים – נערה יונית אשר תואיל ללכת אחרי איש אמיד ובטוח בצרכיו ולו גם יהיה חולני או אפילו משותק לגמרי. וכך אנו פוגשים באיי הים המזהיר אידיליות ממש שאין דוגמתן במקום אחר. פה ושם יושב לו מי שהיה צוללן על אחד מסלעי חוף הים או משתרע על ספה לפני ביתו תחת כפת שמי הספיר, אשתו או בניו מסביב לו והוא צופה בעשתות שאנן את נדנודי גלי הים – מולדתו האמתית מענהו ומפרנסו כאחד – המפזזים בירקרק חרוץ, זה הים אשר במצולתו נקבר כחו וראשית אונו אבל שגם העניק לו חיי בטחון, שלוה והסתכלות שאננה בגלי התכלת לכל טפחות חייו *).

*) אמנם גם על האידיליה הנוגה־שאננה הקיץ הקץ בימינו אלה, מאז רבו הסקפנדראים המשתמשים בשקי־צוללים משוכללים, והסכנות נתמעטו מאד.

כומס הצחורה

לא נשארנו על היבשה. בסביבה אשר מסביב לכף לא מצאנו חמורים ואף לא צרכי אוכל, מחוץ לתאנים ואבטיחים. וכאשר שבה רוח מערבית לנשב לפנות ערב ירדנו אל האניה אשר פרשה נס וחתרה להתקדם במגמת המזרח. אבל בחצי הלילה פסקה הרוח, ושוב עבר עלינו ליל נדודים וענויים. בבוקר השכם הגענו לפני מפרץ שומם בשם אסונא: שמה פגשנו באניה איטלקית נושאה שקי פסולת של זיתים והמלחים חוו את דעתם כי לשוא נצפה לרוח נוחה אשר לא תמהר לשוב אלינו. העיפות התישה ממש את כחי, הפצעים שנבעו על פני ועל ידי מחוזק צריבות השמש ענוני עד מות ועורי שהיה רך ולבנתי *) מילדותי התחיל להקלף, מה שגרם לי מכאובים קשים. קנאתי בר׳ מרדכי שעורו השזוף והקשה נקשה מילדותו עד שלא הרגיש בדבר זולתי בדקירות בליטות הסוכר מבעד לשק שנשען אליו. הוא קם והתפלל כהלכה ובמקום שקוי הוציא מילקוטו פלפלים אדומים — מהני פלפלין חריפין שהמדבר מגדל אותו בזעם עצמתו — ויאכל אותם בתיאבון כאכול רעב פת של שחרית.

ועוד מקרה לא נעים קרה לי: מרוב עיפות ומפני הכאב שהסבה לי התקלפות העור מעל ידי קשה היה לי להחזיק בעפרון, והמעט אשר רשמתי בו היה פגום מאד, ועל כן בקשתי את ר׳ מרדכי שירשום בידו הבריאה־אולם את כל מה שהקראתי לפניו וכן עשה. ויהי הדבר לי להועיל ברבות הימים. כי אחרי שחליתי במחלת האבעבועות בהגיעי לגבול מרוקו והובאתי לבית החולים הצרפתי בתנג׳ר נשרפו חפצי במלון שנקלעתי אליו ועל כן הרשו לי הרשימות שנרשמו מפי אם גם בצורה לקויה — להשלים את החסר לי, ביחוד במה שנוגע לשמות הפרטיים ולכמה מארחות חיי התושבים למקומותיהם.

נשאתי את עיני אל החוף הקרוב וראיתי בפעם הראשונה מאז עזבנו את טריפולי בני אדם מתנועעים סמוך לו בתוך גנים וכרמים ועל יד צריפים מחמר וענפים. ובשמעי כי המרחק מכאן עד כומס הוא רק מהלך ארבע שעות־רכיבה על חמור בקשתי את הראיס להעלותנו על היבשה. את החפצים השארנו על האניה, אשר הפליגה כעבור שעה קלה, ואנו שנינו הלכנו בלי כח עד שהגענו לפרדס רמונים ותאנים. הערבים יושבי המקום הביאו לנו תאנים

*) lymphatiqne בלע״ז.

ואבטיח שהשיבו את נפשנו ממש. כעבור שעה הביא לנו איש ערבי שני חמורים והוא הלך וחמר אחרינו להראותנו את הדרך לכומס. עברנו בתוך כרמים ושדות פוריים ומכוסים שרידי בנינים, עם אבנים גדולות מזמן שלטון קרתחדשה ורומא.

שם החבל הפורה הזה הוא סילין ובו נשארו זכרונות מישוב יהודי קדמון וגם אגדה על שלטון של משפחה מישראל לפני דורות רבים. כי יש ממש במסורה זו נוכחתי משתי העובדות הללו: בקצה השדות הפוריים הגענו לנחל הנקרא עד היום בשם „ואדי־ל־יהוד" — נחל היהודים והוא משתפך אחר כך לוואדי לֶבְדָה, אשר לפני כומס, ומשני עברי הנחל נמצאו חורבות של מצודות בסגנון רומי מאוחר הנקראים אף הם בשם „קצור אל יהוד" — הקצרין של היהודים. וזאת שנית: ישוב היהודים בסילין האריך ימים עד לפני כשבעים שנה ובבואי למסלאתה מצאתי שם משפחה אחת בשם אַזראדבה אשר אבותיה גלו מסילין לפני שני דורות בשעת מגפה ועדיין יש להם שם נחלות־שדה וכרם אשר ירשו מאבותיהם.

בעובדה הזאת נפתחה פרשה שלמה של תולדות השתלטות ישוב עברי חשוב על כל הנוף הפורה, אשר בין חבל הים של לבדה משני קצותיו ובין אדמת המשקה של חבל גבעות מסלאתה. שמתי אל לבי לחקור את חידת הזמן והתנאים שבהם היה כדבר הזה ואוסיף להתחקות על שרשי הפרובלימה ועל הפרטים הכרוכים אחריה בכל המקומות שעברתי בהם בעת ההיא.

•

רכבנו לאטנו, מחמת מכאובי ועיפותנו ומפני שפעם בפעם עמדתי וירדתי מעל החמור להסתכל בחורבות שהתרבו יותר ויותר. הארץ שעברנו בה מעתה היא פוריה להפליא. כבר הרודוטוס מעיד על גליל לפטיס היא לבדה, כי אדמתו מביאה שלש מאות שערים תבואות בר. אחר הצהרים הגענו לנחל לבדה, אשר מעל לחופיו הזהירה תכלת הים בהדרו. ומיד נגלו לפנינו חורבות עצומות של עיר הרוסה גדולה שקועה בתוך החולות מעבר הימני, ומשמאל לנו עיירה שוחקת עם בתים לבנים נוצצים בשמי הזוהר ומוקפים כרמים וחורשות תמרים.

עברנו עוד כשעה קלה במשעול כרמים של זיתים, תאנים ורמונים, ובשעה שתים, אחרי רכיבה אטית של יותר מחמש שעות, נכנסנו לתוך הרחובות הנקיים והרחבים של עיר כומס. כפינה של תרבות, כנקודה של נוחות מערבית אחרי עינוינו בים ובמדבר היתה בעיני העיירה החדשה הבנויה במאה הזאת עם בתיה הלבנים והחדשים הנהדרים בפשטותם ובשלמותם בלי כתם ופגם,

יחד עם הסרי הגדול שבבניני המקום, השומר על מבוא העיר מצד היבשה ועם עוד בנינים יותר גבוהים, אבל דומים זה לזה בלבנותם המתאימה ובשלמותם החדשה. את כל אלה עשו ידי המושלים האחרונים – מסיעת התורכים הצעירים – אשר התקנאו בקדמת המערב ושכללו ויסדו וקוממו, בעזרת סוחרי היהודים בטריפולי עיירה נחמדה, פנינה מודרנית בעצם תורבות לפטיס: כגן־עדן ארצי היתה לנפשי העיפה העיר, אחרי מראות הים אשר התעקש לעומתי ושאיות המדבר מסביב.

ומפני שהעיר היא חדשה ומיסודם של התורכים המושלים לבדם לא נקבעה בה חרה, או רובע יהודי מיוחד. היהידים היו מן הראשונים שנושבו בכומס, ובנו להם בתים פשוטים אבל נאים ונקיים ומסוידים למשעי, ועל ידם ישבו בתי מספר תורכים, קצת פקידים ערבים, מלבד מלטאים במספר איזו עשרות משפחות. רוב ה„אפנדים" ישבו בבתים אשר בכרמים מסביב לעיר. מספר היהודים בזמני היה אז כ־400 אבל כבר בשנת תרע"א עלה ל־500 ויותר. והם כמחצית תושבי־המקום, אשר מחוץ לכרמים מסביב.

נכנסנו לבית יהודי אחד, ממכרי בן־לויתי, ושם שתינו לגבי או דם־תמרים חם אשר החיה את נפשנו. ואחרי שטעמנו קצת מן העוגות והפירות, שהוגשו לפנינו בעין טובה, יצאנו לבקר את מושבות היהודים. בהיותנו ברחוב, על יד הככר הרחבה נלוו אלינו יהודים אחדים מיושבי המקום ונהניתי בהוכחי כי כמעט כולם ידעו לדבר עברית. וזה מפני שרובם היו מבני בעלי הבתים בטריפולי ולמדו תורה מפי רבותיהם המובהקים. ואולם כאן בכומס העיר החדשה פשטו את בגדיהם המבריים ולבשו בגדי אירופיים במקצת, או מכנסים רחבים כמנהג התורכים: רובם ככולם כסו את ראשם בתרבוש אדום.

עד מהרה נודע לי כי עיקר זכות בנינה וקיומה של עיר כומס נוסד על תוצרת מיוחדת שנתחדשה בדור האחרון על ידי סוחרים יהודים והוא עשב החילפא הגדל במישור חַמַדָה*) ואשר הערבים מלקטים אותו ומביאים לכומס. משפחת נחום מטריפולי היתה השלטת בתוצרת הארץ זו והיא אשר בנתה מחסנים ובית חרושת מיוחד וגם קנתה אניות משא והתקינה מזח בנמל למשלוח העשבים, ששם עושים מעיסתם נייר ממין משובח. וזהו אופן הכשרתו של צמח החילפא: הקוצרים או המלקטים עובדים בשדה תחת השגחת מפקחים מיוחדים, מגבבים אותה על דבשת גמלים ומביאים אל המחסנים אשר בעיר. משם לוקחים את העשבים וטוחנים אותם במקצרת מיוחדת לזה אשר בבית

*) מישור המרעה אשר בין חבל הים ועצם המדבר.

החרושת ואחר כובשים את החומר הירוק וטוענים אותו באניות. כל העבודה הזאת היא בידי בני בית נחום, אשר פקידיהם ועושי מלאכתם הם כמעט כולם יהודים והם בונים את עיקרו של הישוב היהודי בכוֹמס.

בני המשפחה הזאת הקימו בכוֹמס בית כנסת נהדר, שהוא טפוסי מאד מפאת היותו הבית היותר משוכלל וקרוב בתכניתו לסגנון בתי הכנסיות הקדומים מכל מה שראיתי בערי טריפולי: במבוא משמאל נמצא מעין „פלוש" שהוא מיוחד למתפללי ותיקין וכיוצא בהם. האולם ארכו 14 מטר ורחבו 11. ר' רפאל נחום הזיל זהב מכיסו לקשט את החדר בעמודים ורצפה של שיש. הבמה היא גבוהה ורחוקה מן ההיכל הבונה בערי אפריקה מעין אולם צר עם דלתות לאורך הקיר המזרחי. בפנים האולם יש פתח המוביל אל לשכה בשביל לומדי הזוהר באשמורת הבוקר. קריאת הזוהר היא מעין חובה בערי אפריקה בשביל זקנים ואנשי מעשה, אם גם רובם אינם מבינים את פירוש המלות. בוני הבית עשו חידוש בבית הכנסת הזה על פי מה שראו בעינים בקהלות אירופה והוא עזרת נשים בנויה בגובה הקומה השניה למעלה. דבר ידוע הוא כי רוב הנשים בערי אפריקה, ואפילו בעיר פאס רבת היחס, אינן יודעות לקרוא ונחשבות כפטורות ממצות תפילה בצבור, מלבד הברכות המועטות שהן לומדות זו מזו בעל־פה. אפילו ביום הכפורים דרכן של הנשים לשבת בחוץ ולהרבות בשיחה עם חברותיהן – ורק עם תקיעת השופר הן מתיצבות לפני בית הכנסת לשמוע את קול התקיעה של ערבית ואחר הן שבות לביתן לקבל את מוצאי החג.

משמאל לכניסה לעזרת הנשים, למעלה נמצא חדר „הכנסת אורחים". מוסד זה בשאר מקומות הריהו דומה בעזובתו וחלאתו ל„הקדש" הידוע בגיטו הצפוני, אבל כאן הוא די נקי ומרווח: מרפסת מיוחדת נסדרה מצד עזרת האנשים, שאליה יעלו המתפללים לקדש את הלבנה. על יד בית הכנסת – ולא בתוכו כמו שראיתי במקומות אחרים – נמצא חדר מיוחד מוקדש לתלמוד תורה. נכנסתי וראיתי מורה מטריפולי מנצח על כעשרים תינוקות היושבים על ספסלים נמוכים ומסביר להם את הפרשה. ואולם לא מצאתי בין בני הדור הצעיר שגדל בכוֹמס עצמה יודעים עברית ופסוק כצורתו: רוח הזמן והמעשיות המרקנטילית כבר צררה את ילידי המקום בכנפי התועלתיות ובקשת רוחים. בקרתי את בית הספר האיטלקי שנוסד בעיר, אשר כמעט כל תלמידיו היו יהודים ומלטאים, רובם מבני בעה"ב והפקידים, שהתחנכו ללא תורה וללא עברית.

היה בידי מכתב מאת כלפילה גויטע, ראש קהלת טריפולי אל הנכבד

כמוס מימון ראש הקהלה שנכתר מאיזה טעם בתואר „חכם באשי", אבל בבואי לא מצאתיו בביתו. והנה, בעוד אני מתהלך ומבקר את בתי העיר, פגע בנו החזן והשוחט ר' שלום טייאר והודיעני כי ראש הקהלה מימון זה עתה שב לביתו בחברת יהודים מן הכפרים הסמוכים אשר הלך אתם לקבל, כמנהגם, את פני השליח שבא מארץ־ישראל. זה היה ר' רפאל עוזיאל, חתנו של החכם הידוע ר' יעקב מאיר מירושלים אשר הקהל הכניס אותו בכבוד גדול לעיר ולביתו של ר' מימון – והוא מהר ושלח לקרוא לנו לקחת חבל בסעודת קבלת הפנים לאורח החשוב. ביתו של מימון היה חדש ונאה. עברנו דרך מסדרון יפה ומרווח ומצאנו את כל הקהל בהתגודדו בחצר פנימה. בעל הבית, איש במיטב שנותיו לבוש כאירופי, קבל את פנינו בכבוד ויחד לי מקום על יד החכם אשר אותו הושיב על ספה רכה לפני השולחן. השליח היה איש צעיר בעל הדרת פנים ועבדקן, אבל כבד־אוזן עד שקשה היה לי להרבות שיחה עמו, והמעט שנודע לי היה יחוסו ודבר שליחותו בשם המוסדות של קהלת חברון. אותי ענין יותר יחס הכבוד וכמעט הדחילו ורחימו שהיהודים הנדחים בפנות אפריקה רוחשים לגבי שליח מארץ הקודש, הנחשב בעיניהם לאיש קדוש. מה שראו עיני ושמעו אזני בערב ההוא ובמקומות אחרים הוא פרשה חשובה בתולדות יחס הגולה הרחוקה אל ארץ־ישראל, עד שמצאתי לנכון להקדיש לזה פרק מיוחד *).

בערב ההוא נודע לי מפי אנשי הקהלה כי הקומיסר התורכי של כומס התחקה על כל הליכותי והתפלא על הופעתי בפינה הנדחה הזאת של איש אירופי, אשר הרבה לשאול ולחקור על דברים מדברים שונים, מבלי שהתיצב לפניו ועל כן קרא לאחד מחברי העדה ושאלהו על מטרת בואי. אבל כאשר הגיד לו האיש כי הבאתי בידי מכתב מראש קהלת טריפולי וכי יש לי מהלכים בבית הממשלה העליונה נחה דעתו. יותר מכל הניח את דעתו מה שהשוטרים שמעו אותי מדבר „עבראני" – עברית ומזה נוכח לדעת כי אמנם באתי לדרוש את שלום הקהלה ולתהות על מצב החנוך העברי. כזו היתה דעתו של ר' מרדכי ואנשי העיר. ואני הכותב מאמין עד היום כי מראה פני המלאים פצעים ובגדי שנקמטו ונתלכלכו בגלגולים שהתגלגלתי בשלשת ימי העמל באניה, הוא אשר הניח יותר מכל את דעתו של הפקיד התורכי המגוהץ – אשר חשב כי לפניו איזה „חכם" עני, שאין שוה לטפל בו.

לנתי בבית מר כמוס בחדר בלי חלונות, בעוד השליח שכב בחדר

*) בס"ף הספר הראשון.

פנימי אטום כולו, והצד השוה שבינינו היה כי שנינו לא יָשנו מחוסר אויר.

בבוקר הבא באו ובשרו לי את הבשורה כי האניה שהתעניתי עליה הגיעה סוף סוף לחופה של כוֹמס. יצאתי עם בעל הבית, שהיה איש בעל טוב טעם ושכל ישר ומצאנו את חפצינו בשלמות. אחר כך הלך עמי והראה לי את בית החרושת של החילפא שהוא היה מנהלו ואת כל תכונתו בפרטות.

בליתי את היום בחברת אחדים מאנשי העיר אשר לוו אותי למעבר לנהר, ברצותי לבקר את חורבות לבדה.

היום שלאחר זה היה יום ערב תשעה באב. בעצם היום ההוא בהיותי בחוץ ראיתי והנה חבורה של יהודים יחפים ולבושי אבעיות לבנות, קרועות ומלוכלכות עומדת בשוק על יד חמורים נוערים. אף־על־פי שהוגד לי כי יהודים ממבואות הרי המדבר הם, ממלאתה הקרובה לכוֹמס, קשה היה להניח בהשקפה הראשונה כי אמנם יהודים אלה, בשגם הכרת פניהם ופאותיהם העידו עליהם. הם ספרו לנו כי באו לרגלי עסקים לכוֹמס וכי ישארו שם עד הערב אחרי קריאת מגלת איכה ואחר ישובו לביתם בלילה, לאור הלבנה, כי הדרך בטוחה ונוחה לאור הירח בשעה שחום היום אינו מציק להולכי דרכים.

נזכרתי כי קהלת מסלאתה היא אחת הקהלות היותר קדומות ומעניינות במנהגיה ובארחות חייה ועל כן החלטתי לשכור שני חמורים מאת יהודי המקום ולהלוות אליהם בעצם הלילה ההוא.

קריאת המגילה ואגדת הקינות בעברית וערבית בביהכ"נ בכוֹמס, שהקהל קרא אותן בקול צעקה מרגיזה ובניגון עצוב וחדגוני, לא נתנה לי כל ענין לענות בו ומיד אחרי התפילה שמתי לדרך פעמי ללכת למסלאתה.

י"א

לפטיס רבתי

בין הערים אשר בנו הצורים בארץ לוב תופסת „לפטיס הגדולה" מקום בראש. זמן בנינה הוא, לדברת סופרי קדם, מערך שנת 1000 לפני הספירה, זאת אומרת קרוב לימי שלמה וחירם, והיא ראשית התקופה המזהירה של התפשטות הצורים על חופי אפריקה, בזמן שקדם בכמה דורות לפני בנין קרת חדשה. לפטיס שהיתה זמן רב החשובה בין שלש הערים שבנו הצורים בחבל הים הלובי והן: שברתה* עיר החטים, העית**) — היא טריפולי והשלישית, הכי נכבדה לפטיס זו, אשר היתה שרה לפעמים אל קרת חדשה אחותה הצעירה; במאה הרביעית לפה"ס גם שינתה למצער את שמה לשם ניאפוליס, ר"ל קרת חדשה ביונית***), והנה לפי מושג הצורים פירוש השם היה: צור החדשה. ואולם כבר היתה לפני זה קרת חדשה אחרת באי קפריסין. ואפילו זמן רב אחר כך (במאה השלישית) בנה עזר־בעל גבור קרת חדשה עיר חדשה על חוף ספרד שקרא לה בשם קרת חדשה, היא קרטגינה של ספרד עד היום הזה. והנה השם לפטיס אינו אלא התאמה יונית־רומית. על המטבעות שמצאו בחורבותיה כתוב באותיות כנעניות השם לפקי — שכמעט אין לו מובן בעברית ואפשר שהוא ממוצא לובי ומלשון לוב****). בכל אופן נמצאה גם עיר אחרת בשם לפטיס ועל כן קראו לזאת לפטיס רבתי

בימי קדם היתה לפטיס הבירה של החבל הפורה להפליא שנקרא בשם עפרה על שם עפרות המדבר המתנועעות המבדילות בינו ובין נאות העית היא טריפולי. בכל שטח הנוף הפורה הזה, המשתרע עד מעבר לרמות מסלאתה נמצאו לפנים ערים וכפרים ומצודות לרוב. גבולו מצד מזרחית־צפונית היתה

*) סברתה, מלשון שבר במצרים, ונשבר בר — ארץ החיטה הטובה שבה מצאו הזורעים 300 שעירים.

**) מלשון העי ועיה (ד"ה א' ז', כ"ח) שנקראה לפנים עית (ישעיה י' כ"ח).

***) שכן סקילכס בעל הסבוב במאה הרביעית נותן שלישיה של ערים כזו: ניאפוליס היא לפטיס בראש, ואחריה עפרה ושברתה, ואל־נכון קראו לה בשם ניאפוליס של לוב.

****) יתכן ששם העיר היה לוב בראשונה. בתלמוד ובתרגומים נקראו לובים לבקסין. על המטבע כתוב לפקי, ואולי צ"ל לבקי.

העיר עפרה הנזכרת אשר המושב על יד כף או ראס גפרה*) שמש נמל לה; והנה עפרה היא מקום שהחולות הנעים שבים בכל עת לכסות את הארץ. מכאן הוברר לי כי השם עפרה, — יותר נכונה הקריאה עפרה הוא כנוי לחולות המדבר dunes בלע"ז, ובערבית היא באה בעין דגושה, כגון עזה — עזה בערבית, גזה בלע"ז. במאה הרביעית, או אולי עוד קודם, נמצאה לפטיס וכל החבל השמן שלה תחת שלטונה של קרת חדשה אשר הניחה לשכנתה את חפש המסחר בארחות, בדרך נאות פֶּצַאן או פֶּסַנְיָה*), עם ארצות־הכושים ואת הזכות להוציא מגבולות ארצה את השמן הטוב, שהיה מפורסם בכל העולם העתיק, במחיר הרשיון ואולי גם החסות שלמה לפטיס לממשלת קרת חדשה ככר כסף מדי יום ביומו, סכום עצום לפי מושגי העת ההיא המעיד על רוב עשרה וסחרה של העיר. אפס כי לבם של אזרחי לפטיס שהיו תערובת של צידונים, לובים ואל נכון גם יוונים, לא היה שלם עם המטרופולין הכנענית שבאפריקה ובזמן המלחמה הפונית השניה (כ־220) פרקה את עולה ונתנה יד לרומא, אשר קימה את זכויות האבטונומיה שלה. כתובת לטינית שנמצאה בימינו*) קוראה בשמות ה„שופטים" שהוסיפו לעמוד בראש השלטון העירוני של לפטיס גם בזמן שלטון הרומיים. המצב המדיני לא נשתנה גם לאחר חורבן קרת חדשה, וחבל הים נכנס לפי שעה בגבול ממלכת נומידיה, כי המנצחים השאירו לעיר זכויות מוניציפיה (עיר עומדת ברשות עצמה) ואפילו את הזכות לטבוע מטבעות, עד ימי מלוך טיבריוס ברומא. בשנת 60 עלו הברברים על לפטיס ועשו בה שמות. ואולם דוקא אחרי החורבן הזה הגיעה העיר למדרגת־גדולתה ועשרה. ואפשר לומר כי היא שמלאה החרבה מחורבן קרת חדשה. במאה השניה הכירה רומא את לפטיס וכל החבל מסביב בתור „קולוניה" אבטונומית, ואז נספחו גם עיאת ושברתה לארץ אחוזתה, עד שברבות הימים הסכינו לקרוא לשלש הערים בשם הכולל: טריפוליס — ארץ שלש הערים. אמנם העיאת היתה משועבדת ללפטיס עוד לפני זה. ידיעה אחת מביאה כי כבר במאה הראשונה, כאשר פשעה עיאת מתחת יד לפטיס, גיסה זו צבא להשיבה

*) עפרה נזכרה ביהושע כ"ח, כ"ג כעיר סמוכה ליריחו ולערבה (בית הערבה) מלשון מתפלשת בעפר (מיכה א' י'), ועי' בדה"א ד' י"ד עפרה בתור אחד מראשי בתי אב ליהודה, ומצינו עיר עפריים על גבול אפרים, מנחות משנה, ח' א' ותלמוד בבלי פ"ג ב'. וכן ירוש' שבת נ"ד, י"ב.

**) נאות פצאן הן מדינה כושית שלמה במדבר בדרך סודאן מנגב לטריפולי. והיא ידועה בימי קדם בשם Phasania על שם העוף Phasianos שנמצא גם בארץ כולכיס. והנה מוצא השם הוא עברי כנעני־פסיונה, ממשפחת התרנגול ונקראה מל' יונת פסים (עי' תוס' כלאים פ"י; ירושלמי ע"ז ג' מ"ב) כי ענף זה היה לבן, אנו רואים מתרגום יונתן לויקרא י"ג ה' כ"ח — לא הליך פסיונא. לפי זה צריך לקרא לפצאן פסיונה וזה דומה לאנגלי phewsant פסיון.

אלי הבחזקת היד· קרוב לזמן ההיא נלחמו צבאות העיר בגדודי הַגָּרַמַנְטִים מגדודי המדבר אשר פשטו בגבול נחלתה· מכל זה ומן הכתובת הניו־פוניות *) שנמצאו בגבולות העיר יש ללמוד כי חבל לפטיס או „שלש הערים" נחשב למדינה כנענית־לובית מיוחדה, אשר שלמה לרומיים במחיר קוממיותה מס גדול מן השמן הטוב שהוציאו זיתיה, ברבות הימים פתחה לפטיס את שעריה לרווחה לפני ההשפעות הלטיניות, כמו שיעידו השמות והמצבות הלטיניים שמוצאים אותם בכל הסביבה. המצב המדיני הוטב עוד יותר בימי שלטונם של הקיסרים מבני בית אנטוניוס, אשר הראו אותות חבה וסבלנות יתירה לפולחני עמי הקדם, ללשונותיהם ותרבותם: יתכן שדם שמי — עברי או כנעני — נוזל בעורקי בני השושלת הזאת בכלל. מה שברור הוא כי סֶפטימוס סֵבֵרוס, בן דודו של ר׳ יהודה הנשיא (התקסר בשנת 193), נולד בשנת 146 בעיר לפטיס וכי כל ימיו לא ידע לדבר כן רומית ועל כן נמנע מלגור ברומא אשר לא חבבה בכלל, בעוד הוא היה נואם מהיר בשפה הכנענית או הפונית החדשה. עדות סופרי רומא זו מעידה כי גם באפריקה, כמו ברומא התפתחה במאה השניה מעין תחיה לשונית ותרבותית כנענית, אשר אילו האריכה ימים היה בידה להשיב לתרבות העברית־כנענית את כבודה מימי קדם.

בכלל לא ניכרו בקיסר רומי זה, אף על פי שמשפחתו היתה קרובה למשפחות המלכות שמלכה לפניו, סימני איש רומי טיפוסי: הוא היה איש חי, בעל מזג סוער ומתרגש. אף על פי שלמד פילוסופיה באתונה והיה איש הוגה דעות, האמין בכשופי הכשדים ולהטיהם ובנעוריו גם נאשם על שעבר על איסור העסק בכשפים שהיה חמור מאד על פי חוקי רומא. ידוע, כי מלבד מה שישב ספטימוס בסוריה וא״י והתרועע שם עם חכמי המקום, העירתו תשוקתו לדעת ללכת לבבל ולקחת תורה מפי חוברי הכשדים. בשנת 193, בשנת מותו של הקיסר קוממודוס היה סברוס מפקד הצבא בפנוניה (גלילות הדנובה התחתון) והלגיונות שחנו שם מהרו והכריזו עליו בתור קיסר רומא וכך עלה על כס הקיסרים בן אדם שהיה בתרבותו ורוחו יותר כנעני מרומאי, אשר אף לא חבב את האיטלקים ועל כן לא נח ולא שקט עד שהפך את כל יושבי ממלכות האימפריה לאזרחים רומיים בעלי זכויות שוות עם ילידי איטליה.

יותר מכל חבב ס. סברוס את לפטיס עיר מולדתו אשר בלה בה את שמונה עשרה השנים הראשונות של ימי חייו והתגעגע עליה, על תרבותה

*) Neo-punica, כך נקרא הכתב והלשון של הכנענים בערי אפריקה אחרי חורבן קרת חדשה

ומסורותיה הצוריות העתיקות שנטעו והכו שורש באפריקה כ־1200 שנים לפניו. הוא העלה את לפטיס למעלת אחת קריות הממלכה ונתן לתושביה את משפטי אזרחי רומא. כרוב אהבתו את עיר מולדתו, הרחיבה ופארה ובנה בה פורום גדול, בסיליקה עצומה דומה לאותה של אלכסנדריה, וגם בתי תיאטראות ומרחצאות מפוארים שלא היו נופלים מבניני רומא. בימיו פרחה העיר ותהי לתפארת במאת אלף תושביה שנחשבו לאצילי העולם וסוחריו ובחריצות עובדיה בערי השדה. לפטיס מלאה אוצרות בר ושמן שהיו מספיקים לכלכל את רומא ואיטליה כלה במשך שנים רבות.

יושבי לפטיס רוממו ונשאו את שמו של ספטימוס סברוס בן עירם ויחשבו להם לכבוד רב להקרא בשם Septimiani ספטימיני יושבי אפריקה כולם כבדו את הקיסר הזה בכבוד אלהים והרבו להעמיד פסלים ומצבות לשם קדושתו.

האם האמין הקיסר הכנעני, שהיה אדם פקח ואיש דעות בקדושתו זו כמו שחאמינו בזה אחדים מן הקיסרים המטורפים שהיו לפניו? המסורה הנוצרית רגילה להשליך שקוצים על המושל ה„ברברי" הזה, אשר הוא, כאיש מעשה ופעולה לא הלך אחרי הזיות המסתורין והנזירות ונמנה בין רודפי הנצרות; אחדים מסופריה מוסיפים ואומרים כי גם את השומרונים ובני הנכר רדף רדיפות קשות. וכי היה בכלל אדם קשה ואכזר.

העובדה היא, כי סברוס זה היה איש בעל כובד ראש ורגש חובה. תורת הסטואיות, שמוצאה ממקור עברי־כנעני – ושבאותו הזמן כבר התמזגה ביהדות שחדרה בכל ספירות החברה והביאה לידי מצב רוחות של מוסריות ופרישות – השתלטה על קיסר זה בכל אופן כשהגיע לשנות בינה. הוא תהה בסוף ימיו על קנקן פעולותיו והישגיו וכקהלת בשעתו הגיד במרירות: „הייתי הכל ולא העליתי בידי ולא כלום!". ואם כל זה יחד עם ר' עקיבא שבח את יתרון המעשה על המדרש, את מותר הפעולה על ההזיה ומלתו האחרונה על לשונו היתה laboremus נעבודה!

האם היה לקיסר כנעני זה יחס מסוים ליהדות? יתכן, שבהיותו במזרח הכיר לדעת את חכמי ישראל – ולקח תורה גם מפיהם. ידיעתו בשפת כנען היתה עלולה לקרבו אל הספרות העברית. אין ספק כי בימי שבתו הרבים בארץ ישראל הכיר לדעת את רבי יהודה הנשיא – ויש לזה כמה וכמה ראיות – ואם כי יש אומרים כי לא החזיק „באמונת ההבל של היהודים" הנה הבדילם לטובה ולא פקד עליהם את עוון המרד שמרדו אז יושבי הארץ וגם מנה מהם נושאי משרה ושופטים. במאה השלישית עוד עמדה העיר לפטיס בגדולתה – אבל

הברברים החריבוה במאה הרביעית והוונדלים הוסיפו על שממותה, עד שנפלה בידי הערביים.

מלא הרהורים עברתי את נחל לבדה המבדיל בין כומס וחורבות לפטיס היא לבדה בערבית: המרחק בין שני המקומות הוא כפרסא אנגלית, אבל החורבות מתחילות מעבר לנחל הימני והולכות ומתרבות מתחת לחולות אשר כסו את רוב שרידי בניניה ואת הנמל ברובו. מדבר החולות, שנשאר שורר לבדו, בהעזב העיר מיושביה, בצע וגמר את מעשה החורבן, שלא הספיקו בני האדם לערות עד היסוד בה. ואחר באו בוני כומס החדשים – ולפניהם גם בוני ערים אחרות – והסיעו כל אבן טובה, כל עמוד שיש שלם, נחמד לעין. ואף על פי כן עוד רבו השרידים המתעלמים מבינות לחולות או השקועים מתחת להם. על שטח של כשלשה קילומטר ובתוך מי הים המפכים אל החוף, שהוא שקוע ברובו הגדול מפזרים שירי בנינים ויש מהם הבולטים ועולים כגון חלקי עמודי הפורום, או השכר הגדול אשר לפני הים והרציף שארכו כאלף מטר: שרידי כתובות, צנורות ועמודים נראים פה ושם. ומאז נאחזו האיטלקים במקום עלה בידיהם לגלות תעודות כתובות ושכיות חמדות.

לא נודע לי אם נגלו בחפירות וחשיפות שנעשו בשנים האחרונות גם זכרונות נוגעים ליהדות, אף על פי שברור הדבר כי בעיר סוחרת גדולה כזו נמצאו בימי קדם גם יהודים במספר רב*) אבל אין ספק כי בימי הבינים שבה ונבנתה עיר עברית חדשה מעבר לנהר, ששם לבדה קורא לה. כי היתה אז גם קהלה יהודית במקום מעידים כתבי הגניזה ממאות י"א–י"ב ששם נזכרו האישים האלה: יוסף דידיע בן אללבדי **), בן למשפחה שבאה למצרים מלבדה וזה היה בשנת 1102 ***) ויש שם שיר שנקדש לשמואל בן אללבדי, כנראה מבני משפחתו שהיה אדם חשוב****). וקרוב לאותו זמן נזכרו שמואל לבדי (משמע שבא בעצמו מלבדה) ואחריו (שנת 1168) אלשיך אבו אלי אלעטאר, עלי אלנאצר אבנה אלשיך אבו אלב־כאת בן אללבדי, וכן נזכר אחד מבני המשפחה (משנת 1093) אלשיך אבו יעקב בר' יוסף בר מר' דוד אללבדי *****). כל זה מראה על משפחה חשובה בישראל שמוצאה מעיר לבדה בזמן שלטון הברברים המושלמים.

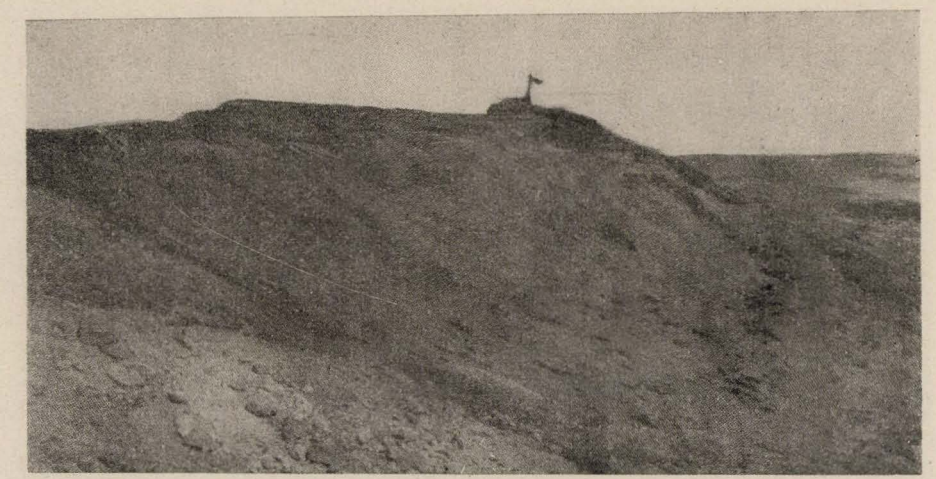
*) הכתיב לֶבדה הוא כנראה קדמון ובתרגומים נזכרו גלומי בד בשם לֶבד, לבדא וחמורים בשם לבדקן או ליבדקוס; יתכן כי מוצאם מלפטיס עור סוחרת אל גויים.

**) מאגן בספרו החשוב Jews in Egypt a. Palestine.

***) עפ"י כ"י אדלר 2594.

****) מאגן ח"ב 14–15.

*****) מאגן ח"א ע' 23 ע' 286–291.

המרגב – בדרך למסלאתה.

פרק רביעי.

מסלאתה הבודדה

י"ב

בדרך מסלאתה

מסלאתה, עיר קדומה שיסדו בני שבט הברברים הנקראים בשם זה לפני האישלם על חורבות עיר רומית. היא יושבת על אחת הרמות אשר לרגלי הג׳בל – הרי לוב – הצופה את פני דרכי ההר והמדבר. אזני כבר לקחה שמץ ממה שמספרים על אורחות חיי הקהילה העתיקה אשר מצאה מפלט לה מימים קדמוניים בפינה הנדחת הזאת, ואגמור אומר לנטות מתכנית מסעי לאורך חבל־הים ולהבקיע אל יפה־הנוף ההולך ומתנשא בתוך הארץ פנימה.

היה ליל תשעה באב בהיר בשחקים. יצאנו מכומס בחבורה גדולה של יהודים וגויים. בעוד שני היהודים ילידי מסלאתה שהזכרתים למעלה, עטופי טלית ויחפי רגל הולכים ומחמרים אחרינו בצעקות גרוניות מרגיזות. לאור הירח הפגום יכולתי להוכח כי אנו עוברים בארץ פוריה, שרק חלק ממנה נעבד ונוטע. מרחוק נראו, דומים לחתוכי ערפל קצובים, טורי גבעות הרמוניים שהרומיים קראו להם בצדק בשם „הרי שפר". כעבור כשעה התחילה האדמה להתרומם: על רמה אחת, הדומה כעשויה בידי אדם ורחוקה כחמשה ק"מ מכומס, התנשא בנין מצודה מאבני גזית עם עמודים משני צדי פתחיו – אשר הנקל היה להכיר כי נשאר לפליטה מזמן לפטיס הקדומה. ואמנם שמו הערבי מ ר ג ב מעיד עליו כי זוהי „מצפה" אשר נהגו הכנענים להקים על מקום גבוה במבוא כל עיר גדולה למשול על פרשת הדרכים הנפרדים לתוך הארץ פנימה. „מרגבים" או מגדלי צופים כאלה נמצאים לפני אחדות מערי הים בסוריה ופיניקיה עד היום הזה ולדעתי זה היה גם תפקידו של „הר נפוליון" לשמור על הדרכים המובילים ליפו, כמוהו כחורבה אשר מעל למעין קרדוניה בעמק עכו. תפקיד כזה היה גם למצפה הזאת: ידי הכנענים יסדוה והרומיים שכללו את בנינה לשמור על פרשת הדרכים המוליכות אל גלילות הארץ פנימה: הדרך האחת מובילה אל הרי מסלאתה, ואל הג׳בל, הוא הר המדבר, בעוד השניה מוליכה לנוף תרהונה, – מקום שם עומדים עד היום הצלמים מאבן או „הצאנאם" בערבית, המפוזרים בין סלעיו ועל רמותיו מזמן עבודת האלילים, – ומשם היא מוליכה עד למרחוק: עד חבל גירזה במדבר שנשארו בו חורבות חשובות מזמן רומא ועד פסיונה או פצאן, זה האואזיס

הגדול כמדינה שלמה בלב המדבר. בימי גדולת הכנענים עמדו הנוצרים על המצודה למעלה ושמרו על מבואות דרכי המסחר מפני השודדים הגרמנטים בדרך עיר עפרה, שנמצאה לרגלי ההר ממערב במקום נוה המדבר הנקרא כיום ג׳וש. משם והלאה הוליכה עד שברתה ושבריה*) וישר מנגד הדרך להרי מסלאתה ששמם הקדמון נעלם ממני, אם לא שנודעו באמת בשם „הרי שפר״.

רוב בני החבורה נפרדו מאתנו והלכו בדרך המזרח. נכנסנו לתוך ארץ עמקים וגבעות מתוללים: על פני השדה מפוזרים עצים, ביחוד זיתים ואלים עתיקי ימים מעוקמים ומעוקלים. בעל החמור שלי אברהם, אשר התיחס אלי בכבוד, קרא לי בשם „רבי״! ונשק את כנף מעילי בחרדת קודש, בראותו כי אני מוצא ענין בכל דבר עתיק, מצא לנכון להעיר את תשומת לבבי על העצים הזקנים האלה שהם נקראים בפי אנשי המקום בשם „עצי פרעון״ ר״ל פרעה מלך מצרים. כך היא דרכם של יושבי המדבר מקצות חצי אי סיני ולאורך כל ערבות אפריקה כי כמעט כל חורבה עתיקה שאיננה מזמן „הרומי״ (כל׳ מזמן שלטון היוונים והרומיים) וכל עץ עתיק ימים הם מיחסים אותו לפרעה מלך מצרים. רציתי לנסות את אברהם זה, שכבר ידעתי כי אינו יודע לקרא בספר, עד היכן מגיעה למדנותו ושאלתיו כמתמם מי היה פרעון זה – ולא ידע לענות כן. שבתי ושאלתיו אם הוא יודע מי היה פרעה ארץ מצרים מהי וגם זה לא ידע. „אבל את האגדה של פסח אתה יודע?״ שאלתיו באחרונה. על זה ענני כי זהו „סידור״ שאומרים אותו בליל פסח.

שיחה זו קבעה אצלי את מדת הידיעה בתורה המצינת חלק מאנשי ההמון באפריקה הפנימית.

אבל לעומת זה ידע אברהם את כל שבילי הארץ, קרא בשמות את כל השכוני באהלים וידע את שמות הבורות ומקומם בכל הסביבה.

כארבע שעות התנהלנו במעלות ומורדות מישור ההר עד שחשכה לנו הלבנה ונעמוד על יד „קצבה״ או חצר אטומה, ע ג ו ל ת שמה. החלטנו לבלות את שארית הלילה במקום הזה. פרשתי את השק שהורד מעל הבהמה ואשתרע עליו. רוח קריר שפיים נשב מן הגבעות והמדבר וילטפני נעימות. התעטפתי במעילי ואישן שנת צדיק תמים. זה היה הלילה הראשון שהזדמן לי – מאז עזבתי את א״י בימי נעורי – לישון בשדה תחת כפת השמים, ואיני יכול

*) עיר תבואות כנענית לפנים, גם היא מלשון שבר – בר, ונזכרה אצל דיודור מסיקיליה. שברתה או סברתה היא עיר החוף, ובארץ פנימה נמצאה עיר סַבְרָיָה.

לאמר כי נשאר אצלי רושם רע אחרי שנת הטבע בתומתו זאת. כמה פעמים, אחר כך בהיותי בבתי חומר מלאים חלאה, חסרי אויר ונותני ריחות משונים הייתי קורא עלי את הכתוב: „מי יתנני במדבר – מלון אורחים ואעזבה את (בתי) עמי". כמה פעמים כוונתי את דעתי לעזוב מקום של ישוב בעוד יום – רק שאוכל לבלות את הלילה באויר שדות וכרמים או לנשיבות הרוח של המדבר, המלא טוהר וריחות מגפפים ומשיבים נפש עיפה.

לא עברו כשלש שעות, עוד טרם יאיר היום, והנה קם שאון במחנה: פקחתי את עיני וראיתי כי הבהמות כבר מוכנות לרכיבה והחמרים דפקונו למהר וללכת בטרם יעלה החרסה וישלח בנו את חצי חמתו. החמורים אשר החליפו כח בלילה רצו כסוסים מיוזנים. ושוב נפגשו חורבות בלי שם וזכר להן – זולתי תשובת אנשי המקום הטפוסית: כל זה „מזמן פרעה"!

הגבעות התרוממו יותר; השחר האיר את ירק השדה והכרמים באור ירוק חור; אחרי כשעתים של הליכה נשאתי את עיני וארא על ראש רמה גדולה מתנוססת מצודה רומית עזובה ומנגד לה, באמצע המעלה להר נשפה, נשקף גבוב של בתי־חמר. הלכנו לנוכח הבתים האלה. ובעוד אנו עולים והנה קולות נשים מתיפחות הגיעו לאזנינו מצד ימין: העיפותי את עיני וראיתי המון נשים עטופות לבנים צובאות מעל למצבות אבן מסוידות וצועקות בקולי קולות: נזכרתי כי היום יום תשעה באב וכי בארצות הקדם נוהגות נשי היהודים להשכים ולעלות על הקברים להדליק נר של שמן בחורים אשר במצבות קברי האבות והקדושים ולתנות על החורבן וצרות הגלות בלשון הערבית. אבל גם לגברים נתכנה תכנית מיוחדת בבוקר יום הצום הלאומי: עודני מתבונן במחזה העצוב והמזעזע שחזו עיני מצד בית העולם היושב פרזות בלי גדר, והנה הבהילוני קריאות מקריאות חטופות ורועשות, מקצתן גם בעברית, לכל הפחות – למשמע אזני; פניתי לעבר השני וארא והנה להקה של יהודים רוכבים על חמורים, כולם לבושי כמתות נמוכות שחורות או כהות ומקומטות ועביות הפרושות נסחבת מעל ירך הבהמות על הארץ; ברגליהם היחפות טפחו על ירכתי הבהמות וכל זה בדתרגשות כה גדולה, בתנועות כה נחפזות ובצעקות כה חריפות עד שהפכתי את פני לעבר ר' מרדכי אשר פגר מלכת אחרי ושאלתיו בקול רם עברית: מה זה ועל מה זה קול התרועה? והלה ענני בקול, כי אלה הם חשובי העדה שזה מנהגם להשכים בבוקר יום תשעה באב ולרוץ על חמורים לפגוש את המשיח העני ורוכב על החמור וזה משפטם לעשות מדי שנה בשנה. ויהי כשמוע האנשים אותנו דוברים עברית נמלאו כולם התלהבות גדולה, צנחו מן החמורים והקיפו את בהמתי ובחפשם

בקצה מעילי, נשקוהו בחרדה וקראו כולם בקול חוגג: ברוך הבא! ברוך הבא בשם ה'!

תם הייתי ולא הבנתי. לחגיגיות מה זו עושה! לא עלה גם על דעתי כי דוקא ראות פני העיפים, קמטי הפצעים שטרם נגלדו עליהם, בגדי „הקאקי" המקומטים – כי כל מראי זה של „חדל אישים", „איש מכאובות וידוע חולי וכמסתר פנים ממנו" ככתוב מפורש בנבואתו של ישעיהו על עבד ה' כי דוקא חזותי כולי „כעני ורוכב על החמור" היא שעוררה במוחות המאמינים הנלהבים האלה את הרעיון, שמא האיש האירופי המוזר הזה, אשר נגלה לפניהם בלוית חכם מטריפולי בדיוק בבוקר התשיעי באב, שמא הוא הוא המלך המשיח, העתיד להופיע בו ביום. היד ה' תקצר? נטיתי קצת הצדה ושמעתי את ר' מרדכי נוכח אתם ומוכיח להם כי אמנם „חכם" רומי*), ויהודי „גדול" הוא עבדכם, כי אמנם לבו טוב לישראל ובא בשליחות מטעם „החברה" שהוא נמנה על מוריה, אבל עם כל זה עד מעלת המשיח ואפילו שליחו של משיח לא הגיע.

עברה שעה קלה עד שהואילו האנשים להודות במר האכזבה שהסיבותי להם בלי הדעת. אם כה ואם כה הנה רצו לכבדני בתור „חכם מפאריס" ואחדים מהם קרבו אלי ושאלו לשלום „החברה הקדושה" שבפאריס, אשר כבר פעמים אחדות הושיטה להם יד עזרה בצרה באמצעות באי כח בטריפולי. כל התהלוכה נתנה ראש לשוב העירה וגם הנשים אשר גמרו בינתים את סדר קינותיהן על קברי הקרובים והצדיקים נלוו אלינו וכך נכנסנו לרחובה של העיר בקהל ועדה. עמדנו על יד בית הכנסת שהוא בנין האבנים הגבוה היחידי במקום ומפני שרציתי לנוח קצת ולתקן את „הילוכי" המרושל עזבתי את אנשי־העיר והלכתי לביתו של הפקיד מאיר נחמיאס, היהודי החדיש היחידי בעיר ושהיה המודיר־הממונה על המונופולין בגליל. האיש הזה היה יליד סלוניקי ומי שהיה תלמיד בית הספר של החברה בעירו, אשר כבר למד אל ארחות חיי העת החדשה. בסביבת ימי הבינים זאת הרגיש את עצמו בודד וגלמוד ועל כן שמח מאד לקראתי. החלפתי כח קצת ואשוב אל רחוב העיר ללכת לבית־הכנסת לשמוע אל קריאת המגילה והקינות. בית הכנסת הוא בנין פשוט די גדול אבל בלי ספסלים כמעט, ויש בו מקום בשביל מאות אנשים, עומדים או ישבים על הקרקע; עזרת נשים לא נמצאה בו כלל. מסביב לבימה הגבוהה ישבו על הרצפה המלוכלכה כחמשים איש ויותר ונעו, נדו על ספרי הקינות שהיו בידיהם, מהם נדפסים ומהם בכתב יד. החזן קרא את המגילה בקול

*) רומי־אירופי; בא מארצות אדום.

עצוב בלי הטעמה מדויקת, ואחר התחילו הגדולים והקטנים להתחרות ביניהם בצעקות – כאילו רצו להראות קול מי יגבר באמירת הקינות בעברית, ובקריאת ספורי התלמוד על החורבן וקינות „בלשון ערבי". הצעקות המחרישות והחטופות הוכיחו כי כל זה הוא רק מצות אנשים מלומדה ורוב הקהל לא הבין כלל מהו שח. האם הצרות האחרונות הן שטמטמו את המוחות והשכיחו את הראשונות? – העובדה היא כי נשמר אצלי הרושם כי האבל על חורבן האומה היה מהם והלאה, רק מצות אנשים מלומדה.

אחרי הקינות שהיתי קצת בחברת החכם הזקן ר' יוסף מנחם והשוחט והמלמד. שאלתי את האנשים כיצד נשאם לבבם להקים בנין גדול כזה בעיר של שוכני בתי חומר כזו. ואז נודע לי כי גם לבית כנסת זה מיחסים קדושה מיוחדת מימים עברו וכי שני נדיבים מטריפולי: ר' שלום ארביב ור' שאול חביב הם שהקימו על חשבונם את הבית בשנת התרכ"ב, במקום שבו עמד בית־כנסת ישן נוטה לנפול מרוב זקנה.

יצאנו מבית הכנסת והלכנו לבקר את הבתים. אם אפשר לקרא בשם בתים לבניני חומר אטומים ויוצאי דופן וזויות עקומות, אשר העמדו על קרקע לא מיושר. הכניסה לבית היא קשה: הפתח הוא נמוך ממדת איש, המעבר אפל והרצפה יורדת בשפוע. מחדרי אופל בלי חלונות מתפשטים ריחות מריחות לא נעימים. בחדרים עצמם לא מצאתי כמעט כל רהיטים: על פי הרוב רק מחצלות בלות ומלאות אבק ולכלוך. הנשים והטף מתרגשים בחצר לא רצופה ולא מיושרה ובצדה התנשא תנור זקוף מאבנים, מגוללות זו על זו, עם חלל באמצעו דומה לפי בור. אפילו בבתי האמידים המועטים לא מצאתי סימנים של נוחיות.

בעברי בחוץ ראיתי מדור אופל, חציו חפור באדמה למטה וחציו מעליה ושם עמד גמל וסבב גלגל של בית ריחים אשר טחן את הקמח בין שתי אבנים גדולות. מרוב עניותם טוחנים רוב אנשי המקום את החטה והשעורה בביתם: כל אשה מחזיקה פלך ממש, ורק האמידים ומפריצי הגויים מסביב מביאים את תבואתם אל הטחנה הזאת. מצאתי בעיר שתי טחנות כאלו: את המצות הם אופים בפסח מדי יום ביומו.

שאלתי את האנשים לתנאי חייהם ומשלח ידם. אחר כך בשובי לביתו של הפקיד נחמיאס עשינו חשבון מכל מה שנודע לי ושהוסיף הוא לספר על מצב־הפרנסה בקהלה נדחה זו שמצאתי בה כ־740 נפש מישראל. הוברר לי כי כל אנשי העיר, מלבד קבצנים אחדים, הם אנשי עבודה ומסחר, השוקדים

על מעשיהם. הרוכלים עוברים בימות השבוע בכפרים ודוארים*) בסכנת נפשות ממש ומהם מרחיקים ללכת עד גירזה וערבות השרטון, ארץ צלמות ומקום השבטים הרעים, אנשי חמס ושוד מאז ומעולם. מרובים בעיר הצורפים ועושי תכשיטים ממתכות בשביל יושבי הערבה והמדבר, וגם חרשי נחושת וברזל נמצאים בה, מלבד החיטים, הרצענים וכדומה, שהם מרובים בכל מקום.

הנשים עוסקות בטחינה ובתפירה. אורגות ורוקמות ובחצרות שיש בהן גינה הן זורעות ירקות וקוטפות את הפירות: החקלאות היא עבודה ראויה לנשים אצל רוב יהודי ערי השדה באפריקה. יש כמובן גם מלוים ברבית — אבל האמת ניתנה להאמר, — וכך העידו לפני גם הפקידים התורכים והשייכים שהזדמן לי לראותם, — כי היהודים הם העובדים היחידים שבלעדיהם לא יכונו חיי תרבות בארץ פראים כזו בכלל והם גם הנושאים עליהם סבל קשה של מסים ושלמונים לאנשי הרשות יותר מן האחרים.

למראה העזובה, הדלות וההתנוונות שראיתי מסביב תקפתני עצבת. היא התאימה להלך רוחי ביום האבל הלאומי ולכעשי ורוגזי על הגלות המרה אשר הביאה את אחי בני עמי עד הלום. אף על פי שמצאתי, בהסתכלי בקלסתר פניהם של יהודי המקום, זעיר שם פנים דומים לטפוסים בדווים מוחלטים, הנה בכללותם הכרת פניהם ענתה בהם כי בני אדם עלובים אלה הם מצאצאי העברים, בני גזע ים־תיכוני בריא, ער, בעל מרץ וכשרונות אשר רק הגלות הארוכה השפילה את כבודם וגאוותם עד עפר.

י"ג

יושבי חשך וצלמות

על פי מוצאם שייכים יהודי מסלאתה לקבוץ היהודי־ברברי, שנשמר בטהרתו בכפרי ההר ואי גרבה, אבל אין להם זכרונות כתובים ואף לא בעל פה, כמו כן אין להם שמות לואי למשפחה. מחוץ לבית אב אחד שמוצאו מסילין והם נקראים על שם אביהם בלבד, למשל: ראובן בן יעקב. אחדים ממנהגיהם השונים הם, כנראה, משותפים להם עם יהודי ההר הלובי, האחרים מוצאם מגרבה. ובאמת קבלה בידיהם כי חלק מהם באו מגרבה וזה מתאים למה שנאמר בקינה של הראב"ע, כמו שנראה להלן. מה שמעניין יותר הוא, שאין אצלם לא כהן ולא לוי, כמוהם כיהודי ההר, ועל כן היתה להם ביאתו של ר' מרדכי שמחת משנה, כי הוא ככהן הוזמן לקים בידיהם את מצות פדיון הבן של ילד בכור אשר נולד לפני חדשים אחדים.

*) אהלי חנוודים.

יודעי ספר מועטים מאד ביניהם ורבים אינם יודעים גם לקרוא עברית. הרב שלהם זקן מופלג אבל ער, ר׳ יוסף מנחם, קרא ושנה בבתי־המדרש בטריפולי. אבל אף הוא לא ידע לספר את הקורות את צאן מרעיתו, מלבד מה שהם קדומים מאד בארץ ושנשארו מעט מהרבה, אחרי השמות שעשו בהם מגפות הדבר בשנות 1733 וגם 1767, כי אז נחרבו כל הישובים היהודים שרבו לפנים בגליל מסביב ושאריתם נתלקטו למסלאתה. וזה האחרון הכביד: מגפת כליון שהיתה ידה להכרית בעצם המאה הי״ט שתה קציר לשארית היהודים בכפרים מסביב: הרב עצמו נשאר בחיים בילדותו, הוא לבדו מכל בית אביו; ובעת ההיא באה גם המשפחה האחרונה מסילין לגור במסלאתה.

אנשי קהלה זו הם, איפוא, בבחינת אחדים עשנים שנצולו מכליון חרוץ אשר עלה והכחיד את אבותיהם ועל כן אבד להם כל מושג מסדר הדורות והימים: הם נתכנסו בד׳ האמות של קהלתם — ובכל צרתם התרכזו בחיי העבר הארוך שנעשה להם הוה בלי סוף: כחסידים בעיירות אוקריינה, — ואולי מאותה הסבה הפסיכולוגית ממש (ששם נשארו בכמה עיירות פליטים מחרב חמיל ועד גונטה) — הם מרבים לספר על חיי הצדיקים והחסידים ובעלי השם שקמו להם במשך הדורות, ועל הנסים והנפלאות שנעשו על ידיהם. ומי לנו יום ראוי לזה כתשיעי באב, שאז יושבים כל היום בטלים ממלאכתם ומספרים זה לזה ספורי מעשיות על הגזרות והצרות ובסופם, כנהוג, גם על התשועות והנחמות.

את תפלת המנחה בת״ב הם מקדימים להתפלל ואך ירד חום השמש קצת יצאנו בחבורה עם ר׳ יוסף מנחם לבקר את סביבות העיר. מנהג הוא שהגברים הולכים על הקברים דוקא אחר הצהרים ועל כן הלכנו בחבורה לבית העולם שרבו בו האבנים למצבות, אבל אף על אחת מהן לא מצאתי כל כתובת. אחדות מהמצבות המסוידות היו מכוסות פיח ועשן מנורות השמן שהנשים מדליקות עליהן. ואם לא מצאתי שום עדות כתובה, הנה הרביתי להקשיב לספורי הנפלאות אשר העניק לי הרב ברוח נדיבה. עוד לפני הכניסה לבית העולם ראינו קובה מרובעת ומצופה שיד לבן המתנשאה בתוך כרם שבית אבנים עומד בצדו. לדברת האנשים, נמצא כאן קבר איש קדוש פלאי משליחי ארץ ישראל אשר בזמן מן הזמנים הזדמן למקום הזה ובעברו סמוך לכרם נשכו עקרב ומת בזה, אבל לפני מותו השביע את העקרבים שיעזבו את המקום ולא יזיקו עוד ליושביו לעולם וכך היה. על כן גדול כבוד החכם הנעלם בעיני היהודים והמושלמים וכולם מביאים נרות על קברו על כל מחלה וצרת הפרט או הכלל שלא תבוא.

הרב הוסיף לספר: לפנים היה המקום כולו שיך ליהודים, אבל ערבי תקיף אחד החזיק בקרקע ביה"ק וגם נטע כרם על יד הקבר. לימים התאוה לרשת גם את הקבר עצמו וגם העתיק את הגדר אשר מעבר לציון אשר עליו אל מול פני שדה הקברות. והנה נראה לו הקדוש בחלום והזהירו כי אם לא ישיב את הקבר ליהודים מות ימות, אבל האיש לא השגיח בדברי החלום אשר אמנם מהר לבוא. לא עבר זמן מועט והאיש בעוונו מת. ראו זאת יורשיו ונבהלו וכרוב לפחדם מהרו והסירו את הגדר מעל הקבר וגם בנו עליו קובה יפה וכך הוחזר המקום ליהודים באורח פלא.

ומכיון שהתחיל הרב במעשי נסים, כבר לא הפסיק פיו מדברי אגדה: הוא ושני זקנים שמלאו אחרי דבריו המשיכו לספר לנו על הנסים והנפלאות שאירע לאבותיהם ולהם בעצמם: הפשטות והתמימות שחופפו על דבריהם הוכיחו לי כי אנו נמצאים כאן באוירה שכלית מעורפלת, שבה הדמיון והמציאות, העבר וההוה מתלכדים בהויה אחת כוללת: כך בודאי חיו אבותינו בזמן הפרעות והגזרות באוקריינה בדורות הקוזאקים, בהזיה של צפיה להצלה ולישועה — הלא היא אשר סללה את דרך הרגש והדמיון לפני החסידות החדשה.

ר' יוסף מנחם ספר מעשה הנס שאירע לו לעצמו: בשנת התרס"א הוכתה אשתו פתאם בחולי נופלים ובשעת ה„נכפה" התחילה לדבר בלשון הקודש ולהגיד בעל פה מאמרים שלמים מן התורה והתלמוד, אף על פי שלא ידעה קרוא מכל וכל, ואולם אבותיה ואבות אבותיה היו בני תורה.

ושוב היה מעשה במסלאתה ביהודי אחד, שלפי עדות מכיריו היה עם הארץ גמור, אשר לפני שמונה עשרה שנה (כלומר בשנת התרמ"ח) חלה במחלת נכפה ובשעת הנפילה היו איבריו מתקשים כמטילי ברזל והיה מספר כשהוא מתגולל על הקרקע בלשון הקודש ובלשון ארמית והיה מחדש חידושים ורמזים בחכמת הקבלה ומצרף גימטריאות בהגיון כהלכה. ואם נכנס בן אדם לבית בשעת ההתקפה התחיל החולה לפרש לפניו כשמלה את כל החטאים שחטא האיש בסתר. פעם אחת בא אליו בשעת הנכפה „בעל השם" המקומי, ר' משה עמרם — הוא אשר נלוה אלינו בלכתנו לבה"ק וקים את המסופר בעצמו — והנה קפץ בעל הדבר כנגדו וקרא אליו: — שלי גדול משלך, מפני שאני רבי חיים גאלאנטי (המקובל הספרדי הידוע).

אין החי מכחיש את החי; אבל שאלתי את עצמי כמה מן האמת היה בדברי חמומי המוחות הללו, ושמא השפיק האיש בספרי המקובלים?

מי כתב מגילת תענית של כל קהילה וקהילה? מי מנה מספר הגליות, הרדיפות, העינויים והמגפות מתוך עניות, אשר היתה ידם לרעה במשך שנות אלפים במחשכי חיי ישראל בארצות הפראות והתרבות המדומה גם יחד? זכורני: בחדשי הפרעות באודיסה של שנות תרמ"א–תרמ"ב ואני אז ילד בן תשע חלש ורגיש עד בלי די בא לידי ספר „מסעי ישראל" של הנוסע בנימין השני וחרף לשונו הקשה והכבדה בלעתי בקרבי בתאוַנות חולנית ממש את ספוריו המרבים לתנות את סבלות היהודים הנדחים. – צאצאי הבן יקיר לי אפרים, לדעת הנוסע – בארצות קורדיסטאן ופרס; ויהיו הדברים בקרבי לרעל ממאיר ומכאיב כל חלקה טובה, לסם מַאֲכל כל רגש רענן של ששון החיים. מאז נשבעתי באפי לעבוד כל ימי חיי בשביל החשת הקץ למר מות הגלות, להקדיש את עצמי לרעיון התחיה – לא לנוח ולא לשקוט עד שיהיה „ככל הגוים" החפשים בית־ישראל.

והנה כעת, כשהייתי בעצמי לאיש, במיטב שנותי השלשים לחיי, הובילוני רגלי לארצות מחשכים לבקעת צלמות, אשר שם מצאתי אחים יהודים שרויים בגולה, בשפלות, בבוז ובבערות – בעצם „גלות ישמעאל" בכל שחור מראות הזועה שלהן. אמנם, זה להם, ליהודי מסלאתה כשני דורות מאז השתלט השלטון התורכי בגלילות תפנימיים של ארץ לוב; מאז בטלו כמה גזרות קשות ומעליבות – שעל אודותם ידובר בפרקים הבאים – וכנגדם הופיעו בפינה נדחה זו מזיקים אחרים בצורת מסים וארנוניות ושלמונים שאין להם גבול; השתרר חוסר משפט צדק ותליה בחסדי כל פקיד, כל שוטר נושא כפתור: בני אדם עלובים אלה אשר לפנים חסו בצל אדונים קשים אבל נאמנים היו מעתה למרמס לכל אלם, בעל אגרוף, חנף ומרע, והמנהג כמנהג המשטר המושלמי בארצות הנדחות, אשר שם יושבים קבוצים של יהודים מפוזרים בערי השדה או צפופים ברובע מיוחד בערים נדחות בתוך זאבי ערבות ושודדים מסביב נתונים לבוז ולחרפה בכל מקום שאין להם גואל או עשיר שיעמוד להם לעתות בצרה. אלה עניי הצאן, בני אדם יושבי חושך וצלמות, אסירי עוני ושפלות – שנעשית אצלם טבע שני, מבלי שידעו או שיעלה על דעתם החלושה להגן על נפשם ועל מאדם, ואין צורך לאמר כי גם – או בפרט – על כבודם אשר גלה מהם.

בערב אחר תפלת ערבית עלינו על גג בהכ"נ וכל הקהל קדש את הלבנה, ונלך לשבת בחבורה בבית אחד מבעלי הבתים על כוס יי"ש ומגדנות. – וישובו האנשים לתנות לפני את רוב סבלותיהם וענוייהם בסביבה הערבית, תחת ממשלת השולטן עבד אל חמיד אשר נודע בשערים כ„אוהב ישראל".

זכרתי את המשל הרוסי: המלך רחוק, האלהים גבוה.

ספרו לי על הצורפים והרוכלים היהודים העוברים בנאות המדבר לרגל מסחרם שהם מביאים לחמם בנפשם ממש: כמה מהם היו נהרגים בדרכים מבלי שיקום להם דורש דמים, מבלי שיקימו גל עד, גבוב של אבנים על מקום מעשה הרצח כמו שנהגו ילידי־הארץ. פקידי המקום לא היה לבם אלא לבצעם – וגם אם הרבו יורשי המת לשחדם עשו עצמם כחוקרים את דבר הפשע, כדי להוציא כספים מכיסו של הרוצח או של בני שבטו ולא התכוונו כלל להוציא כאור משפט. ושוב ספרו לי אנשי המקום על המסים והשלמונים שהפקידים מטילים על היהודים, כגון: מס ה„עשכריה" (עבודת הצבא) בשביל אלה שאינם עובדים בצבא; והנה הערבים והברברים ילידי הארץ הרי הם פטורים מעבודת הצבא ורק מאת היהודים תובעים ושבים ותובעים בכל האמצעים האכזריים שבידם... המפגרים לשלם לוקחו לבית סוהר מזוהם וחשוך – ושם ענום ורוצצום בלי חמלה – ואם לא היה בידי החלכאים למלא את רצון הפקידים נסחבו ראשי העדה אל הבור. והתחיל משא ומתן ארוך שעלה לקהלה בדמים מרובים, אבל התביעות שתבעה מהם הרשות רבו בינתים מפעם לפעם – והשוטרים מקבלי השוחד הוסיפו לענותם באין אומר השב. והמנהג כמנהג הרשות בארצות האישלאם.

ושוב התאוננו האנשים על העדר בית ספר בעיר, בעוד הממשלה דאגה לילדי המושלמים ויסדה בשבילם בית ספר תורכי, על יד השוק אשר מתחת למצודה מנגד. לדברי חשובי העדה, היתה מציאותו בלבד של מורה שלוח מטעם החברה בעירם הנדחה מביאה רוחה לבני הקהלה, כי הפקידים התורכים היה דרכם לנהג כבוד במורים, שבאו מארצות המערב. כה ישבנו ושוחחנו. ראיתי והנה כל המסובים בולעים כבכורה בקיץ את הפלפלין האדומים מבלי שיבולע להם. ובהרגישי מעין זוהמא בפי מפני עפר החוצות והריחות העולים מן החצרות נעתרתי לבקשת בעל הבית וטעמתי מן הפרי החריף הזה, שהוא יותר צורב מן הי"ש העז שהם עושים מתאנים. ואולם אנכי שלמתי בעד מאכל התאוה הזה מחיר יקר: לשוני וחכי נצרבו וכאילו יקדו במו פי: במשך כשבוע ימים הרגשתי את כאב הצריבה נוסף על מכאובי קליפת עורי שטרם נגלד והבריא כראוי.

והנה הביאו אל החדר שישבנו בו בכור בן זכר אשר טרם נפדה מאין כהן במקום. ר' מרדכי קים בו מצות פדיון הבן כהלכה – ותשב השמחה לשרות במעון הדלים האלה – על הברכות, על היין ועל הפלפלין המאררים והמגרים.

בשעה מאוחרת הלכתי לישון בביתו של הפקיד נחמיאס; שכבתי במטה

נקיה והרחק מכל הריחות המזהמים אשר שבעתי מהם ביום ההוא די והותר.

שבתי לשוחח עם האיש על מצב היהודים והוא, כפקיד תורכי „משכיל", חשב לנכון להטיל את האשמה על ארחות חייהם ובערותם של אנשי הקהלה, על פי הכלל „פרצה קוראה לגנב". „לא פקידי הרשות לבד, אמר לי האיש, מנצלים את בערותם וחוסר דעתם, כי אם גם התקיפים של העדה בכבודם ועצמם שהם מטילים את סבל המסים על הצבור העני". ולא הם בלבד, אלא אפילו כל מיני קבצנים, גבאים ואפילו שליחי מצוה של ארץ ישראל. לפני זמן מועט היה מעשה באחד מן השליחים שאיקלע למסלאתה ונתקבל כנהוג בכבוד גדול, אבל הוא סרב למנהג הנהוג ביניהם שאחד מנכבדי הקהלה חוזר על בתי בעלי הבתים ומאסף נדבות מידי כל אחד ואחד אלא שהטיל על הקהל סכום מסוים בבת אחת. בערך שש מאות פראנק, וכאשר השיבו לו כי אנשי הקהלה רובם עניים ואינם יכולים להרים סכום עצום כזה בשביל מעשה צדקה אחד בלבד, מה עשה השליח, אשר ידע עד כמה ארץ ישראל קדושה בעיני היהודים הנדחים? הוא הלך לבית הכנסת והטיל חרם על כל הקהל — ואחר מהר ועזב את המקום בחרי אף מבלי שלקח דברים עם איש. חיל ופחד אחזו את אנשי־העיר, אשר פחדו לנפשם פן יבולע להם ולבניהם מחמת הקללה שמוצאה מארץ הקדושה. התמימים והעניים ובפרט הנשים הרבו בצעקות ובבכיות, עד שהוא נחמיאס — שבדרך כלל התרחק מעניני הצבור התמלא רחמים עליהם והכניס את ראשו בענין הזה ולא נח ולא שקט באופן שנגמר בכי טוב: השליח קבל מנה יפה ובשכר זה הסיר את להט החרם שהתהפכה על ידו על העיר ויושביה.

י"ד

מסורות ומנהגים

השיח ושיג שהיו לי עם תושבי מסלאתה, מצבם הפרימיטיבי, מסורותיהם, אגדותיהם ומנהגיהם הוכיחו לי כי לפני שארית הפליטה של ישוב קדמון גדול מישראל, אשר התפשט על כל הסביבה. רושם חזק עשה עלי ביחוד הדבר, כי כמעט כל הבנינים הקדומים אשר בסביבה הם קשורים בשמות של יהודים. אחת משתי אלה: או שהיהודים היו עיקר האוכלוסים בימי שלטון הרומיים או שבדורות כבושי הערבים קבלו הכנענים את דת ישראל, בעוד הנוצרים עזבו את מקומות מושבם והניחו אותם ליהודים.

והנה במסלאתה עצמה לא נשארו תעודות כתובות, אבל בתוספת אל הקינה שנשא ר' אברהם בן עזרא על חורבן קהלות ספרד ואפריקה, — כלומר

באמצע המאה הי״ב, – כבר נזכרה קהלה זו בתוך שאר קרבנות רדיפות האלמוחדים:

עדת צורמן הנבוכים וגם קהל מְסָלַאתָה
וקצת גלו לג׳רבה העיר אשר שכחתָ
ומשם הלך לצורמן ותעו ונשארו חיָתָה.

גורל ישובי מסלאתה והגליל היה איפוא כגורלם של שאר הקהלות בדור ההוא: מהם התאשלמו למראית עין, מהם ברחו ממקום למקום או נדדו בין השבטים במדבר. וכאשר סר עול הנוגש, שבו רבים לביתם ולעירם ועליהם נלוו מגולי אי ג׳רבה אשר הביאו אתם מנהגים קדומים שהם משותפים לאנשי מסלאתה עם יושבי ג׳רבה. ועד היום קבלה בפי רבים מבני העיר כי מוצאם מג׳רבה. העדר כהנים ולויים דיו להוכיח על קדמות הקהלה; וכמו כן מעיד על מוצאם משפט הבכורה שהם נותנים לכהנים מג׳רבה על כהנים סתם. בנימין השני, שכנראה לא בקר בעצמו את פנים ארץ לוב, מביא את הידיעות האלה על קהלת מסלאתה:

„במרחק יום וחצי (מנאות טריפולי) הכפר מצולאטא על יד רוכסי הים (!) שם נעשה מין יין טוב. שם 150 משפחות ושם רבם ר׳ משה ושם נשיא הקהלה מאלו פנחס ויש להם בית כנסת״. והנה זמן מועט אחרי זה פרצה מגפה בארץ ועשתה שמות בכל הסביבה: שארית הפליטה מיהודי הכפרים שנשארו בחיים הלכו לטריפולי או התלקטו במסלאתה, אבל מהם עודם זוכרים את מקומות מושבם לפנים ויש שנשארו להם אחוזות שדה וכרם מאבות אבותיהם, כאותה משפחה מסילין שהזכרנו. ואלה הן הידיעות שקבלנו מאנשי המקום על ישרידי מושבות היהודים בגליל הפורה של מסלאתה:

במהלך כשתי שעות בין הגבעות היפות נמצא מקום עזוב בשם כלפון, ר״ל חלפון על שם משפחה יהודית שבנתה אותו לפנים ושם נמצאים שרידי בית כנסת הרוס בנוי מאבנים גדולות, שנקרא בשם „צלאת שמחה״ ואינם יודעים אם זה על שם אשה בשם שמחה (שהוא שם אשה אצל יהודי המזרח) או על שם איזה מאורע שמח שאירע לבוניו לפנים. קבלה בידיהם כי לפנים ישבו יהודים רבים במקום ההוא – אבל לא נודע מה היה להם.

במהלך חצי שעה מן העיר נמצאות בארות מים חיים הנקראות בשם „ל׳ הודייאת״ (– היהודיות – הודיי בברברית יהודי וכאן – ברבים). קצת הלאה נמצאים במקום הנקרא בשם סלימאן (בעברית – שלמה) מצודות בנויות בנוה הידועות עד היום בשם „קצור אל יהוד״ – הקצרין של היהודים.

הרוכלים העוברים בדרכי תרהונא ואורפללה מפאת ארץ השרטון והרבו

לקרא לפני בשמות את המקומות הרבים שהיו שיכים לפנים ליהודים והם מכירים בהם לרגל מסחרם ונדודיהם וכן האריכו בפרטים על דבר התיחשותם של אחדים משבטי המדבר אל היהדות. מכולם ראיתי את דברי יצחק הצורף אשר הוא כאיש שכל וקצת יודע ספר ידע לכלכל את דבריו בלי גוזמאות ובדעת והנה מה שספר:

במרחק כשש שעות מצד מזרחית דרומית נמצא חבל רחב ופורה עם גנות ופרדסים הנקראים בשם לוד־ליהוד (גני היהודים). ובאורפללה עצמה, שבה היה לפנים גבול ממשלת הרומיים באפריקה מצד המדבר, נמצאות מצודות מדורות קדומים בשם קצור — לאצחאקא או הקצרין של בני יצחק ולפי המסורה ישבו בהם אנשי השבט היהודי בני־יצחק. עוד האיש מדבר והנה נכנס זקן אחד לתוך דבריו ואמר: ראיה לדבר שהם היו יהודים הוא מה שמצאתי בימי נעורי כתוב על אחת האבנים באותיות עבריות את השמות האלה:

יצחק בן מלעאק בן יכשתי בן יהודי.

— לא כן, הפסיקו הצורף. אני בקרתי את המקום זה מקרוב וקראתי הכל כאמור אלא שבמקום יכשתי קראתי יכשקי...

על פי שנים עדים יקום דבר: בימינו אלה אין בודים שמות כמו מלעאק ויכשתי שהוא שם ברברי *), כי בכתב יהודי אפריקה אותו ת׳ וק׳ קרובות זו לזו; ואשר לשם יהודי, הנה לא מצאנו אותו בספרותנו אלא פעם אחת והוא יהודי בן ששת תלמיד דונאש בן לבראט ואל נכון היה גם הוא כדונאש רבו מילידי אפריקה.

מנהגי היהודים במסלאתה.

במסלאתה אין זכר לכהנים וללוויים, ועל כן נתבטלו כל הדינים והמנהגים התלוים בכהונה. מצות פדיון הבן, וכן פטר חמור וכדומה מקיימים אותה רק בשעה שאחד הכהנים ניקלע למקום והם נותנים בזה את משפט הבכורה לכהנים הבאים מג׳רבה.

מנהג הכפרות נהוג אצלם גם בראש השנה: שוחטים עופות למספר אנשי הבית: תרנגול בשביל זכר ותרנגולת בשביל נקבה. וככה יעשו גם בערב יום כפור. אבל החידוש הוא מה שהם מקפידים לקבור את עצמות עופות הכפרה בביה״ק דוקא.

בחג השבועות אחרי הצהרים נוהגים לשפוך מים מנודות לאות ברכה, ושכניהם הגויים מעודדים אותם להרבות בשאיבה זו כי גם הם מאמינים,

*) בשו״ת הרלב״ח נזכרה שבויה יהודית מטריפולי בשם יאכותה. ע׳ להלן כפר שלישי.

ששמחת בית שואבה זו זכות היא להם והיא עלולה להביא שנה גשומה ומבורכה.

מנהג זה נמצא בכמה מקומות אחרים באפריקה, והחכמים נותנים לזה סימן: כי התורה נמשלה למים, על כן זמנה של שאיבת המים הוא בשעת מתן התורה. אלא ששופכים את המים באסרו חג דוקא.

ביום שני של שבועות קוראים בבית הכנסת לפני ההפטרה פיוט המתחיל ב„בסימנא טבא" ומוכרים את מצות אמירתה בהכרזה כמשפט העליה לתורה, והזוכה בה קורא את כולה בעצמו ובשעת הגמר הקהל שופך על ראשו כד מלא מים, לקיים מה שנאמר: מקור חיים פי צדיק (משלי י' י"א).

בין המנהגים ישנם אחדים שהם משונים ומעוררים פלא, מעין אלה:

ערב שבת שחל בה תשעה באב נוהגים לבשל, בכל בית שנולד בו ילד במשך השנה, תבשיל מיוחד הנקרא בשם „שִׁימְשׁוּמָא" והוא דיסה מעורבת מחטים, שעורים, פולים ואפונים שלוקים עם שמן שומשום במים, ומחלקים אותה לשכנים הישבים מסביב לבית.

בשבת שלפני תשעה באב מפטירין במקום חזון ישעיהו — משא גיא חזיון בישעיהו כ"ב. מנהג זה בא להם מג'רבא כמו שנבאר במקומו.

אבל היותר מפליא הוא המנהג, שדוקא בשני הימים הראשונים של פסח ובשני הימים של ראש השנה נוהגים היו יהודי מסלאתה לסגור את בתיהם לפני אורח מן החוץ ולא נתנו לאיש זר לבוא הביתה.

מנהג זה שאינו קים בזמננו בג'רבה נשאר עוד בתקפו בזמני אצל יהודי ההר ועל מדוכה זו ישבתי זמן רב, עד שהוברר לי כי מוצאו מדורות השמד שארכו כנראה כמה שנים: האנוסים בזמן שלטון האלמוחדים, שחגגו את הפסח ואת ראש השנה בסתר פחדו, כנראה, פן ילשינו עליהם מרגלים או אנשי רשע, כי הם מוסיפים לחוג את חגי ישראל במסתרים ועל כן סגרו את דלתות בתיהם בפני כל אורח הבא מן החוץ, יהיה מי שיהיה. וכך נשאר מעשה אבות זה בידי בני בניהם, מבלי שיכלו להביא טעם לזר מנהגם זה.

דבר זה הוברר לי אחרי שמצאתי מנהג דומה לזה אצל שְׁיָרֵי האנוסים בפורטוגל.

ביום י' באב עזבנו את מסלאתה לשוב לכוֹמס. הלכנו בדרך המערב שהיא עוברת בארץ פוריה ועשירה בנחלים ובמעינות. כעבור שעה הגענו לואדי איצַטָא (נחל האומן) — וסמוך לו מימין נוזל נחל בשם א־רוציא. אחרי שעה וחצי משם הגענו לקובה של „מרבוט" בשם ניאַל. נגשנו אל הבאר לשתות מים, אבל השומר המושלמי רצה להפריע בעד כופרים כמונו לשתות ממימי המקום

הקדוש שיש להם לדעתם סגולה מיוחדת, אבל כאשר הגיד לו החמר כי „אפנדי" מתורכיה אנכי הרפה ממנו.

הדרך עוברת בעמקים ובמורד הגבעות. כמעט בכל מקום ראינו שדות זרועים וכרמים. רכבנו עוד כשעתיים והגענו למקום הנקרא אַגָּח אִיאַת בלשון ברבּרית והוא סוף תחומו של גליל מסלאתה הגובל בחבל סילין: כעבור שלשת רבעי שעה הגענו למקום חרב הנקרא הֶנְשִׁיר־אֶשׁוּנִיג — ובו שרידי בנינים מאבני גזית מזמן הרומיים. מצד שמאל נשקפו לעומתנו חורבות עיר בשם „כוחלא" ושם ראיתי חרבות רבות. על אחת הרמות מתנשא מבזוליום רומי מרובע ובתוכו חדר מלא אבנים ועפר: מעל לפתח ראיתי חיקוקים של אשכולות ופרי דומה לאתרוג עם שיירי אותיות לטיניות וגם אחרות מטושטשות ודומות לכתב העברי. אפשר, שזה היה ציון של קברי־משפחה יהודית עשירה, כמו שהגיד לי הַחַמָּר, וראיה לדבר כי הנחל הנוזל מתחת לבנין הזה נקרא בשם ואדי אל יהודי, „נחל היהודי" — והוא נופל אחר כך לתוך נחל לבדה שהזכרנו. גם מצד הנחל הימני נמצא מבזוליום הרוס למחצה. מאין יכולת לחקור את המקומות כראוי, בקשתי לראות את זקני המקום המושלמים והם הגידו פה אחד כי קבלה בידם שכאן נמצאו קברות של יהודים חשובים, ולא עוד אלא שבני משפחת בן הֶנִידִי־והם בעלי השדות וכרמים הסמוכים־לדברתם הם מזרע היהודים ונטמעו בין הגויים לפני כמה דורות. ישבנו על יד המבזוליום ההרוס וסעדנו את לבנו במאכלים שהעניקו לנו מכרינו במסלאתה ובכח האכילה הזאת רכבנו עוד כשעה מעבר לחורבות המרגב. בשעה אחת אחר הצהרים באנו לכוֹמס.

בלינו את הערב ההוא בקהל ועדה בביתו של כ. מימון הנזכר אשר ערך סעודת פרידה לכבוד השליח, לפני עזבו את המקום בבוקר הבא.

כמעט כל אנשי העיר, אנשים ונשים ומהם הביאו עמם גם את הטף התגודדו ונדחפו בחצר וכל אחד ואחד נגש אל החכם ונשק לו בידו, או לכל הפחות בכנף בגדו. בעל הבית עבר מאיש לאיש וקבל מתנות כסף או רשם בכתב נדבות בשביל האורח ומשלחתו. העזים שבמסובים ובפרט בעלי היכולת נדחקו אל השולחן הארוך, אשר החכם ישב בראשו מבינות לשתי שורות קרואים; כל אחד ואחד נדחק ובא לפניו בבקשה לברכו בברכת ציון. כל אחד ואחד פרט את משאלות לבו: זה שאל ממנו בריאות לו ולבניו, זה פרנסה טובה וזו: בן זכר. רושם משונה עשה עלי מראהו של יהודי מגושם בעל גוף וקומה אשר בכה והתחנן בלשון תחנונים ידבר רָשׁ וכך אמר לו:

— אוי רבי, ברכני גם אני. אני מפחד כל כך מעין הרע, רבי אני מפחד!

והרבי לא ידע עיף והאציל ברכה לכל אחד ואחד. ובכל פעם שתקע אחד האנשים ברכה בכפו נעשה קולו יותר חם ומלא רצון טוב.

נערה יהודיה בכפר

פרק חמישי

במדבר-ים המזרחי

י״ה

בדרך יזליטין

מכומס לנאות יזליטין מהלך של כשלשים ק״מ, בדרך היבשה, שיש בצדה חורבות אבל אין שם ישוב יהודי כלל. בבוקר י״ב אב באו והודיעו לי כי אנית תורן טובה וחדשה עומדת להפליג ליזליטין וכי רוח מערבית רצויה מנשבת על הים. ושוב אחזני הבולמוס של הים: לשוא הוכיתי בחורב השמש ועצמותי טרם נחלצו מדקירות חודי הסוכר. אהבתי לים מילדותי ואמונתי לשיא גליו ששבה אלי גברה על פקפוקי וחששי. ואבחר בדרך הים.

האניה היתה רחבה ומתוקנת יפה; המושב שסדרו לי בהשתדלות מר מימון היה רך ונוח, ועל כולם הרהיבני משב הרוח המלטף ומרענן כאם רחמניה. הראיס, איש חי, מברי — אל נכון מצאצאי הפונים או הרומיים, אשר נשארו בארץ אחרי קבלם את הדת האישלמית — למצער כך נדמה לי על פי טפוסו הים־תיכוני המצוין ועֵרוּתו — היה איש צעיר, סקרני ומתחקה על שרשי הדברים, אשר ידע את כל חבל הים מאין כמוהו, וכל הדרך לא נמנע לקרא בשמות את המקומות שעברנו לפניהם: מעל לכפים התנשאו מנגד חורבות מצודה הידועה בשם „קצר אל בנאת״ (הקצרין של הבנות) ולדברי הראיס נמצאים שם אבני שיש וכתובת.

הים המלא הפתעות, ההפכפך, השובב העושה לו שחוק להתל באדם ברוב תהפוכותיו שב להאיר את פניו אלי ויחנני: הוא נהפך שוב „למים שלנו״, כמו שקראתי לים התיכון לפנים.* הוא דחף את האניה בחבה וזהירות כהניע אם את ערש ילדה; וזרמי הרוח הרעננה והדוממת החליקו בבשרי, החלימו את כל יצורי. הכל היה מזהיר בארץ ובשמים, חום צח עלי אור ממש בלי צער של צריבה ובלי זיעה מתישה. חג היה בטבע — ובלבי... כארבע שעות בנעימים נשאתנו הרוח עד שהגענו למחוז חפצנו הוא המפרץ אשר מלפנים לכף הנקרא בשם „מַרְסָא של יזליטין״.

לפנינו אזור של חולות, אשר יער של תמרים נשקף מעבר לו. עלינו על גשר רעוע וירדנו אל היבשה: שני יהודים, פקידי בית המסחר של בית

---

*ע״י ספרי: באיי הים בסופו.

נחום, פגשו אותנו והוליכונו אל בנין עץ גדול ובודד, המחסן הרחב בשביל אצירת עשבי החילפא וכבישתם לפני השלחם על פני הים. ר׳ שלום זנזורי, הזקן שבחבורה, וסוכן בית נחום, יהודי נאה ויודע ספר קבל את פנינו במשרדו הפשוט העשוי מקרשים לא־מסוידים בחבה לבבית, ויצוה לערוך לפנינו סעודה קלה מדגי המקום, מזיתים ותאנים. בלינו את שעות החום על „פלגת״ החולות השוממה הזאת. לפני שעת המנחה רכבנו על חמורים וכעבור שעה קלה של הליכה בתוך החולות הגענו אל יער התמרים הגדול של יזליטין. באמרי: יער אינני מפריז כלל. התמרים המשתרעים בשטח של שעות אחדות מונים כמאתים אלף עץ ויותר, והם לבדם מושלים מלמעלה, סוככים בכפותיהם הפרושות על הארץ וכל אשר עליה, מחיים את הסביבה הדוממה בגזעיהם האיתנים ומקשטים את פני השמים באודם אשכלות פרים, המתעלמים בין העפאים המוריקים. במדה שהתקדמנו, רבו הבארות עם המשאבות ואמות המים המשקות שדות וגני שלחין; אדמת המקום היא טובה ושמנה ועליה גדלים צמחים ממינים משובחים: זיתים גבוהים ומסועפים נותני השמן הטוב, שכבר בדורות קדם נחשב למובחר, רמונים, תאנים וגפנים חזקות הגזע ורחבות הדליות. ספיחי השעורה והחטה נראו מכל עברים. מבינות לעצי הפרי זרועים ירקות ממינים שונים: עגבניות, בצלים, פלפלין ובשדות הבעל: אבטיחים וקשואים.

מתוך העפאים, מתחת לכפות התמרים החוסמים על האופק מנגד נשמעה קול זמרה צרודה, בלשון צרפת ודוקא מנעימות שירי ה„קַבַּרֵי״ של פאריס רבתי. לא פללנו למצוא פונוגרף — בעת ההיא היה גם זה חידוש — עם צלילי קולות באים מפאריס. במקום הרחוק והבודד הזה! ואחר הופיע מינרת ירוק המתנשא מעל לככר רחבה עצומה ומוקפת בחלקה בניני־חומר. הזמרה שהלכנו לקולה, הובילה אותנו אל בית־קפה מעץ, עם גזרה רחבה. על אחד הספסלים ישב קצין תורכי אשר היה כנים־ולא־נים והביט אלינו בעצלתים ולא נע ולא זע. יהודים לבושי „בורנוס״ וכפה שחורה סובבו בחוץ ובראותם אותנו מהרו לגשת ולקדם את פנינו בשלום. הם קראו לנו לסור לביתם אשר בחרה מאחרי המסגד. אבל אני הרגשתי שוב צורך ברופא ויותר מכל, — אודה ולא אבוש, — במקום נוח ללינה הגונה: קשה היה לגופי החלש ולאיברי המעונים לשוב ולהתגולל על מצע קשה ומלוכלך באחד מבתי־החרה. ועל כן נחפזתי לדרוש לשכנו של הרופא הצבאי היהודי אלברט, הוא אברהם בפיש. את שמע האיש שמעתי עוד בהיותי בפאריס, ומיודעי בטריפולי הודיעוני כי אמצאהו בנאות יזליטין. והיה עוד טעם, שבגללו נחפזתי לראותו ולדבר עמו. ידעתי כי לפני בואו ליזליטין, התגורר בכיש שנים אחדות בהרי איפרן וידע את תנאי חיי

היהודים היחשבים שם מימי קדם. ואנכי קויתי כי האיש יהיה לי ליועץ ולעזר בנסיעתי להרים שלא הסחתי את דעתי ממנה.

הבית שישב בו הרופא נבדל לטוב מרוב הבתים האחרים כי היה מסויד עם גזוזטרא צבועה לפני הכניסה. דפקתי בדלת והנה יצא לקראתי בעל הבית בעצמו. הוא היה איש קטן קומה ורזה כבן ארבעים עם פנים יהודים טפוסיים, עם קוים אהודים אבל מעונים וכמעט חולנים. הוא קבלני בחיבה, כמעט בשמחה והכניסני אל חדרו פנימה. האיש היה מילידי בולגריה ותלמיד בית הספר של „החברה" – אשר זכר לה את חסדי ילדותו כל הימים. בימי עלומיו הלך לקושטא ולמד שם באוניברסיטה את חכמת הרפואה, ובהיותו בחבורת התורכים צררה אותו בכנפיה רוח החופש והשחרור, אשר התפשטה אז בקרב בני הנעורים – ויהי לאחד ממיסדי חבורת „התורכים הצעירים". הוא גמר את חוק למודיו ונמנה לרופא בצבא תוגרמה. בשבתו בקושטא נשא לו לאשה יהודיה אשכנזיה וראה עמה חיים בנעימים. אבל רוחו, – רוחו הנרגש של יהודי בולגרי טפוסי, – בעל מזג חם וסוער נשאו אל על – ומאין אידיאל אחר לפניו בעת ההיא התחבר לתנועת החשת הגאולה לתורכיה ולעולם כולו. בראותו את תורכיה, שחשבה באמת ובתמים לארץ מולדתו, כי היא הולכת מדחי אל דחי ועוד מעט ותאבד בעניה ובשחיתות מושליה, נתן את ידו למהפכנים התורכים הצעירים – אשר אחמד ריזה (שהיה מעין הירצל תורכי בתואר פניו אבל לא בכשרונותיו ופעולתו ואנכי הכרתיו בפאריס) היה גבורם – ויתמכר בכל אש לבבו ונפשו לתנועת השחרור התורכי. מלשינים בסתר גילו על צפונות־פעולתו לרשות, ואחרי שבתו בבית האסורים יצא דינו להגלותו לאחד מגלילות הפנים של טריפולי, זאת ה„סיביריה של שמש", כמו שקראתי לה. – ארץ גזרה זו אשר במדבריותיה נמוגו ונמקו בחירי המשכילים ואוהבי החופש בשנות מלכותו של עבד אל חמיד. היותר מסוכנים שבהם נשלחו לנאות פצצאן, ארץ אוכלת אדם, בלב הישימון הנורא, אשר רבים מהם כלו ותמו לגווע שם מחום השמש הלוהט ומכובד חיי העמל בלב מדבר הצחרה. גם המושל של גליל יזליטין עצמו בעת ההיא: חאג' ראשיד, – מי שהיה הקטיגור של הממשלה בטריפולי – הגלה לפצצאן ורק ככלות כחותיו הושב ונמנה למושל בנאות יזליטין הנדח, הרחק מחיי התרבות אבל שאוירו הימי הוא פחות חם ויותר מבריא.

ואשר לד"ר בכיש, אותו הגלו בראשונה לערי הר איפרן ויהי שם לרופא לגדודי הצבא החונים בהרים ובמשך חמש שנים התענה במצודות שבנו התורכים להגן על דרכי המדבר. חלף האקלים ההררי הבריא, לא יכול גופו המעודן

לשאת את החיים הקשים שמנו לו, עד שחלה בעצמו במחלת הריאה. בקשתו מאת הממשלה להרשות לו שילך להתרפא באחד מבתי המרפא באירופה הושבה ריקם ורק את החסד הזה עשו לו – שמנו אותו לרופא בגליל יזליטין, הסמוך לים ומקבל השפעה מרוחותיו הרעננים. וכה מצאתי את האדם האהוד הזה בבית דל בנוף מדבר הים – והוא עודנו מאמין בעתידות תורכיה המשוחררת ובתפקיד הצפון לה בעולם הבא של התרבות והקדמה. ועם זה נשאר הד״ר בכיש בן נאמן לגזע מחצבתו. הוא שמח לשמוע מפי את הנעשה במחננו הלאומי: הוא התענין בציוניות וגם נתן לי עצות טובות ביחס לעמדת השלטונות בקושטא. וכן הבטיח את עזרתו – כי רבים משרי התורכים היו חבריו וידידיו – לזאנגביל, באשר להגשמת ההצעה ליסד מושבה אבטונומית בקירנאיקה. יחד עם זה מצאתי ענין בידיעות שנתן לי האיש על מצב יהודי ההר, אשר – כמו שנודע לי אחר כך – השאיר שם אחריו שם וזכר טוב.

בשובי לטריפולי כעבור כשנתים שאלתי לשלומו של ד״ר בכיש והנה הוגד לי כי הוא שוכב חולה אנוש בבית החולים הממשלתי. הלכתי מיד לבקרו ולהביא לו ברכה בשם בנו, שהיה תלמיד שלי בפאריס, אבל לצערי כבר מצאתי אותו במצב נואש. אמנם הוא עוד צפה לחיים, התענין בתכנית האכספדיציה לקירנאיקה, שעסקתי אז בהכשרתה, אבל נוכחתי לדאבוני כי המות ארב לו: כעבור כחדשים שבתי לטריפולי ולא מצאתי עוד בחיים את האדם הנלבב הזה, את האידיאליסט הנדיב, אשר הקריב את חייו על מזבח לאומיות לא שלו – אשר הלך לעולמו ימים אחדים לפני הכרזת חוקת החופש בקושטא, זה האידיאל, אשר אליה נשאו התורכים הצעירים את נפשם כל הימים. ואולי, אם על פי התוצאות נשפוט, לו נשאר האיש בעל הנפש העדינה והרגישה בחיים חיתו לא היה מתענג על התהפוכות שהתחוללו בתורכיה לאחר זמן – ואשר היתה ידם לרעה ביהדות הספרדית־התורכית לעשות בה כלה.

חושבני, שאני ממלא את חובתי אם כאדם ואם כיהודי – במה שאני מעמיד יד ושם בנאד ספרותנו לאחד מנדחי ישראל אלה: חולם זה הלא אינו אלא אחד מרבים, אשר נדבת רוחם ודמיונם הוליכו אותם בדרכים רחוקים ממנו וממקור מחצבתו והלאה.

בנאות יזליטין

יזליטין מפוזרים בכפרים ובכרמים. הם רובם ככולם בֶּרְבֶּרִים שנטמעו בין הערבים, הילודים הם בריונים ואנשי ריבות כל הימים. מספרם מארבעה עד חמשת אלפים וביניהם ישבו 640 יהודים בחרה אשר מאחורי

המסגד. מראה הרובע היהודי הוא ככפר ערבי: בתי חומר עם גגות שטוחים ורק שנים, שלשה בתים בנויים בסגנון תורכי־דרומי עם גזוזטראות.

הגענו לרחוב בית הכנסת לפנות ערב והנה יצאו לקראתנו מחשובי־העדה: הנכבד יוסף בן עטייא, צורף אמיד ויודע ספר קצת, אשר כ. גויטאע הודיעו במכתב על דבר בואי – ועמו השייך או המוכתאר שאול סתיווי. התפללנו תפלת ערבית בביה"כ ואחר כך סבבוני בני הקהלה והתחילו לשפוך לפני את רוחם על הצרות, הרדיפות ומעשי החמס שעברו על אבותיהם ועליהם עד היום הזה. היהודים הם בעלי המלאכות והמסחר היחידים בגליל: בהם צורפים, ורוכלים, אשכפים, אורגים ורצענים וגם חייטים, והם המשלמים את רוב המסים מלבד מתנות השוחד שהפקידים מוצצים מהם. וכל זה לא היה שוה לקאימקם המושל בעת ההיא חאג' ראשיד אשר – אף על פי שהתאמר לאוהב הופש – היה רוצץ, מדכא ומשפיל את היהודים עד עפר. אפילו מס הגלגולת יהצבא – שהילודים פטורים מהם – הוא מעלה בחוזק היד מאת היהודים.

ידעתי כבר את נדחי בני ישראל ואת רובי תלונותיהם; הם, אשר נאד הדמעות היה להם לחלק מהויתם וכרוב לתלונותיהם הם מעוררים לפעמים גם חשדים, – שמא הם מפריזים. מצד אחר היתה להם זאת הפעם כוונה מיוחדת: הם קוו כי זעקותיהם ותלונותיהם יעלו ויבואו על ידי לפני שרי מעלה בטריפולי או לפני ראשי „החברה" בפאריס. וגם ידעתי כי יהודי יזליטין הם חרוצים ויודעים לגרוע אליהם טובה בנוף השמן הזה; וכמו כן ידעתי את הליכות רוב שרי תוגרמה, ביחוד בפינות הנדחות שאין לבם אלא לבצע. משרתי השולטן אלה כמעט שלא היו באים על שכרם בעוד צרכיהם היו מרובים, כי כרובם היו מסובלים בהרמונים עם נשים לבנות ושחורות – לא יחסר המזג. ומפני שנזקקו למצוא לכף מוצא היו נכונים להחריב עולמות מלאים. כל זה לא נעלם ממני: אבל אזני כבר לקחה שמץ מתעלולי המושל התורכי הצעיר הזה – ואנוד לגורל בני עמנו אלה, שהם ילודי הארץ מדורות קדומים.

בית הכנסת ביזליטין הוא בנין פשוט, קצת יותר גדול מן האחרים ואינו מצטיין במאומה: בחדר שעל ידו נמצא התלמוד תורה – שמצאתי בו 45 תלמידים רובם קטנים. מדת ידיעותיהם בגמרא היתה זעומה מאד.

ר' יוסף בן עטיא קרא לנו לסור לביתו – ולבלות את הערב בחברת רוב נכבדי העדה. שם הגישו לפנינו את משקה הלגבי בעודנו חם, כי זה עתה הזילוהו מן העץ וינעם מאד לחכי. והנה כבר טעמתי מן המשקה הזה המיוחד למדבר – שאין לו כל שייכות לדבש תמרים הרווח. בימי הליכותי במדבר ראיתי כמה פעמים כיצד מוציאים את הנוזלים האלה מן העץ וכדאי

שאספר מזה גם לקוראים.

הלגבי

את הלגבי – במקומות אחרים קוראים לו לגמי – ואולי זה מלשון לגימה – מזילים מגרונו של עץ התמר וכך הם עושים: אם עברו חמש שנים של שדפון על עץ התמר והבעלים נואשו להוציא ממנו פרי ישוה להם, הם מחליטים להקריבו לקרבן על מזבח משקה הלגבי שהם מוציאים ממנו. הלגבי הוא מיץ לבן, תוסס, מתוק וחם הנובע מתוך גזע העץ ואני קראתי לו בשם „דם התמר". אחד מאנשי המקום הרגיל לטפס, מטפס ועולה על העץ עד מתחת לסנסניו ומסמן בסכינו מקום מיוחד על הגזע, מתחת לצמרת שהוא חותכו כדרך השוחטים והוא מניח מיד תחבושת על המקום החתוך. במשך כשבועים מצטבר המיץ שבפנים העץ מסביב למקום הנחתך. אז ישוב האיש ויעלה עד מקום החתוך והוא מסיר את התחבושת מגרונו של התמר ותוקע קנים נבובים קטנים בתוך החור הפתוח. – ובזה המיץ נגר מן הגזע ונוזל ומשתפך לתוך הכדים העומדים מתחת שמעלים אותם זה אחר זה. ככה יעשה במשך חודש ימים עד שיחרב התמר וייבש: בסך הכל יוכל עץ כזה לתת עד כאלף ליטראות של לגבי. הנתוח הזה בגופו של העץ דומה לשחיטה בגרון הגוף החי. כעבור חמשים או ששים יום ייבש העץ ויקמל וימות.

הלגבי הוא מתוק ונעים לשתיה בעודנו חם והוא מחיה ממש את נפש ההולך במדבר העיפה והצמאה, אבל אם נותנים לו להצטנן הוא מחמיץ ונהפך למשקה משכר, בפרט אם עבר עליו הלילה. החיילים התורכים היו מחבבים מאד את המשקה הזה והיו מקפידים לשתותו אחרי שהצטנן כי אז הוא תוסס ונהפך למשקה משכר שאין איסור הקוראן חל עליו. בכל עת מצוא לא נמנעו מ„לשחוט" גם עץ בריא למלא את תאותם לשתיה לעיני בעלי העצים שראו וכלו. וככה נהגו גם נודדי המדבר, שאינם נמנעים מ„החריב" את מטעי התמרים אשר לא עמלו בהם ולא גדלו – רק כדי למלא את צמאונם ותאוָתם למשקה מגרה, שהוא מותר מן התורה שלהם.

בערב ההוא ולמחרתו שמתי לבי לחקור את קדמוניות היהודים בחבל יזליטין שבו ישבו מאז ומקדם, כמו שהעידו עליהם פניהם ומסורותיהם של יושבי החרה מלבד ידיעות שונות. אגדות היהודים האלה קשורות בדברי ימי שבטי הברברים מגזע האורשפנה שכבר דברנו על מסורותיהם ויחסם לישראל. מצאתי כתוב כי בשנת 1574 *) התקוממו יושבי המקום יחד עם אנשי

*) ע' Feraud שם ע' 264

מסלאתה נגד התורכים הכובשים אשר עשו שמות בגדודיהם ומאז נחלשו האוכלוסים ונתנו יד לשבטי הערבים שבאו לשבת בקרבם והתערבו בהם.

הנוסע המערבי הראשון המזכיר את יהודי יזליטין היה הקפיטן האנגלי ביטשי *) אשר בקר את המקום בשנת 1821. הוא מודיע כי מצא בנוה הרחב הזה קבוצה של כפרים, שחלק חשוב מתושביהם היו יהודים וגם ספרו לו כי המלאכות וכשרון המעשה הם מורשה בידי היהודים לבדם. הוא מתאר את יהודי יזליטין כאנשים חרוצים, תמימים, בעלי דרך ארץ ונכונים לעשות טובות בכל עת; חרף הרדיפות שהמושלמים רודפים אותם, הם נושאים וסובלים את עולם ברוח נכונה ושקטה. הם נקראים בפי הגויים בשם „הודיה" – וזוהי צורה ברברית של השם יהודים.

לזה צריך להוסיף כי בְּפִי יזליטין כיום נקרא קודם בשם הכפר היהודי ומזה יש לשפוט כי לפנים בנו היהודים את עיקר תושבי חבל הים הזה, ועוד בשנת 1821 היו גרים בכפרים אחדים בסביבה. אבל תקפו עליהם המרידות בפנים הארץ של אמצע המאה הי"ט ושאריתם נדדו למקומות אחרים או באו לגור בחרה של יזליטין.

בנימין השני שבקר את המקום (או שמע עליו) בערך בשנת 1850 כבר מזכיר את הישוב יהודי החבל שישב רק במקום אחד וכן הוא אומר: „מהלך יום אחד דרך הרחי החול משם (ממסלאתה) כפר צעליטני **). שם מאה משפחה יהודים" וזה הכל.

יושבי החרה יודעים לספר על המקומות שבהם ישבו אבותיהם בימים עברו והם מראים פה ושם גם על הרבות בתי כנסיות קדמונים: קודם כל, לדבריהם השתרעה החרה לפנים על שטח יותר גדול וכל שטח הכרמים שמעבר לה היו כולם אחוזת־היהודים. בין הכרמים האלה נמצאות חורבות בית כנסת קדמון ונקדש הנקרא בשם בית כנסת אבו שיף או אשאיף שנבנה לדבריהם „מימות עולם". והנה הוברר לי כי שם אשאיף נקרא על מצודה אחת שנמצאה מהלך כארבע שעות ממרכז יזליטין והיהודים קוראים לו בשם „קצר אשאיף", בעוד המושלמים דוקא מכנים אותו בשם „צלאת ל'יהוד" או בית התפילה של היהודים.

מי היה זה האיש היהודי התקיף אבו אשאיף אשר בנה או תפש מצודה בשדה בדרך המדבר ובנה בית כנסת שנקדש אחר כך ביזליטין עצמה ובאיזה

*) Beechey ע"פ מנדלסון, „היהודים באפריקה", באנגלית ע' 73.

**) כך! מחוסר ידיעה בשפה הערבית דרכו לשבש את השמות.

זמן חי ופעל? אין איש יודע כיום הזה, מלבד מה שזה להם זכרון „מימות עולם". הנסים והנפלאות שמספרים על חורבות בית כנסת זה מוסיפים על עתיקותו לוית פיוט עד שהגויים מתקנאים בו.

על שריפת בית הכנסת הישן ביזליטין על ידי הקנאים ספרו לי אנשי העיר והנה אחר כך מצאתי ידיעות המקימות את ספורם במקור צרפתי שהיה עד לפרטי הדברים *).

„בשנת 1867 נשרף בית הכנסת ביזליטין. בּוֹטָה, שהיה אז בא כחה של ממשלת צרפת בטריפולי, השתדל לפני הפחה עלי ריזה, והוא שלח קצין עם גדוד של רוכבים להגן על היהודים מחמת קנאי המקום, וגם שמו במאסר את הקאדי, המופתי וחברי המג'ליס (המועצה). החקירה והדרישה שנעשו במקום הוכיחו כי היהודים קבלו אמנם אחרי השתדלות מרובה רשיון מאת המושל לבנות את בית הכנסת, אבל הם חגגו את הנחת אבן־פנתו ברוב שאון, בכלי זמר ותשואות המון רב, אשר בזה הרגיזו את לבב המושלמים; כעבור מספר שבועות, אך נגמר בנין הבית התגנבו המושלמים בלילה ושלחו בו אש עד שנשרף כולו. היהודים חרדו ורהו והתאוננו מר על מעשה הנבלה, אבל הקנאים הוציאו קול כי יד המרבוט – הוא הקדוש סידי עבד־אֶם־סלים הקבור סמוך למקום הבנין – היתה בבית הכנסת לשרפו כי הוא, כמאמין וחסיד לא יכול לנוח בשלום במקום שבית כנסת יהודי סמוך לו ועל כן עזב באישון לילה את קברו והבעיר אש בבית האמונה השנואה עליו. הרשות הושיבה חוקרים ושופטים אשר קראו לעדים משני הצדדים ועל פיהם הוברר להם כי את הבית שרפו בזרדי עץ תמר אשר גבבו מסביב לו, וכי מבעירי הבערה היו שני האחים עלי ומנצור בו־גדרה, אנשי מרמה ומדוחים אשר כבר נתפשו פעם אחת בעוון בגידה בשלטון התורכי. ומפני שעסקו במסחר, בקשו להפטר מהתחרותם של היהודים ולהטיל עליהם אימה כדי שיעזבו את המקום".

הרשות פקדה לקומם את הריסות בית הכנסת העומד עד היום והוא ידוע כמקום שנעשו בו נסים. אבל עין הגוים היתה רעה ביהודים ולא נתנו להם לתקן את בדקיו.

השייך שאול סתיווי, יהודי בר דעת ספר כי כל המרחב בין בית הכנסת הישן ובין בתי היהודים היה לפנים מכוסה בתים של ישראל, אבל רבים מיושבי המקום נדדו לערי החוף מפני צוק העתים והלחץ שהשכנים לוחצים אותם. שוב ספר לנו האיש על אודות העתיקות אשר פגש בימי נדודיו כרוכל

*) שם ע' 420.

בדרך גירזה ואף הוא קים את דבר הכתובת על הקצרין כצורתה שנודעה לי במסלאתה והיא: „יצחק בן מלאך בן יכושתי, בן יהודי". המצודה הזאת נקראה בזמנו בשם „קַצְבַּת־נַאזפת".

הלכנו לבקר את בית העולם, ולא מצאנו בו כל כתובת, כי אנשי המקום אינם נוהגים לכתוב על המצבות והם מספרים כי מיסד ביה"ק בימי קדם היה בן אדם אחד בשם שריר בן עפין. שם זה והשם אבו שאיף מובילים אותנו בדרך ישרה אל ראשית דורות התפשטות האישלאם שאז באו רבים מיהודי ערב בעקבות גדודי הכובשים ונאחזו בקצות אפריקה.

סמוך למקום ההוא חפרה הרשות זמן מועט לפני בואי בתוך האדמה לשם בנין ומצאה שם אבני גזית טובות מתקופת הרומיים. על אחדות מהן מצאתי עקבות אותות עבריות ויווניות מטושטשות ולא יכולתי להציל מהן בלתי אם אות יוונית Y ואות עברית ח.

ראיתי על אחת האבנים שרטוטים יותר ברורים מזמן מלכות רומי ועל פי בקשתי שלח אלי ד"ר בכיש אחר כך הדפסה מעל מצבת האבן וחרותים עליה פירות ושלש אותיות עבריות בכתב קדום, אולי: ע נ ן *).

אין ספק כי במקום הזה, הקרוב אל בית הקברות נמצאים קברי ישראל מזמן קדום – וכי חוקר הנמצא בתנאים יותר נוחים יוכל לגלות במקום זה קדמוניות חשובות באמת.

י"ז

בדרך מְצָרַאתָה.

בבוקר יום הששי נפרדנו ממיודענו ביזליטין ושמנו לדרך פעמינו ברכיבה על חמור. שתי דרכים מובילות למצראתה מחוז חפצנו: דרך הים העוברת בנחלת השבט בני אולד, אבל היא נפסקת פעמים אחדות על ידי סבכות או אגמי מים־מלוחים. הדרך השניה הולכת במישור מנגב ויש בראשיתה שדות וכרמים ובה בחרנו. הישיש יוסף בן עטייא רצה לקיים בנו מצות הלוית תלמיד חכם, כדרך שעושים לשד"ר מארץ ישראל ורכב על החמור מאחרינו. זה היה אדם ביקר, בעל נפש עדינה ויהודי נלבב. האצתי בו לשוב לביתו והזהרתיו מלכת בדרך רחוקה – מהלך כ־45 ק"מ בעצם הקיץ – ורק בעמל רב - נאות לנו וישלח עמנו את בנו הבחור, אשר ידע את מוצאי המדבר ומבואותיו והיה לי לעזר רב בחקירותי. יער התמרים הלך ונמוג עד שנמצאנו בארץ חולות

*) צלום כתובת זו נתפרסם בספרי הצרפתי „נסיעה של מחקרים יהודים באפריקה".

חשופה. כעבור שעתים הגענו למקום ששמו אַרוּאַני, והיא בחבל הנקרא אַשפּא ושם נלוה אלינו פרש משוטרי הממשלה אשר הלך למצראתה; נזכרנו כי בה"כ העתיק החרב „צלאת אבו שאיף" נמצא במקום שהפרש בא משם ושאלנו אותו על אודות הבית ומקומו: האיש ספר לנו כי החורבה נמצאה באחוזת אביו, שהוא מבני השבט אל אַברהמה (השם בצורתו העברית דוקא ולא איברהמא) והם מקדישים את בית הכנסת כי קבלה בידיהם שאותו בנה שייך יהודי קדמון בשם אברהם וברבות הימים נשקעו בני בניו בתוך המושלמים אבל נשארו יושבים באותו המקום כשבט מיוחד ונקראו על שם אביהם. אחר כך הוברר לי כי הם מבני העיירות אשר תעו בזמן השמד ימים רבים במדבריות הללו וכי לא כל בני אלברהמה נטמעו בגויים: עד היום נמצאים בערי לוב ותונס יהודים בשם אלברהמה, שאל נכון מוצאם מחבל אשפה זה. ואשר לאלה שעזבו את היהדות, הנה מלבד מה שהם מקדשים את בית הכנסת הם מכבדים גם קבר מרבוט או קדוש יהודי הקבור על שפת הים בואכה מצראתה ונשכח ממני שמו.

אחרי כשעה של הליכה הגענו לפונדק הנקרא בשם אשפה, על שם החבל. וכעבור עוד שעה וחצי עברנו לפני קובה או קבר מרבוט אחד אשר שמו סילין מעיד עליו כי לא היה ערבי ויתכן שמוצאו היה מאותו המקום החרב סילין, שכבר הזכרתי אותו.

כל הדרך שעברנו בה היא מדבר חולות ורק כעבור שעה הגענו בחצי הדרך למצראתה למקום ישוב קטן בשם לכריואע ובו מצאנו בור עם מים.

עברנו בנוף שמם גבנוני ובו חורבות רבות המפוזרות על ראשי הגבעות. שם המקום אדאפנייא התאים למראה הצלמונה העצובה ופירושו „טמונים" או גם קברים. ואמנם בהיותנו במצראתה הוברר לנו כי כאן נמצאו בתקופת השמד של האלמווחדים קברים של היהודים אשר ברחו מפני השמד, אשר, כדברי המקונן „תעו ונשארו חיתה" במדבר החולות הנורא – מקום שם לא השיגתם יד האויב האכזר.

ואמנם במצראתה מצאתי מצבות עם כתובות שהובאו מן המדבר הזה כמו שאספר במקומו.

יום קשה היה לי היום ההוא, ההליכה במדבר השמם בעצם תקופת תמוז הכבידה עלינו עד מאד. ראשי היה עלי כגלגל ורגלי כשלו ולא עצרו כח לשבת על חמור. אחרי עוד כשעה של הליכה הגענו למקום מרבוט בשם גדדוּ ועל ידו נמצא עמוד הטלגרף התורכי. בני לויתי שראו את חולשתי החליטו

לעמוד במקום ההוא והחמר קשר את האבעיה שלו אל העמוד אשר בצלו נסתרתי להיותה לי למחסה מחום השמש הלוהט. שתינו תה וסעדנו את לבנו וכאשר רוח לי קצת המשכנו את דרכנו, עד שהגענו כעבור שעה וחצי לארץ יותר נושבת; המקום נקרא בשם ערב אַזריג ובמפה הוא מסומן בשם זוריק כמהלך 20 ק"מ ממצראתה והוא ראשית חבל הנאות הרחבים של מצראתה. פה ושם נראו שדות וכרמים. עלינו על אחת הגבעות והנה נגלו לפנינו מצד הים שלשה כפים גבוהים בולטים מתוך המישור ודומים לשלשה איים: הראש המשולש כולו נקרא: ראס עממאד וגובה שיאו הוא כארבעים מטר מעל לפני הים: הראש הראשון נקרא ראס זוריק או אזריג*). הראש השני שמו בו שיפה והשלישי הוא האחרון – טיטביטה; והלאה מאחוריו מתנשא במרחק כששה ק"מ ראש מצראתה, המושל על פרשת דרכי הים. פתולומיוס קורא לראשים המשולשים האלה: ראשי רמות הים המשולשים וכן הופיעו לפני באמת.

כל החבל הפורה הזה ההולך ונמשך עד סוילים, הוא גבול ארץ השרטון ממזרח נחשב למחוז מצראתה ובו נמצאים הכפרים האלה: זאוויא, זוריק, גראראה, ג'יסר חמד ויידר: מספר יושבי המחוז הגיע בזמני לעשרים אלף נפש ויותר.

חום היום התחיל יורד קצת וההליכה בתוך ארץ נושבת שחורשות תמרים הבדילוה לטוב משדות החילפה לא הכבידה עלי כל כך. כעבור כשעה וחצי הגענו לפונדק סאלם בן אסמעאל. הפונדקי שלו מחמד בן רוויא היה חג' ואיש קדוש בעצמו. הפונדק היה חאן טפוסי, כלומר חצר גדורה בלי בנינים ומלאה זבל וגללי בהמות.

ישבנו על מחצלת לפני השער לשתות תה: בעל האכסניא ישב על ידינו. זה היה איש רזה, יבש כגרוגרות אבל בעל עינים בוערות מעידות על עֲרוּת ופקחות יתירה. לשונו היתה חריפה ושנונה – כאחד מחכמי מדבר הקדומים, ומשנודע לאיש מפי הבחור מיזליטין כי שני „חזנים" (תלמידי חכמים) יהודים באו לחסות בצל אבני פונדקו התחיל מספר בשבח האורחים. בשפת מליצים פאר ורומם לעילא ולעילא את עם ישראל ואת ספרי תורת משה שהם ההולכים לפני כל האמונות. היה שם ערבי אחד אשר בשמעו את האיש מספר בשבחנו, כבנים לישראל העם הנבחר, התחיל צועק בקול: הלא תתפלל לבורא כי יכפר לך את העוון שקראת להם בשם ישראל והם רק יהודים שנולדו מאתונה, אז בהכרית אלהים את כל זרע ישראל על עוון מרדם בו!...

האגדה כי בני ישראל ספו ותמו בעוונם וכי במקומם באו היהודים,

*) במבטא הטריפולים ג' וק' מבוטאים כ-ג' ומשמשים בערבוביה.

שהם בני אתונה שילדה מן הרוחות היא מתהלכת בכל ארצות המושלמים ומקובלת בפי ההמון כאמת לאמתה ואותה שמעתי גם במדבר קדש על יד סלע אדום אבל הפונדקי שהיה איש מבין בספרים נצחהו בדבריו. סופו של דבר היה כי כל המסובים נמנו וגמרו כי אמנם מצאצאי עם ישראל אנחנו...

בקש הפונדקי לזכותנו ברובי חכמתו ושנינותיו, אבל קשה היתה עלי הישיבה וגם השעה היתה דחוקה לנו מאד. ישבנו על החמורים אך כחי עזבני, כמו שספר אחר כך עד ראיה ר׳ מרדכי: „כאשר נתרחקנו מן הפונדק נתעורר עוד העמל והכאיב לה׳ סלושץ ולא היה לאל ידו להחזיק עצמו על החמור. פניו נהפכו כשולי קדירה והעלו אבעבועות". האמת היא כי רק בעמל רב ובמכאובים קשים החזקתי מעמד וכה מהרנו לרכוב כדי שלא נבוא לידי חלול שבת.

הגענו לעיירה מצראתה כחצי שעה לפני שקיעת החמה. והיא בנויה בנאוה בתוך שפעת פרדסים. כשנודע לנו כי אין מלון בכל המקום הזה רכבנו עד ביתו של ראש־הקהלה ר׳ יעקב אבו הארוך. והרב הראשי מטריפולי מסר לי מכתב בעבורו. לא מצאנו את האיש בביתו כי הלך לאלכסנדריה של מצרים לרגל מסחרו. שלחנו את המכתב לבניו אבל הם לא מצאו אפילו לנכון לצאת לקראתנו ולשאול בשלומנו. אחר כך נודע לנו, כי לא ידעו לקרוא במכתב שהיה כתוב עברית. מאין ברירה, עמדנו לפני בית יפה וחדש בטעם אירופאי שהיה שיך לאחד מחשובי העדה ר׳ יצחק חכמון — תלמיד חכם ואיש מבין הליכות העולם החדש ואף על פי שנראה כמפקפק קצת בתחלה, — כמו שהודה אחר כך בעצמו — מפני שהיה מפחד לאסוף לביתו איש מן הצפון כואב, חלש וטעון טפול מיוחד במאכל ומשתה, — דבר שאין נשי המקום יכולות לעמוד בו — אבל בדיעבד והלכה למעשה נגלה כבעל הבית חביב אשר בביתו מצאתי את המנוחה השלמה — וגם, מה שיקר מכל — את הנקיון שהייתי זקוק לו כל כך.

היה בידי מכתב מאת ד״ר בכיש אל חבירו הרופא התורכי יוסף אפנדי שמו — איש מושלמי מאוהבי החופש מקושטא, אשר קבלני בחבה ונתן לי משחה אשר העלתה ארוכה שלמה לפצעים שגרם לי קילוף העור וסוף סוף נגלד לגמרי ומאותו הזמן נעשה עור פני וידי הלבנים יותר כהים אבל נהייתי פחות רגיש לפעולת חליפת הרוחות והמזג. היא הדבר שאמרו: אין רע בלי טוב.

בשבת בבוקר הלכנו להתפלל במנין פרטי הנקרא בשם „צלאת מבורך", על שם האיש מבורך שיחד לו מדור בביתו. זה היה חדר רגיל וקטן, כי כן נהגו רוב היהודים באפריקה שכל בעל הבית בונה במה לעצמו ומיחד מקום

*הנאצים עוד הגיעו

בביתו בשבילו ובשביל קרוביו ומקורביו. סדר התפילה הוא דומה לאותו שבקהלות מצרים ואין בו השנויים שמצאתי בטריפולי ומסלאתה. הנערים הרבו שאון עד בלי די, עד שאחד הזקנים תפש מקל בידו והתחיל להכותם בלי חמלה.

בשעת המנחה בקרתי בחברת השמש ור׳ מרדכי את החרה ששמה „מאטין״ – שאינה עומדת על המקום ששם נמצא רובע היהודים לפנים. גם בית כנסת של העדה אין בו משום חידוש או זכרון עתיק, לעומת זה קראו לי – מלבד החרה אשר ביידר שנשארה על מקומה לפנים – בשמות חמשה, ששה כפרים היושבים בין הגנים, אשר שם ישבו יהודים מדורות הקדומים. בית הכנסת אשר ביידר הוא קדום ומספרים גם עליו ספורי נפלאות.

י״ח

מצראתה בזמן הזה

נוה מצראתה הוא אואזיס פורח המתפשט על שטח של 10 ק״מ*) והוא רחוק מהלך שתי שעות מן ה„מרסה״, הוא הנמל המיוחד לו. אדמתו היא אדמת משקה כולה והבארות מרובות בה. הילודים הברברים הם ממשפחת מצראתה אשר, לפני אלף שנים ויותר, עשו מלחמות גדולות עם הערבים ושאר שבטי המדבר. הם חרוצים מאד ומעבדים כל חלקה טובה בכשרון ובינה. מספר התושבים היה כעשרים אלף המפוזרים בשלשה ישובים: זוריק, גררה וייִדר. אמות המים עוברות בכל הכרמים והשדות ומפכים מים חיים בשפע. והשדות עוטפים בר רב ומובחר: חטים, שעורים וביחור דורה – שגבעוליח מתנשאים עד גובה של חמשה מטר ומהוים יער אמתי – ממין משובח. פרי הארץ נודע במרחקים ובימי שלטון רומא וגדולת ויניציא יצא להם שם גדול על פני שווקי העולם. חורשות תמרים עושי פרי מצוין מוריקות־מצהיבות בגאון על פני כל השדות; כרמים של זיתים נותנים שמן זך ומפואר מכסיפים ומצלים מכל עברים. גם ענבי מאכל טובים, וביחוד קיסמין יפים, גדלים בין תלמי השדות. האבטיחים, הקשואים והמלפפונים הם טובים מאד. הפולים גם הם ממיטב ה„פול הלובי״, הגזר והצנון החריף הם משובחים. ואף מין טבק נותן ריח טוב צומח כאן למכביר. יפים הם פרדסי הרמונים עם הירקות הזרועות בין שורותיהם המוקפים צברות גבוהות וענקיות. בארץ פוריה זו

*) רחוק מנאות יזליטין 45 ק״מ.

רבו גם הצאן והבקר, והבשר הוא בזול גדול. שבטי המצראתה תושבי המקום הם סוחרים ובעלי תעשיה מצוינים מאד ולפנים הרחיקו לסחור עד קצות המדבר: מוצאם של בני אדם הללו על דברת איבן כלדון הוא משבטי בראניץ אשר בזמן מן הזמנים היו קרובים לדת ישראל*), ומצאתי ביניהם יהודי אחד ששמו בראניץ והוא מלמד בת"ת.

עד היום עוסקים ילידי המקום במלאכות ועבודות כפים: הם מציאים בכשרון ודעת מלח לבן וטוב מן האגם הסמוך למקומם; הם עושים מחצלות יפות מקש ומפשתה; יוצרים כדים יפים צבועים בצבעים יפים; מנקים ומומחים בהכשרת נוצות, מושק וכרכום. היריד הקבוע במצראתה מביא אליה סוחרים ממרחקים ואפילו מאלכסנדריה של מצרים, שאניות הולכות ובאות ממנה למרסה של מצראתה, תמידות כסדרן.

ראשית מסחרם הוא עם נודדי ערבות המדבר בארץ השרטון המתחיל מגבול הגליל והלאה, מצד מזרח, ומשם הולכים בארחות עד גירזה, פצצאן וארצות סודאן.

עיקר המסחר הוא גם בימינו אלה בידי היהודים הסוחרים אל איטליה ומצרים והם גם רוב בעלי המלאכות בגליל. מספרם לפי מה שהגידו לי היה 660 נפש אבל רבים מהם מפוזרים בנאות המדבר ובעיר צורת*) החדשה שבנוה המושלים בעצם מדבר ים השרטון נמצאו אז כחמשים יהודים, כמעט כולם מילדי מצראתה. הממשלה חלקה להם מגרשים בלי מחיר והם באו ויסדו שוק וישוב במקום הבודד ההוא.

ביום הראשון בבוקר הלכתי לבקר את השוק. הוא היה הומה מהמון רב: ערבים, ברברים ושחורים אשר צבאו על חנויות היהודים. בדרך כלל, נוכחתי לדעת כי יהודי המקום הם יותר ערים ויותר קרובים לחיי העולם החדש מיהודי שאר האוזיסים. אם מפני שהפרנסה היתה מצויה ביפה־נוף זה או מפני שהם עוברים ארחות ימים ומדבר לרגל מסחרם ומרחיקים ללכת עד חופי מצרים ואיטליה.

מצאתי ביניהם יודעי ספר מועטים. בקרתי את בית הת"ת ומצאתי בו כ־25 תלמידים שאף אחד מהם לא ידע לפרש פסוק כצורתו. אבל ראיתי אצלם תשוקה גדולה ללמוד שפות חדשות. והנה נקרה לקראתי צעיר מצרי מושלמי, שהיה לבוש כדרך התורכים, והוא בקשני לבקר את בית הספר שנוסד על ידו במאטין בשביל ילדי־ישראל. שם האיש המכניס השכלה במצראתה היה חאג' מחמד אלענקודי, אשר ידע את הלשון הערבית וקצת תורכית ומקצת

*) Sort שם הטורקי של המקום החדש אשר נבנה במקום שהיתה שם עיר יהודית בימי מלכות רומי על חוף ים הסירט היא השרטון.

מן המקצת לשונות איטליה וצרפת. – את תורתו המועטה הזאת בא להפיץ בקרב היהודים אשר במדבר, מאין להם מורה ובית ספר. המושל התורכי של המקום סייע בידו ויתמכהו.

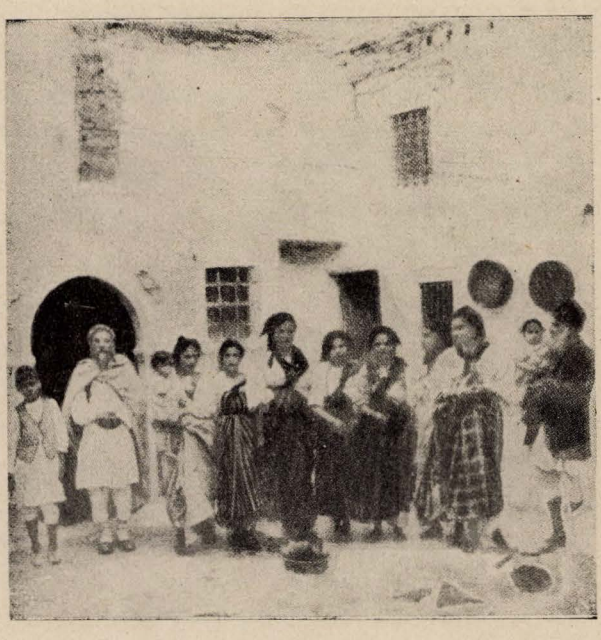
נכנסתי לתוך החדר שיחדו פני העדה בשביל בית הספר ומצאתי בו ששה עשר תלמידים מבני האמידים שבקהלה. הקשבתי אל שיטת הלמודים הפרימיטיבית ונוכחתי כי אמנם הכל הוא רק „על קצה הסכין" – ואחשוב גם אני כי צדקו האנשים והמושל התורכי עמם – אשר הפצירו בי להשתדל לפני „החברה" כי תפתח בית ספר מחזיק ברכה בפינה הרחוקה הזאת.

דבר אחד למדתי במקום הזה: הן כאן לא יסדה החברה בית ספר ואפילו השפעתה לא הגיעה עד הנה, ובכל אופן לא בה האשם כי לא מצאתי במצראתה בני תורה ויודעי עברית מלבד אחדים, אף על פי שיש להם מסורה עתיקה והכרת פניהם ענתה בהם כי הם שיכים לסוג היהודים הילודים באפריקה מדורות קדומים.

ושוב נזכרתי בדברי הרמב"ם באגרתו אל בנו אשר דבר קשות על היהודים הישבים בין הברברים, שהם אבותיהם של אלה בלי שום ספק: מפני שיגעתי ומצאתי שהישוב היהודי לא נפסק מעולם בחבל הזה.

במוצאי שבת הלכתי לבקר את הקיימקם או מושל החבל, – אחרי ששלחתי אליו את מכתב המליצה שמסר לי המושיר מטריפולי, המושל בהגט בייי קבלני בסבר פנים יפות; בתחלה התנהלה השיחה בעצלתים, מפני שהאיש דבר ערבית בקושי וצרפתית לא ידע כלל, – ור' מרדכי – שדבר בכלל בלשון ערבית־יהודית והפקידים לא הבינו את כל דבריו – היה המליץ בינינו, – והיה מתרגם לי את הדבורים הקשים ביותר לעברית בלי דיוק אבל במהירות עד שלא נמנע המושל מהביע את תמהונו על מהירותנו לדבר בשפה שהוא חשבה למתה. תמיה זו הפליאתני והחילותי להטיל ספק במוצאו התורכי של האיש, מאחר שהפקידים התורכים אין דרכם להתענין בדברים כמו אלה. עודנו מתקשים בדבורנו והנה אחד הפקידים גלה לתומו את הסוד, כי בהגיט ביי זה הוא מילידי קוקז וכי התחנך בבית הספר לצבא ברוסיה. אורו עיני שנינו ממש. שיחתנו התנהלה מעתה רוסית, לשון שאחרים לא נזקקו לה למרבה השעמום של ר' מרדכי אשר נבצרה ממנו לשמוע מה אנו שחים באינטימיות כל כך גדולה...

ואמנם שיחתנו בלשון רוסית זו – ששנינו, הוא בן העם המושלמי בקוקז ולאומי תורכי צעיר ואני לאומי עברי מאודיסה – לא חבבנו אותה ביותר אבל היא שקרבה אותנו יחד ונתנה לנו פתחון פה באין מעצור;

רחוב היהודים במצראתה*

ומתוך השיחה בינינו לעצמנו נפתח סגור הלבבות: האיש הקוקזי המשכיל הרבה לספר לי על גורל המושלמים הנדחקים בזרוע תחת שלטון הצר ועל תקות בני הדור החדש להושע על ידי תורכיה חדשה, חפשית ונאורה.

ואשר ליהודים, מצאתי כי בהגיע ביי זה דורש שלומם כל הימים – אולי מפני שהיה בעל חינוך מודרני ורחוק מרדיפת שלמונים, כחוק לפקידי השולטן. ובא האות לדבריו כי כנים הם – מה שמצראתה היתה כמעט העיירה האחת – מחוץ לכומס – אשר יהודיה לא התאוננו רע באזני על הממשלה המקומית.

על שאלתי אם אוכל לצאת ולנדוד בחבל השרטון ענה לי המושל כי כבר קדמני המושיר וכתב לו במכתב המליצה כי לא יתנני ללכת בדרך מלאה סכנה וחום נורא כזו. הוא אמנם הרשה לי ללכת עד צורת, העיר שבנו התורכים סמוך למושב היהודים לפנים ב„תל אל יהודיה" הוא Vicus Augusti – „מושב אוגוסטוס" ובה נמצא ישוב יהודי מגולי ירושלים, מימי החורבן או גם קודם לזה. וכך הסחתי את דעתי מדרך המדבר ואשוב להגות בנסיעה לקירנאיקה בדרך הים.

קצת דברי הימים.

מצראתה יושבת בקצה החוף החורג ויוצא צפונה מים השרטון והיא משמשת אם דרכים להולכים ביבשה בדרך השרטון הגדול בואך קירנאיקה, ובאותה שעה גם תחנה בשביל יורדי הים, כי מן הנמל או המרסה שלה הולכים בקו ישר לחופי מצרים וים התיכון המזרחי. מכאן חשיבותה המסחרית מאז ומקדם. שם המקום היה לפנים תובקטי בלטינית – אל נכון שם כנעני שנשתבש – ובימי שלטון קרתחדשה נחשב חבל זה, יחד עם כל חוף השרטון שהוא גובל בו עד פאת דרומית של חצי אי קיריני, לארץ אחוזת ממשלת העם הפונית. מן הזמן ההוא הגיעו אלינו שרידי חומת אבני ענק ועוד עתיקות, פסל יפה של פומונה, אלת הפריה והרביה, כמו גם קברים וכלי־חרס ושירי בנינים מדורות הרומיים. בימי כבוש הוונדלים (בערך 400) נאחזו בגליל הזה בני השבט הברברי מצראתה, והם אחד משבעת העמים מגזע בראניץ, אשר כמה משבטיו עמדו בדת ישראל בעת ההיא וממנו מלכו מלכים על הברברים אשר במערב *): ביניהם נזכרה גם המלכה הגבורה **) ה כ ה י נ ה, שבמקומות הללו מערבבים את שמה במלכה אגדתית יהודית אחרת, בשם דַּנָה.

הברברים הללו שהתערבו בכנענים וביהודים היו עזי נפש וגם שלחו את

*) אבן כלדון ח"א עמ' 174, 254.

**) ע"י ספרי דיה אל כהונה, הוצאת אמנות.

ידיהם במסחר עד קצות סודאן. ואולם, קבלה בידי יהודי המקום שהם יושבים בו מזמן החורבן וכי הם שעמדו בראש המסחר כל הימים. ולא נזכרה מצראתה בספרותנו לפני המאה הי"ב, וגם אז היא פותחת בדברי קינה ונהי: בתוספת הנזכרת לקינת הראב"ע נאמר על מצראתה כדברים האלה:

ושכחת את קהל הנבוכים מצראתה,
אשר עוונם גדול מאד ולשונם נשתה,
וכתבו עליהם מסים ועבודה קשתה,
והלך קצתם וברח ולא באו עד עתה.
וקצת גלו לגרבה העיר אשר שכחת.
מהם הלכו לצורמן ותעו ונשארו חַיָתָה
כל ימיהם מדוכאים ועינם ונפשם כלתה,
מקום לעת הרוָחה ומנוחה לא בָאתָה...

כבוש ערי טריפולי על ידי עבד־אל־מומין אירע קרוב לשנת 1150. המלה „נבוכים" מראה אולי כי יהודי מצראתה קבלו את האישלאם למראית עין, מה שלא הפריע בעד הקנאים לענותם – וזה פירוש „עוונם גדול מאד ולשונם נשתה" – מחמת המציק אשר „כתבו עליהם מסים ועבודה קשתה". ואז נפזרו רובם לכל העברים; מהם „תעו" והתאשלמו – ונשארו בחיים במקומם, ורובם נדדו בעוני וחוסר כל בירכתי המדבר וזמן רב „קוו לישועה ומנוחה לא באה".

מדורות השמד הרחוקים ההם נשארו זכרונות בפולקלור המקומי במדבר אשר מסביב למקומות המפורטים בקינה; משפחות שלמות מתיחסות לישראל, ויש שם קברים של גדולי ישראל קדומים שהחזיקו בהם המושלמים ואינם נותנים ליהודים לבוא ולהתפלל עליהם. ובידי אני הכותב עלה בימי שבתי במצראתה להשיג מצבות מהעת ההיא המקימות את דברי הקינה – ומה שחשוב יותר, – המוכיחות כי הישוב היהודי במצראתה לא נפסק מעולם ויושביה היהודים בזמן הזה הם בני בניהם של בני ישראל הקדמונים אשר ישבו בארץ מדורות הרומיים. אחרי בקרי את שני בתי העולם של החבל ולא מצאתי בהם אף צורת אות, כמעט שאמרתי נואש למצוא תעודות כתובות מחיי היהודים בימי הבינים. התאוננתי על זה לפני ר' יצחק חכמון הנזכר, והוא ספר לי, כי כשמונה שנים לפני בואי היה מעשה כי השכנים הגויים התנקשו באדמת בה"ק ובקשו להחזיק בה וגם באו בטענה כי – מאחר שכמה מיהודי המקום עזבוהו והלכו לְבֶנגַאזי, לטריפולי ולמצרים – מן הדין הוא שהקהלה הסתפק רק בחלק מן הקרקע הרחב שנמצא ברשותה, ואז התעורר הדובר בי ואנשים

מחשובי העיר עמו ואספו נדבות לתכלית הקמת גדר מסביב לביה"ק; והנה לרגל עבודת החפירה מסביב מצאו באדמה אבנים עם כתבות – עבריות מדורות הגאונים, אשר הביאו אותן בתחילה אל הגניזה אשר בבית הכנסת במאטין ואחר כך צוו החכמים להטמינן בבית העולם וכן עשו.

זאת ועוד אחרת.

זמן מועט לפני בואי היה מושלמי אחד חורש את שדהו בחבל אזריג או זוריק במקום הנקרא בשם אַדַאפְּנִיאַ (פירושו: קברים טמונים) שהזכרתי והוא רחוק כמהלך שש שעות ממאטין ומצא שם אבנים עם כתובות עבריות. עבר שם יהודי רוכל במיני סממנים מכפר יידר והערבי נתן לו את האבנים במתנה – והלה הביאן והניחן בגניזה אשר על יד בית הכנסת במקום מושבו.

הפצרתי עד בוש בחשובי העדה ביידר שישתדלו להשיג את המצבות האלו בצפיתי כי על ידיהם יעלה בידי להגיה אור חדש על דברי ימי הקהלה ולתת לה זכר בעולם היהודי. באחרונה נענו לי ראשי העדה ושמש בה"כ הביא לי בו ביום את האבנים למצבה שהיו מונחות בגניזה.

עיינתי בכתוב על האבנים ומצאתי בו כמה חידושים ופליאות.

ואמנם הוברר לי אח"כ, כי נוסח רוב האבנים הרי הוא דומה לנוסח המצבות שנתגלו לי מאותו הזמן ממש בהרי המדבר והוא מיוחד לאנשי אפריקה, ללמדך כי בדורות שלפני הגירת הספרדים הראשונה (בשנת הקנ"א) עשר היהודים הנולדים באפריקה חטיבה שלמה בפני עצמה, אשר לכל היותר קבלה השפעה מאיטליה או מיוון ואפילו לא ממצרים: וראיה לדבר, הנוסח המשותף ליהודי חוף הים וההר ומה שהיו מונים את השנים לבריאת העולם, בעוד יהודי מצרים הוסיפו בעת ההיא למנות לשטרות.

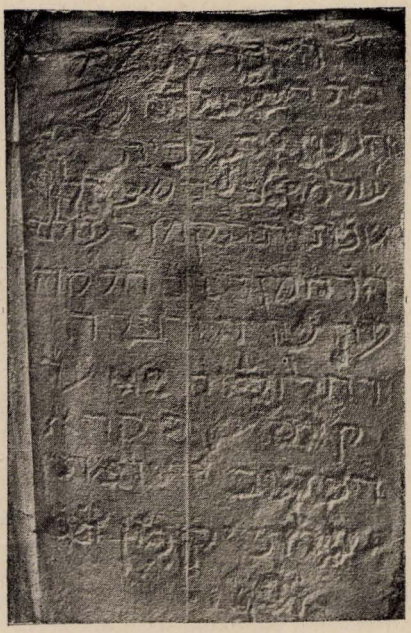
התמיהה הראשונה היתה כי בכתובת אשר על המצבה הראשונה בזמן חסר שם הנפטרה – ואין שום סימן לטשטוש אחר השורה הראשונה. האמנם נמנעו לפעמים מקרוא בשם אשה בעת ההיא? וזאת שנית: השמות המובאים בכתובות הם רובם ערבים טפוסיים ומהם לא מצויים כלל *).

מלבד האבנים האלו, שמהן נמצאו בבה"ק ביידר ומהן באדאפניא – היו בידיהם עוד של שאבנים ולפי דבריהם נזכר באחת מהן שם כהן, ואולי זה היה אחד מכהני־ג'רבה אשר נדד לערבות המדבר כדרכם עד היום ומת שם.

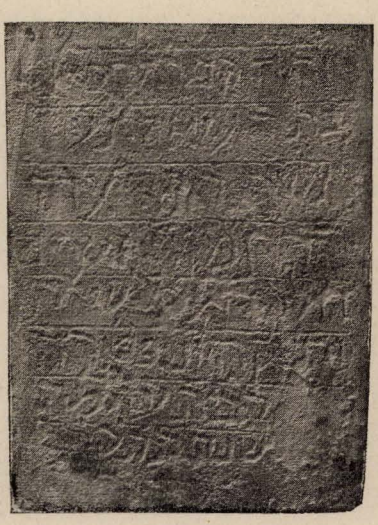
והנה טופס המצבות לפי סדר הזמנים **):

*) את ט פס המצבות בלוית פירוש נתתי בספרי הצרפתי הנ"ל שפרסמה האקדמיה בפאריס.

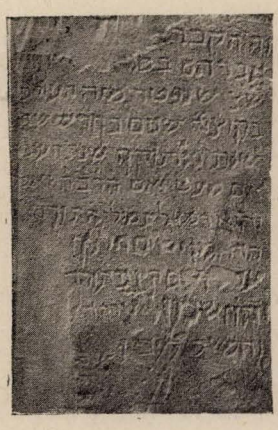
**) את האבנים הבאתי לפאריס והנחתי אותן למשמרת בספריה של הקהלה וחתכ"י אשר השתתפה בהוצאות נסיעתי.

I

II

V

מצבות קברים קדומים.

I

מצבה ראשונה בזמן, שנמצאה באדאפניא; במקום הנקרא אזארגן על שם משפחה יהודית ובה י״ב שורות בכתב אשורי יפה:

1. זה הקבר *)
2. ביר**) רבי נסים
3. הנפטרה לבית
4. עולמה בחדש כסלו
5. שנת תתקמ״ז לעולם
6. הרחמן ישים חלקה
7. עם שרה רבקה
8. רחל ולאה בגן עדן
9. (מ) קדם [ויקוים בה מ] קרא
10. (ש) כתוב יחיו [מתיך]
11. נבלתי יקומו אמן
12. [כי״ר]

הערות:

שורה 1: שם הנפטרה חסר לגמרי.

״ 2: ביר, בן בארמית ובמצבות באסיה ורציתי לתקן כי״ר — מאחר ש ב י ר הוא לשון זכר, אבל הקבר הוא של אשה כמו שנראה מהמשך הנוסח. התואר רבי מראה כאן על תלמיד חכם.

שורה 6-11: הנוסח דומה לטופס המצבות מהר נפוסה *) ותקנתי את הפגום על פיהן. התאריך תתקמ״ז הוא מענין: השמד בערי טריפולי התחיל בערך 1150. והנה כעבור כשלשים שנה אחריו עור נשארו מפליטי מצראתה יושבים בארץ שממה כאדאפניא, וכנראה חיו שם תחת חסות שבטי המדבר כמו שנזכר בקינה „הלך קצחם וברח ולא באו עד עתה״ ואולם בעת ההיא ובמקום ההוא חיו כיהודים וקברו את מתיהם ואפילו הניחו מצבה כתובה יפה על הקבר גלוי לעיני השמש.

II

מצבה זו היא קדומה בזמן לגזירה ונמצאה בבה״ק במצראתה ואנכי מצאתיה בגניזה שם. הנוסח הוא קיצור מן הכתוב על המצבה הקודמת ובו 9 שורות:

1. זה הקבר לחסאנה *)
2. בת ר׳ עיאד**) נ״ע
3. אשת ד[וד] ע״ה
4. (ב) חמ[ש וחמ]שים

*) ראה להלן „מסע מדבר הרים״.

5. הרחמן ישים
6. חלקה עם
7. האמהות הלכה (?)
8. לבית עולמה
9. שנת תתק״ב

הערות:

1 קבר זה זמנו משנת תתק״ב, כלומר מספר שנים ל פ נ י גזירת השמד. את השם הערבי חסאנה מצאתי בכתב ערבי כופי על אבן בפוסאטו בהר נפוסה והיא מזמן קדום מאד אולי מן המאה השמינית.

2 השם הערבי עיאד אינו מצוי במ״א.

בשורה 6–7 אין מקום בשביל שמות האמהות ואולי צריך לקרוא כאן, בשורה 7 אחרי האמהות: הלכה או נפטרה.

אחרי מצבה זו יש הפסקה של 45 שנים, ובהן אירע השמד שהאריך ימים עד זמנה של המצבה הקודמת שהיא משנת התתקמ״ז, ואז כנראה רפתה הגזירה בקצות המדבר.

III

הכתב הוא יפה. הכותב הקפיד כי תהיינה עשר שורות*) כנגד עשרת הדברות. נמצאה בגניזה כנ״ל. הנוסח הוא מקוצר גם כאן:

1. זה הקבר (לכ׳)
2. ר׳ שמעון הזקן
3. בר׳ נסים הזקן
4. הרחמן ישים
5. חלקו בגן
6. עדן אמן ואמן
7. נצח סלה (הלך)
8. לבית עולמו
9. שנת חמשת אלפים
10. ותשע שנים

הערות:

1 התאריך הוא ה׳ אלפים ותשע.

ר׳ שמעון ואביו ר׳ נסים בשם הזקן וזה תואר כבוד מעין „שייך״ ואולי היו שניהם ראשי הקהלה, כי כן קוראים לזקן נשוא פנים אלשיך.

IV

מצבה זו אין עליה תאריך, אבל היא דומה בצורתה וכתבה לקודמת ומוצאה מזמן קרוב לה:

1. נפטרה לבית
2. עולמה גו(א) *)
3. בת ר׳ בלחייא
4. נ״ע אשת מרינו
5. ורבנו סעדיה
6. בכ״ר משה נ״ע
7. בקוצר שנים.

הערות:

השם גוא הוא יקר המציאות, וכמו כן שם האב בלחייא לא נמצא במקום אחר והוא מערבית: בו-ל-חייא (אבי החיים). האב היה תלמיד חכם, אבל בעלה היה רב חשוב בשם רבי סעדיה כמו שיעיד עליו התואר: מרנו ורבנו וכן היה אביו ת״ח כנראה מן התואר בכר=בן כבוד רבי.

הנוסח בקוצר שנים נמצאה גם במספר V—VI ועוד וכן על אבן למצבה שנמצאה בנאות טואט בלב הצחרה. — והעתקתה נמצאה בידי.

V

המצבה היא משנת הר״ב ונושאה עליה חותם רבני מאוחר. ניכרת כבר השפעת חכמי ספרד שגלו בשנת הקנ״א אשר חדשו את פני היהדות באפריקה, וגדוליהם באו בחליפת מכתבים ושו״ת עם חכמי מצראתה.

1. זה הקבר . . . . . [רבי]
2. אברהם בכר . . . . . יה
3. ש״צ שנפטר מזה העולם
4. בקוצר שנים בחודש שבט
5. שנת מתוקה שנת העובד
6. אם מעט ואם ה׳ר׳ב׳ה יאכל
7. והוא רמז לעמלי תורה
8. הרחמן ישים חלקו [בגן עדן]
9. עם העוסקים בתורה
10. והחשבון ליצירה . . . . . .
11. והמשכיל יבין

הערות:

התאריך הוא הרב׳ה׳ המסומן והוא ה׳ אלפים ר״ז=1492.

ר׳ אברהם זה היה ש״צ ותלמיד חכם בן ת״ח כמו שיעיד הנוסח בכ״ר: בן כבוד רבי והזכרת הרמז לעמלי תורה ועוסקים בתורה, במקום הנוסח של שמות האבות. כל זה נושא עליו את חותם הזמן שבו התפשטה תורת חכמי ספרד ומנהגיהם בכל קצות אפריקה.

VI

האבן שבורה והאותיות מטושטשות מאד. הנוסח הוא מקומי והוא דומה למצבות שמצאתי בג׳בל נפוסה אשר על פיהן תקנתי והשלמתי אותה. התאריך הוא ה׳ אלפים ר׳י. גם במצבה זו עשר שורות כנ״ל:

1. [זה הקבר] להרבני *) [דו]ד חי״ת ש
2. [נפטר בקוצ]ר שנים שנת הר׳**)
3. [ה]רחמן ישים חלקו [עם]
4. ישני חברון ועם
5. משה ואהרן יעם שבע
6. [כתו]ת צדיקים בגן
7. עדן [ותהי] מיתתו ל
8. כפרה על כל עונותיו
9. . . . . .
10. אמן.

הערות:

1. הרבני הוא תואר לא מצוי בארצות הקדם ואולי כוונתו באמת לרבני להוציא את הקראים שעוד נמצאו מהם בערי אפריקה.

2. והנה הכתוב: רי״ת ר״ת של רוח ה׳ תניחהו שנמצא פעמים אחדות בנפוסה, אם כי איננו מיוחד לקראים, בכל זאת הוא נוסח קדמון שנשאר אצל הקראים במקום עליו השלום ונוחו עדן (ע״י למעלה מ׳ 111).

3. שנת ה״ר הוא לכאורה ה׳ אלפים ומאתים. ואף על פי כן לבי נוקפי מלקבל את התאריך הזה מפני שהנוסח והכתב הם קדומים. בין המצבות שמצאתי בהר נפוסה מזמן מאוחר נמצא ג״כ נוסח דומה לזה.

ואחרי הראותנו בזה כי הישוב היהודי במצראתה התמיד גם אחרי גזירות השמד יש בידינו להביא ידיעות על קיומו גם ממקורות אחרים: בכתבי הגניזה נזכרים ת״ח וסוחרים ממצראתה במאה הי״ד.

ואחרי ביאתם של גולי ספרד משנת קנ״א נזכרה מצראתה בחבורי חכמי־ספרד: בתשובות הרדב״ז בא זכרה לרגלי מחלוקת על אדות בית הכנסת אשר כנראה לא פסקה עד ימינו. כי גם בזמני רבו אנשי הקהלה ביניהם על אדות בית הכנסת.

במאה הט״ז מצא מרמול במצראתה מרכז חשוב של מסחר בים וביבשה עם ארצות סודאן ועם ויניציא – אשר הרבו לקנות שם את השמן הטוב והעורות הטובים שהשתבח בהם שוק מצראתה. וכן הוצאו משם נשק עם קשוטים

(שהיו אל נכון מעשי ידי האמנים היהודים), נוצות בת היענה ומושק שהביאו האורחות מארצות הכושים. וכנגדם הביאו הסוחרים מערי איטליה כלי זכוכית, בגדי רקמה וצעצועים, כל אלה מיני סחורות, אשר האורחות הוליכון לארצות סודאן.

הידיעות הולכות ומתרבות בדורות האחרונים: ביחוד נזכרו סוחרי מצראתה וחכמיה בקשר עם מצרים. נוסע ערבי*) מהמאה האחרונה מספר לפי תומו: כי בהיותו במקום הזה באו גנבים אצלו וגם חדרו לבית הכנסת. גזלו מכסף הצדקה וקרעו ספרי התורה שמצאו בהיכל.

בשנת 1836 מרדו הילודים בתורכיה ובראשם עמד השייך עבד אל ג׳ליל אשר נתן את ידו לגומה שר צבא שבטי הג׳בל. טהיר פחה מושל הארץ הכם ותפש את ראשי המורדים, אשר צוה ליהודי מצראתה כי יתלום על עץ לאות לבני מרי.

בנימין השני שהיה בטריפולי בערך 1850 מספר בקיצור נמרץ:

„במהלך יום וחצי (מיזליטין) מדבר קטן נבוא לכפר מעזורטי (מצראתה!) שם 100 משפחה ובית כנסת. שם יין משובח ופירות מתוקים לרוב. (המקום) עומד סמוך לים ועושה מסחר עם מלטה"...

המצב לא נשתנה מאז הרבה עד זמן כבוש איטליה.

*) ע״פ המקור הצרפתי חנ״ל שם הנוסע — el Hakaiki

פרק ששי

משא מדבר־ים

משא מדבר ים: כסופות בנגב לחלוף,
ממדבר — מארץ נוראה. ישעיה כ״א א׳

כ

סוחרי ישראל במדבר הצחור

מצרים היא מתנת הנילוס, אמרו הקדמונים.

טריפולי ואגפיה — נאות מדבר־הים הם מתנת הים התיכון: לפי מדת הרוחב שנמצאה בו קבוצת איי המדבר, — או איי התמרים כמו שקרא אבול פידה הערבי לאואזיסים, שיך אזור חבל הים המתפשט דרומית — מנגד למלטה וסיציליה — למרחב המדבר הגדול הוא הצחרה; הרוחות ועפרות החול וגם תנאי עונות השנה השולטים על חוף הים הם לכאורה אותם של ארץ ה„קצרין״ של הצחרה״ בדרומה של אלג׳זיר — היא אלג׳יר — אבל רוח הים הנושבת בשעות ידועות מביאה בכנפיה זרמים רטובים המקררים את האויר: והיא המביאה מרפא לנפש היבשה מחום השמש הלוהט ושפע צמיחה ופריה לאדמת הזרע והנטעים. הזווג בין חום המדבר וצפירות הים עולה כאן כל כך ליפה עד שבחלקות מעובדות שונות מוצאים מאה שערים. הקדמונים מספרים כי לפנים הוציאו בסביבות לבדה שלש מאות שערים. ואולם — השטח של ארץ ישוב זו הוא מוגבל מאד: אורך נוה טריפולי, למשל, הוא קצת יותר מעשרים ק״מ ורחבו הוא כשלשה עד ארבעה ק״מ. גלי החול השוטפים ומציפים את החוף עם משבי הרוח הגבלית (הדרומית) מוסיפים לכבוש את הארץ הפוריה ומרחיבים בלי חשך את העפרות*) בין נוה לנוה, והם דומים, בהסער הסופות מנגב, למשברי הים הנגרש בשיא גליו. ים של חולות נע ונד בים של מים עזים נפגשו. ואמנם טריפולי היא שער המדבר מאז ועד עתה: מאחורי האואזיס משתרעה ההמדה — מעין שולחן או מישור של אדמת אבן — רחבה שממה וצחיחה. כחמש מאות ק״מ ארכה וכ־150 ק״מ רחבה, ומתוכה יזנקו נאות מדברי ההרים, הידועים בשם שלשת נפות הג׳בל: גריאַן, יפרן או איפרן ונפוסה, ארצות דגן ופרות. בשני מקומות: מצד לבדה ומסלאתה ממזרח ומצד אַזאויא וסברתה ממערב יוצאה רצועה, נפסקת לפעמים, של אדמת

*) עפרות dunes בלע״ז והם גלי חולות על שפת הים הנעים ונדים לכל רוח־סערה וע״י לעיל.

חמרה טובה למרעה וגם לזריעה, והיא מחברת את ההר הנושב אל נאות מדבר הים. ומעבר להמדה מנגב לג׳בל מתפשט הישימון הנורא; ארץ חורת המות וקטב מרירי הרחבה אשר שמה מאז ומקדם פדות בין ישובי הגזע הלבן המושל בחבל הים ובין אוכלסי הכושים הממלאים את כל חללה של אפריקה הפנימית. המעבר מגלילות ים התיכון אל חולות המדבר ועד ארצות סודאן ויערות הקו המשוה היה כמעט בלתי אפשרי. לולא זרעה הטבע את האואזיסים, אלה איי המדבר המפוזרים ככוכבים ירוקים ורחוקים זה מזה על דרכי האורחות; כברות אדמת צמחים ומים אלו מרשים לנוסעים לעבור את מדורי הגיהנם הנורא בלי חרף נפש. והנה, מנגב לטריפולי משתרעים לרוחב המדבר כמה אואזיסים חשובים, שלפעמים הם בונים מדינות קטנות בפני עצמן: כזהו הוא נוה עג׳ילה במזרח מעבר לדרך תרהונה והלאה, וביחוד גלילות פסניה היא פצצאן הרחבה – ארץ נושבת שלמה בלב חולות המדבר – המשתרעת באורך כמה מאות ק״מ בדרך המדבר. ומצד מערב: נוה ג׳דמס־קודמיס*) לפנים – הרחוקה מהלך 500 ק״מ מטריפולי ומאחריה גת**) הרחוקה מג׳דמס כ־450 ק״מ.

בדרכים האלה התנהל המסחר עם ארצות הכושים בלב אפריקה מאז ומקדם. כבר ראינו כי ערי הצורים אשר על שפת ים השרטון גדלו והעשירו, לא רק בגלל רוב פוריות אדמת אחוזתן, כי אם וביחוד מפני שדרכי המסחר עם המדבר נמצאו בידי סוחריהן. אנו יודעים כי אורחות מצרים הצליחו לעבור מחופי הנילוס הדרומי לתוך ארצות מזרח אפריקה בדרך נוה אמון – הוא המקום שבו התנוסס לפנים המקדש המפואר של אמון – וכי חבורות סוחרי הכנענים הגיעו אף הם בדרכי המדבר עד קצות אפריקה הפנימית, אם כי קשה לשער באיזה אופן הלכו לשם: כי בעת ההיא טרם יהיה אורח לגמלים, הם „אניות המדבר״ בארצות לוב וכוש. אפשר, שהפילים אשר הרחיקו בימי קדם לרעות עד ערבות מורטניה הם ששמשו להם בהמות משא, מאחר שמצאנו כי בני קרתחדשה השתמשו בהם לצרכי מלחמה. בכל אופן ידוע הדבר, כי סוחרי הכנענים באפריקה רכשו את סחר ארצות הכושים בעצמות השן ובבשמים, בחיות יקרות, בעבדים ובשפחות שחורים בחומות ערי מעוניהם. אבל אחר חורבנה של קרתחדשה, בדורו של יהודה המכבי, באה מהפכה גדולה בתולדות חבורי הדרכים באפריקה: על משואות אחוזות הכנענים הפורחים בארץ אפריקה

*) Cydamos ברומאית, כנראה מלשון קדם.

**) המסורה היהודית והברברית קורא לה גת – על שם גת פלשתים וע׳ להלן.

הפנימית נושבו שבטי נודדים אשר התיחסו לגזע הערבים*) ומהם גם לזרע אברהם**) והוא הגזע הברברי השני של אבן כלדון. – אין ספק בדבר כי בעקבות בני אפר או עפר אלה, – שעל שמם נקראה צפון אפריקה התיכונה בשם זה ובפרט עם שבטי בני חָמָר (ההימיאריטים) שבאו אחריהם והתפשטו בכל רחבי „אפריקה הזעירה" – הלכו חבורות של סוחרים יהודים, ולכל הפחות במאות הראשונות לספירה כבר היה מסחר ארץ הקדם בידיהם. סוחרי נביות ויהודה הם אשר הכניסו את הגמל לאפריקה והתאימו את סגולותיו לתנאי האקלים והדרכים. התפשטות הגמלים ביבשה השחורה חוללה מהפכה אמתית הדומה בכמה פרטים לזו שגרר אחריו כבוש השטח על ידי האוטומוביל בימינו אלה.

מצד אחר, סר בעת ההיא המזח אשר שמה קרת חדשה על ערי הים שכנותיה ואחיותיה, אשר כרובן הקדימו לתת יד לרומא ובעזרתה וחסותה יכלו להבנות מחורבנה של אחותם הגדולה. אז גדלו ופרחו ערי טריפולי הכנעניות: סברתה, העית ולבקיה (לפטיס). אין ספק בדבר כי חלק גדול ממסחר ערי הכנענים ואפילו מספנותן נמצא בעת ההיא בידי סוחרי ישראל: בתלמוד מדובר על פילים, חמורים, עבדים כושים, פלפלין, פולים, בשמים ואפילו גלומי משי הבאים מערי לוב. אבות הכנסיה הנוצרית כאוגוסטינוס והירונימוס מקיימים כמה פעמים את העובדה שהיהודים שלטו במסחר הים והיבשה. על מציאות שיירות וחבורות של סוחרים יהודים אשר עברו ארחות המדבר לסחור אל ארצות רחוקות – מעידים סופרים רבים. והאחרון בהם אבן קורדיידבא מספר, כי עוד במאה התשיעית היתה קימת מעין הא נ ז א יהודית והם „הסוחרים הרודאניטים" אשר שלטו על כל דרכי המדבר והימים מנהרות צרפת ועד ירכתי רוסיה וגבולות סין. ומהם אשר נסעו בארחות בדרך פאס או קיירואן לסחור אל ארצות סודאן. פעולת הסוחרים היהודים היתה ניכרת ב„קצרין של המדבר"; ובנאות טואט בלב המדבר יסדו ממשלת עם קטנה אשר התקיימה עד סוף המאה הט"ו. אבל מאז קשתה יד הקנאים המושלמים על היהודים ולא נועזו יותר להפקיר את עצמם בדרכי המדבר המסוכנים מחמת קנאת הסוחרים הערביים אשר ירשו את מקומם. ואולם – בשנות המאות האחרונות כאשר נקבע משטר של בטחון יחוסי בטריפולי ובפרט, – מאז הושמה הארץ תחת משטר תורכי איתן – היתה העיר הזאת למרכז ראשי בשביל האורחות ההולכות

*) עי' ספרי הצרפתי Judeo-Hellenes et Judeo-Berberes

**) וכבר הזכיר זאת יוסף בן מתתיהו בקדמוניות, ספר א' ו'.

אל ארצות הכושים. באמצע המאה הי"ט ובפרט בשנות 1860–1898 היו יוצאות מטריפולי כמאתים אורחות של מסחר בשנה, ובכל אחת יאחת מהן השתתפו כחמש מאות ועד אלף איש. גדוד שלם עם כלי זין עם מפקד ראשי שנקרא אף הוא בשם ראש או ראיס. תקופת שפע זו ארכה כ־30 שנה (1880–1898) ואז העשירו סוחרי טריפולי עושר רב. וכך היה סדר מסע הארוחות: המחנה הכבד היה מתנהל לאטו ובראשית הדרך התעכב בנאות גדמיס וגת – לבוא לטומבוקטו או בדרך מצראתה ופצצאן, – להגיע לבורנו. כל אורחה הוליכה עמה ממאתים עד אלף גמלים טעוני משא מטוב תוצרת טריפולי וארצות הצפון וממבחר תעשית היהודים בטריפולי: הם הוליכו אתם בגדי חופש וכבוד, ארגמן ורקמה עם סרטים וכפתורים נוצצים, בשביל המלכים והרוזנים; עדיי זהב וכסף וגם צעצועי זכוכית ופחים, בשביל הנשים והעם. אזורים, ערדלים, מכנסי משי רחבים, מרדעות ואוכפים, עורות מרוקו מעובדים, סנדלים רקומות, בשמי ריח סממנים, חרבות וחניתות מקושטות פנינים ואבני יקר מאשר עמלו, פעלו ושכללו האומנים היהודים בטריפולי בטעם יצירת האמנות של הדורות הקדומים: כיד המסורה החיה שקבלוה איש מפי איש מאבותיהם שהיתה טובה עליהם. לתוצרת יקרה ביחוד נחשבו ככרי המלח מ„סבכות" חוף הים אשר, בכמה מדינות השחורים שהמלח חסר בהם, נערכו כחפץ יקר. באחדות מהן שמשו חתיכות מלח מטבעות והיו מחליפים אותם בעפרות הזהב אשר רבו בכמה מגלילות ארצם. האורחה היוצאת מטריפולי התמהמה בארץ השחורים כשנה וכשנתים. בבואה לארץ נושבת חלקו מנהליה מתנות בבגדי חופש רקומים ובצעצועים ונשק למלכים ורוזני הארץ, למען ירשו להם לסחור את ארצם ולעבור בשלום בגבולות ממשלתם: בשוב האורחות מארצות לא ידועות, הביאו אתם משא גדול מזמרת ארצות הכושים: עצמות שן, עצים יקרים, עפרות זהב, נוצות בנות היענה, אבנים טובות, עורות של חיות לא ידועות, פלפלין – צמח יקר שלפנים היה מחירו כמחיר הזהב – בשמים וסממנים – ולכל לראש: עבדים ושפחות, סריסים וילדים וחיות משונות. שוק העבדים בטריפולי היה מלא לפנים צאן אדם מוצג לראוה אשר לא הרבו לבקש במחירו.

מראה פני אורחה – שפגשתי מהן בדרך, – היה כפני מחנה נודד מסודר ערוך למלחמה: התכונה אשר ברגלי האנשים המזוינים היתה רבה וכבדה, בפרט אם הצליח אלהים את דרכם לפניהם והשיגו במחיר סחורתם חפצים יקרים ודרושים לעשירי ארצות התרבות. כאלה היו ארחות שבא ודדן שבאו ממדבריות ערב בדורות כתבי הקודש, ככתוב:

*סוסים רצים מרוץ בדרך אחת

שפעת גמלים תכסך, בכרי מדין ועיפא —
כולם משבא יבואו, זהב ולבונה ישאו
ותהלות ה׳ יבשרו.

והנה אורחה כזה היה גם מתן שכרה בצדה משולם בהרחבה. עוד במאה הי״ט הכניסה יציאה בשיירא לסוחרים היהודים שערכו וסדרו אותה כמאתים אלף פראנק זהב — סכום עצום בעת ההיא.

אבל זה כבר חלפו ועברו הדורות שבהם היו סוחרי ישראל הולכים בראש האורחות אשר שלחו על פני המדבריות. סכנות הדרכים והקנאות, שהתגברה דוקא בשנים האחרונות, מאז התחילו האנגלים לרדוף עד חרמה את סוחרי העבדים הערבים, ומאז נהיו ארצות הכושים לברות לתעלולי הדיפלומטיה המערבית, לא נתנו לאיש יהודי לעבור בשיירא עד למרחוק ורק לפעמים רחוקות נועז אחד הבחורים להלוות אל אורחה בהתחפשו בבגדי מושלמי; ואולם עיקר המסחר עצמו נשאר מורשה בידי הסוחרים החשובים והמומחים אשר שמם הלך לפניהם עד קצות המדבר: על ידי המתנות היפות אשר השכילו לעשותן כרצון לקוחותיהם הרחוקים ובטעמם, לא חסרו ביניהן גם תרופות וסממנים ועצות טובות בעניני בריאות ועסקים ואפילו קמיעות וסגולות — בכל אלה רכשו להם סוחרי ישראל ידידים ומכבדים במרחקים, בארצות השחורים אשר מעבר לאוקינוס של החולות: ויש אשר אחד המושלים או הרוזנים הכושיים היה מרים בעצמו את פעמיו והולך בדרך רחוקה, כמלכת שבא בשעתה, אם בתור חאג׳ — בדרך הליכתו למיכה — ואם מתשוקה לראות בעיניו את טריפולי „העיר הגדולה״ והמהוללה. ובבואו הוא רואה ראשית לו לדרוש לשכנו של הסוחר היהודי, — אשר שלח לו כלי־חמדה לזכרון או אשר סדר את עניניו בערי התרבות. — הפגישה היתה לבבית וקבלת הפנים מלאה לטיפות ועדנים. ולא זזו נסיכי כוש מבית מארחם עד שנעשו ידידים נאמנים לכל ימי חייהם. ידיד נאמן כזה היה לויטוריו ארביב והוא הנסיך שמשל בארץ בורנו.

הנוסע בנימין השני עוד פגש בהיותו בטריפולי באמצע המאה העברה בסוחרים יהודים כאלה, שהיו להם קשרים נאמנים בארצות השחורים וז״ל בספרו על הסוחר ר׳ שלום טיטו: „הערבים *) מסודאן באים אליו (לטריפולי) להמונים (!) ומביאים לו מיני צבעים שונים ועצמות פילים ותמורתם יקחו סחורות מאירופה ובוטחים בו כל כך עד שאינם סוחרים עם אחרים״.

*) מסעי ישראל ע׳ 100.

הבטחון בסוחרי טריפולי הוא קנין העובר בירושה מדור לדור: התורכים בחרו לסחור עם יהודים מאשר עם ערבים ויונים, ושבטי המדבר, אפילו „הפלשתים" הנחשבים לשונאי ישראל בירושת אבות משתדלים לבוא בעסקים דוקא עם יהודים, מפני שהם ידועים לנאמני רוח ואנשי יושר, ולא שמעתי על פשיטת רגל גם בשנות המשבר והירידה שהיו בימי.

ידידי הקונסול הצרפתי אלריק ספר לי מעשה יפה בסוחר יהודי ממשפחת רבנים ידועה לשם עד היום:

„בפרוץ הבהלה לרגל ירידת מחיר הנוצות בת היענה, אבד האיש את כל רכושו, אבל הוא מכר את ביתו, את תכשיטי אשתו ושלם לנושים עד הפרוטה האחרונה. מעשה שני: אב"ו של אחד ממכיריו מר ל. הלוה לאחד מקרוביו סכום של חמשה ושבעים אלף פר' והלה הלך לחרטום*), אשר נפתחה לפני סוחרי ישראל בזמן הכבוש האנגלי ועשה סחורה בכסף הזה. במשך הזמן הגיעה הידיעה לטריפולי כי הלוה הלז אבד את כל הונו בענין רע. המלוה היה בטוח כי הכסף אבוד ואף על פי כן חשב להוציא את ידי חובתו לעצמו במה ששלח טלגרמה להזכיר ללוה המסכן את דבר החוב שנשאר חיב לו. כעבור זמן מועט קבל ממנו מכתב עבה ורב הכמות ובו מצא חבילה של שטרות על סכום של 75 אלף פר' בתוספת הערה קצרה ביהודית־ערבית: „שלי — אבד לי; שלך — הוא קודש קדשים לי!"

האיטלקים בבואם לטריפולי ראו והשתוממו למראה ישרת הסוחרים והאומנים היהודים, ואף על פי שרבים מהם היו שטופים בדעות קדומות כלפי היהודים לא נמנעו מהגיד בשערים ולפרסם ברבים את תהלתם של סוחרי ישראל ואמון־רוחם.

הירידה התחילה בשביל טריפולי בשנות השמונים למאה העברה, מאז נפתחו לפני האורחות דרכים חדשות יותר קלות ובטוחות: השלטונות בתונס המשילו בטחון בדרכי המדבר אשר מנגב לגת, בעוד האנגלים, אחרי כבשם את סודאן תקנו דרכים יותר קצרות העוברות בארצות הנילוס הדרומי מחרטום והלאה. כמה מסוחרי האורחות היהודים עברו בזמני לעיר הזאת ושם הם ממשיכים את מסחרם עם גלילות סודאן. אמנם מהעת ההיא נמעטו ונצערו עסקי המסחר עם ארצות כוש בכלל: סחורות אירופה התחילו לבוא לשם בדרכי תחבורת מתוקנות; נתמעטה הדרישה בכלל על עצמות השן ונוצות בת היענה.

בבואי לטריפולי בפעם הראשונה מצאתי רק שמונה סוחרים עורכי ארחות

*) העיר חרטום על הנילוס בכוש נקראה כן בערבית על שם כף המוקף נהרות שצורתו כצורת חרטום וכן נקרא גם חטמו הארוך של הפיל trompe בלע"ז.

מסחר וגם הם הלכו הלוך וחסור בשובי לשם בשנת התרס"ח. משפחות יהודיות למאות, וביניהן כארבע מאות נערות שהיו עוסקות בבירור הנוצות ובהכנת החפצים הנשלחים על ידי האורחות, נשארו בלי עבודה ובני ביתם נמצאו בחוסר כל.

עם הפסקת מסחר העבדים בגלוי או בסתר ועם חדלון אורחות המדבר יצא מעיר טריפולי כל הדרה וחשיבותה שהיה לה מימי קדם.

כ"א

משא בהמות מדבר

כשמונים יום נמשכת נסיעת האורחה מטריפולי עד גבולות הארצות הנושבות מנגב לצחרה. אבל לא בכל פעם מצליחה הדרך לפני האורחה. מרובים במדבר פגעי הטבע: חוסר מים וסופות מסוכנות, שהנביא תאר אותם בדברים נמרצים (ישעיה ל'):

משא בהמות נגב, בארץ צרה וצוקה.
לביא וליש מהם, אפעה ושרף מעופף;
ישאו על כתף עירים – חיליהם
ועל דבשת גמלים אוצרותם.

אבל במה נחשב המדבר המבדיל בין מצרים לארץ יהודה לעומת הישימון הנורא והרחב בכל תבל ארצנו? רק המעט שעברתי בו, מהלך שבועות מזה ומזה, הראני את כל הפגעים והסכנות הצפויות לו לאדם המרהיב עוז בנפשו לחדור לממשלת השאיה וצלמות הזאת. אמנם גם „הבור" הזה ריק הוא: אין בו מים ואין בו נחשים ועקרבים או חיות טרף – בלתי אם להט חרבות השמש הבוקע, המאַכל, המכלה והמתיש את הכל. לולא הלילות – שבהם מנשבת רוח צחה וקרירה – כי עתה לא יכלה כל בריה מן החוץ לעמוד מפני חמתו אף ימים מספר. ואל יעלה על הדעת כי המדבר הוא יריעת חולות שקטה, בקעת צלמות צחור דומם, מעין ירח דומם ומת, כרוח החזון אשר נחה על פיר לוטי; הלא הוא אשר חזה בכל ערבות אפריקה רק את חזון חורת המות בלבד. כשם שיש בים סלעים והרים, כך יש בתוך המדבר בואך מרחבי המערב סלעי מגור המתנשאים הרקיע החור בגובה עד כדי 3000 מטר; הרי חושך בתוך הזוהר החוסמים על העוברים, שאינם בקיאים בפרשת הדרכים ובפרט, אם אינם יודעים למצוא את המקומות המועטים והרחוקים זה מזה – אשר שם יש למצוא מים לשתות וירק להחיות את הגוף ולהרגיע נפש עיפה. בקצות המדבר הזה הלכתי עם מנהלי אורחות וכל הכבודה שברגליהם גרתי במשך ירחים רצופים ואני יכול לספר רק את אפס קצות החיים במרחבי הישימון הנורא.

האורחה מתנהלת לאטה בתוך חולות*) המדבר הנעות ונדות למשב כל רוח חזקה. היא מפוזרת על פני הארץ בלא סדר, בעקבות הגמלת או שורות־הגמלים הצועדים בעצלתים זה אחר זה כקרונות של רכבת**), בעוד הסוסים והחמורים מפזזים ודוהרים בקוצר רוח לפניה או בצדה. האויר הוא שקוף, יבש בלי קורטב של לחלוחית כל שהיא. פתאם רוח אינה מצויה לפני חלפה, נגעה בקצה אפי וארגיש בן רגע קט לטיפת טפה של רטיבות טחובה ועבושה. ואדע כי אנו הולכים בקו ישר אל מקום המים — ואם גם מי מדמנה הם שריחם רע. המים — הם נשמת החיים במדבר, ה„זהב" האמתי של הישובים הנמצאים בגבולותיו ואפילו מעבר להם. בגלל המים מתעשקים שבטי בני אדם ובאים לידי שפיכות דמים, וכל באר ובאר חפורה בירכתי המדבר היא בבחינת „באר עשק" — אשר הרבה דמים נשפכו עליה. מפני חוסר מים מתירים היהודים הישובים במדבר לעצמם לנטול את ידיהם ופניהם בעפר החול האדום שסופו להפוך את עור פניהם וידיהם אדום כולו. ויש אשר נודדי המדבר החסרים כל העורקים ציה רעבים ונפשם בצמא תתמוגג, והיה בראותם את הנאדות המלאים התלויים מעל לגב הבהמות, הם מתמלאים חמת קנאה ומבלי יכולת למשול ברוחם, הם מתחרשים ואורבים למחנה, מתנפלים כזאבי ערבות על הגמלים הטעונים מים וגוזלים את המשקה הנותן חיים לכל חי — ואם ישגיחו בהם השומרים תתלקח מלחמת דמים לא תדע רחם.

פעם אחת, בצאתנו מנקרות הצורים והגאיות של הרי קירני, אשר לא מצאנו בהם מים במשך כשבוע ימים רצופים, נמצאנו במרחב, בשדה המישור המוליך לברקה***) — והנה הרגשנו בריח הליחות הרטובה אשר הרוח נשאתה לאפנו. ונסע ישר לנכחנו, עד בואנו אל מקום שלולית מי מדמנה דלוחים וסמיכים, אשר נוצצו מעל לשקערורית המוקפת גבעות חול, לזהר קרני השמש ברדת היום. החלטנו לעמוד סמוך למקום ההוא ונפרק את המשאות והקשורים מעל דבשת הבהמות העיפות והצמאות.

הסוסים והחמורים אשר קמה להם הרוחה התחילו זורמים ונוערים בקול, הגמלים התגוללו והתעפרו בעפר כדרכם, השליחו באויר את רגליהם הארוכות והמכוערות בתוך תמרות העפר אשר התנשאו למעלה. ואחר רצו כולם דחופים ומבוהלים לשתות ממי הבצה אשר גמאוה ובלעוה בתיאבון לא־יסופר. אנכי וחברי לנסיעה — חבורה של אנשי מדע אנגלים וביניהם מיודענו ד"ר אידר

*) מלשון חולה=dunes במשנה.

**) על כן קראו למסע מסלת הברזל רכבת על משקל: גַּמָּלָת

***) כפר מֶרֶג׳ בזמן התורכים.

המנוח – עמדנו מרחוק וחכינו עד שגמרו אנשינו את נטית האוהלים וסדורם לשבתנו בלילה. זה היה יום קיץ בוער של חודש אוגוסט, – בארץ תלאובות שלא ירד עליה גשם במשך שלש שנים רצופות – ואף על פי כן לא נועזנו לגשת אל מפת המים הדלוחים ונותני ריח לא־נעים ובחרנו לנפשנו לחמם בשביל שתית תה את שיָרי מי הנאדות נותני ריח רע, שהיו פושרים עד כדי עלית אדים.

הבהמות גמאו את מימי המדמנה יחד עם הבוץ בהנאה מרובה וסואנת – עד שנדמה לי כי כבר החריבו את השלולית כולה. באותו רגע נשאתי את עיני אל גבעת החול אשר מעל למקום חניתנו ואראה והנה עשרים עינים ויותר תקועות, ממש נעוצות כחצים שנונים פולחות את הכל מסביב: את המים ואת שותיהם ואותנו, אנשי הצפון – יותר מכל. התבוננתי אליהם ואראה כי כולם עירומים, האנשים והנשים והטף אשר ברגלם – אין כל לבוש, זולתי אזור מבלויי סחבה מלוכלכת על מתניהם. פניהם וגופם היו כהים שזופים – מבני גזע חם השוכנים במדבר – וכה עמדו, הביטו אל עבר פנינו בפנים זועמים ועקבו בקשב אחרי כל תנועותינו. היינו זאת הפעם רבים, ואתנו גם חיילים תורכים לשמור עלינו – ובכל זאת לא נחה דעתי עלי ואבקש את אחד החיילים להודע על מוצאם של הבריות הללו ועל חפצם ומשפטם במקום השמם הזה.

כעבור זמן מועט, שב החייל וספר לנו כי הנודדים העירומים הללו הם בני בית אב אחד, אשר ישבו במשך שנים מרובות, בנוה בודד קטן שהיה מעין קטן. אבל בשנות הבצורת האחרונות – אזלו המים מן המעין שנחרב וייבש עד שהוכרחו האומללים לעזוב את המקום ולנדוד במדבר ולהגיע למקום המים. והנה, ימים אחדים לפני בואנו, מצאו בדרכם את השלולית הזאת, אבל אך נגשו האובדים אל הבצה לשתות ממנה, והנה הגיחו מאחורי הגבעות בני אדם אחרים אשר התנפלו עליהם בחמת רצח. התלקחה מלחמה בין שתי החבורות עד שהחדשים מקרוב באו גברו והפילו שנים מן התוקפים אותם. הנשארים ברחו אל ההר והמנצחים נשארו במקום המערכה הם לבדם מושלים בבצה, אשר שמחו לקראתה כמוצא שלל רב.

התבוננתי מרחוק אל עבר פני המסכנים הנזעמים ונדתי לגורלם: כי המה עמדו והביטו בחרדה אל עבר פני החיילים התורכים, אשר הפילו את חתיתם על כל נודדי־המדבר, ומאחריהם – „כלבים" רומים (מאירופה), אשר גם לא הואילו לטעום מן המים הדלוחים אשר כבשו בחרף נפשם. ויותר מכל ירעה להם נפשם בראותם כיצד הבהמות גומאות בשאון ובחשק את שארית המים

הצפים על פני הטיט ועד מעט ולא ישאר להם בלתי אם הבוץ בלבד, ועיניהם הבוערות היו רואות וכלות מאין יכולת לדון עם מי שתקיף מהם.

ובכל זאת נשמרנו לנפשנו בלילה ההוא והעמדנו שומרים עלינו ועל בהמתנו.

ואם במקום קרוב ביחס אל חבל הים, שהוא אמנם שמם אף הוא, כך, על אחת כמה וכמה בערבות המדבר הרחוקים – במקומות שהמים נפגשים שם אחת לשלשים או לארבעים יום. וגם זהו אחד הטעמים למה מנהלי האורחות אינם הולכים בדרך ישרה ובוחרים לסוב בדרך ארוכה, ובלבד שיפגשו נאות מדבר עם אמת המים או גם בור סתום שהם יודעים את סוד פתיחתו. נקודות מים כאלו ידועות למכביר למנהלי האורחות אשר הסכינו להסתיר את מקומן ורק משבאו הכובשים האירופיים נגלו צפונותיהם. והלא בכל אחד ואחד מן הנוָיות המפוזרים יושבים בני־אדם, – רובם מגזע חם ומעוטם מבני ערב או כוש – הבונים ישובים שונים מחיי כל האדם בארץ התרבות, – עלובי הטבע שכל חייהם תלויים להם במדת המים המספיקה להם ולבהמתם – עד שיבוא מי שחזק מהם ויגרשם בזרוע או גם ישמידם ויקח את מקומם. אלה תולדות הישוב במדבר מאז ומקדם.

פעם בפעם, ועל פי הרוב אחרי כמה ימים של הליכה בלילות, מגיעה האורחה עד אואזיס בודד שאיננו ידוע לאיש מלבד מנהלי האורחה. והיה אם יש להם ליושבי המקום בעלי ברית בטריפולי, או אם הם מקבלים עליהם מרות השלטונות, הם פוגשים את החבורה בסבר פנים יפות ומנהלים אותם במים, בתמרים ובפתות שעורים. אבל אם הילודים נמנים בין צוררי השלטון או אם מגדודי התוערקים*) הם, נוח היה לו לראש המחנה, שנדח והגיע אליהם וסבב את מקום הישוב –, כמו שעשה ישראל בקרבו לגבולות מואב ואדום – מאשר יעמיד את הרכוש ולפעמים גם את הנפש בסכנה גדולה. התוערקים רובם הם שודדים החיים על חרבם והשולחים ידם בכל. בני הגזע החום הזה הנפוצים בכל רחבי המדבר, הם רוכבי גמלים מ ה י ר י ם ובונים אומה בפני עצמה, משרידי הג׳טולים, או בני חוילה**). מה שהבדוי הוא ביחס לערבי הפלח והיושב בערים, כזהו התוערקי ביחס לברברים ילידי אפריקה: אלא שבמקום הסוס הדוהר יש לו גמל „מהיר״***) אשר למדו לדהור בחולות

*) משורש שמי־חמי עתיק וע״י הערקים ציה באיוב ל׳ ג׳ ובתלמוד ותרגומים פירושו נדוד ממקום למקום וכו׳.

**) פירוש יושבי החולות ויוסיפוס קורא להם בשם בני חוילה.

***) כך שמו בלשונם החמית. ויש להם גם כתב מיוחד הנקרא בשם תופינר.

שודד מזוין במדבר

ולגמא את השטח במהירות סוס מהיר. התוערקי רואה את עצמו כמושל המדבר, והוא היה ראוי לשם הפירט של המדבר. הוא מתנפל על האואזיסים היושבים לבטח ושם את יושביהם למס עובד, או גם כובשם לעבדים. הוא מטיל מס על הקרוונים שהוא פוגשם בדרכי המדבר. אבל יש אשר יוכחו השודדים לדעת כי הנוסעים הם חזקים מהם ומזוינים כרובם, ואז ישנו את טעמם, ישפילו את קולם בבחינת „תחנונים ידבר רש" ויסתפקו במתנות בלבד. אבל אוי לה לאורחה קטנה שהיא נתקלת בגדוד שלם של תוערקים, ואין בינה וביניהם אנשי ברית, כי אז הם כובשים את הכל, את הנפשות ואת הכבודה והגמלים יחד ואינם חסים על כל המתיצב בפניהם. התוערקים האלה הם מבני חם אשר ישבו לפנים על חופי־הנילוס ועד גבולות ארצות כוש ואשר עזבום במשך הדורות מפני חיילות הרומיים. ברבות הימים קבלו עליהם את תורת האישלאם באופן שטחי מאד ונשארו נאמנים למנהגי אבותיהם. לשונם היא

ניב מניבי הברברים, כתבם הוא הכתב הלובי הקדמון הנקרא בשם טיפינאר, מבטאם ושמותיהם דומים למבטאי היהודים וכן הם מבטאים את השמות שמואיל=שמואל; שאול וכ׳ בש׳ ימנית, אבל אליהו הם מבטאים כערבים ויוונים אליאש. ויש להם במדבר מקומות קדושים על שם הנביאים והאבות: שבט אחד נקרא בשם דאאר־ישחק = בני יצחק; ומקום אחד נקרא על שם אליהו הנביא. כמו כן יש להם מסורות המראות כי היו קרובים ליהודים כובשי סודאן והקצרין של הצחרה ב„זמן (שלטון) היהודים״; תקופה רבת ענין ובנין שבא הקץ לה בשנת 837־860 כאשר התאשלם טליטאן המלך היהודי האחרון אשר משל על רחבי המדבר.

חוקיהם ונמוסיהם של התוערקים הם שונים ומיוחדים להם: וביסודתם — חוק התלין: עין תחת עין; איש תחת איש ואשה תחת אשה; אפילו גמל תחת גמל.

המנהג המשנה אותם מן הערביים הוא מה שהאנשים שמים צעיף שחור על פניהם ומשאירים עין אחת גלויה בעוד נשיהם פניהן מגולות. אולי זה בא להם מפני שהגברים תועים כל הזמן בדרכי המדבר הזורים חול ועפר בפניהם, בעוד הנשים יושבות בצל עצי הכפ״ים ובבתי החומר בנויות? העובדה היא, כי הבעל — שלא כמנהג הברברים — מזלזל בכבוד אשתו, אינו מראה לה אותות אהבה, אינו אוכל בצדה ואינה אלא כשפחה נחרפה בעיניו. זה אינו מפריע בעדן מהתקשט ומהתיפות על פי טעמן ונמוסיהן המיוחדות להן. נשי אבירי המדבר מושחות את שערותיהן בשמן ומזות עליהן אבקה נותנת ריח לא נעים מעשבי אַטרִיָה; הן מתקשטות ברביד של משי על צוארן, שמות אבן שבו ונזמי כסף באפן ועכסים ממתכת ברגליהן. את השערות הן מסרקות לצמות ושהן קושרות אותן ברצועות נחושת או ברצי כסף עם קצוות מצועצעות מאלמוגים. ואף על פי כן יש אשר תעלה אחת הנשים לגדולה — ובדור העבר מצאו הכובשים הצרפתים בלב הררי הצחרה מלכה תוערקית אשר התנהגה בגאון מלכות ובחכמה רבה.

התוערקים בנאות המדבר הם מחולקים לשתי משפחות: הגזע המושל שעור בשרו לבן חום דומה לעור יושבי ערב הדרומית, והגזע המשועבד להם של החַרַתִין, הם העובדים בשדה ובכל עבודה ודינם כדין עבדים. האוכלוסים המשועבדים האלה הם צאצאי יושבי נאות המדבר, אשר נכנעו ברבות הימים והיו למס עובד לגדודי התוערקים: בזמנים שונים כבשו האחרונים גם את גלילות סודאן ופרשו את כנפיהם על נאות המדבר הצפוני ועד גלילות הארצות הנושבות במישורי הנגב.

המדבר הוא רחב ושומם ובכל זאת השמועות פורחות במרחביו במהירות הבזק. יש ששמועה תגונב אל מנהל האורחה כי גדודי שודדים מתחרשים ומתכוונים להתנפל עליה באחד הגאיות או המעברות, ואז הוא ממהר לנטות מדרך השיירות ומוליך את מחנהו בשבילים בודדים ועקלקלים. אבל, בעשותם כן, הם נמצאים לפעמים במצב של נופלים מן הפח אל הפחת: או שהם נתקלים בשודדים אחרים או שהם תועים ואובדים דרך, כמו שמתואר במקרא (תהלים ק"ז):

תעו במדבר בישימון,
דרך עיר מושב לא מצאו,
רעבים גם צמאים – נפשם בהם תתעטף...

בדרכים לא־ידעום הסכנה היותר גדולה היא חוסר המים, וגם אם הראיס או אחד מאנשיו יודע ברור שבמקום פלוני יש למצוא בור פתוח או סתום – הנה יקרה מקרהו פעם בפעם כי אחרי שהגיע במחיר סבלות ועמל אין קצה למחוז חפצו אורבת להם אכזבה מרה: או שהבור ריק ואין בו מים כלל, או שפראי המדבר סתמו אותו עמוק עמוק.

פגעי הטבע הם הסופות בנגב, זה הקטב מרירי, שמי שלא טעם מטעמו אינו יכול לשער את עוצם חבליו וסכנותיו: לפתע מתנשאה רוח מדבר עזה, מהירה כברק. מתפשטת ומקימה עמודים רצים ומפזזים מן הארץ ועד השמים עד שהיא ממלאה את כל חלל האויר עפרות חול, שכל גרגיר וגרגיר ממנו הוא כשביב בוער, כניצוץ אש צורבת את העינים, את האף וחודרת לתוך האזנים. כרוב לכאבו, יתעטף הנוסע בטליתו, יתגל על הארץ ויצפה במצב של חניקה עד עבור זעם. והיה אם יארכו שעות הזעם ואנשי האורחה לא מצאו כל מחסה אז יש אשר יתגבבו עפרות החול ויכסו את האדם ואת הבהמה ואת כל האורחה כולה אשר יקברו בהר החול ולא נודע לאיש כי באו אל קרבו.

כזהו הטבע הקשה בישימון הנורא.

ואולם האכזר, הקשה בכל המזיקים הוא אדם המדבר: תנאי חייו הקשים, האקלים הצורב, המחרר הכל מקשיחים ומיבשים את לבבו, ממיתים את רגשות האנוש שלו. אם „היהודים השוכנים בין הברברים בגלילות הישוב והמרעה נדושבו כבר בימי הבינים „לאנשים היותר קשים בעולם", מה הדמות אערוך למדת אכזריותו וקשיותו של שודד המדבר. אוי לו לנוסע הבודד שנפל בידי תוערקי וכל עורקי הציה למיניהם. אוי לה לאורחה שלמה – אם נצחה פריצי המדבר...

היהודים הסוחרים אל המדבר משנות אלפים – ידעו את פגעיו וסכנותיו

ועל כן הסתגלו לתנאי קיומו ומושגי יושביו והשכילו להבטיח להם זכות קיום – בסביבה ובתנאים, ששום אומה ולשון אחרת לא היתה יכולה לעמוד בהם. הבו גודל ויקר ליתרון הכשרו ודעתו של היהודי האפריקאי אשר, עם כל החזיקו בכל תוקף במעוז האמונה הישראלית, השכיל להבטיח לעצמו, ובפרט לעסקיו יחוסים של קורבה וידידות עם עממי פראי המדבר. הקורבה הממשית או המקובלת מדורי דורות אשר בין ישראל ושבטי ילודי המדבר, היא אשר לעתים עמדה גם לי כי אצא בשלום מבקעות צלמות אלה, – רק היא לבדה נתנה לי למצוא את פשר החידה, כיצד עלה, בידי הסוחרים היהודים לפנים להרחיק נדוד מבלי לסכן את נפשו בכל עת עד קצות המדבר, להגיע עד היום עד גרמה ופצצאן ולנוע בשעת חירום ושלטון הזדון בערבות השרטון השוממים או גם להחזיק מעמד בהרי נפוסה וקביליה ובסלעי מגור של הררי האטלס...

תוערקים מגת

במקום המשפט שם גם הרשע: וכן במקום שישבו חבלי האהבה וקורבת בשר יש גם שנאה וקנאה. הרגשות המקשרים את היהודים בקשר מסורתי אל משפחות הברברים, – כמוהם כקשרים שהיו לפנים לאחיהם בערב הקדומה, ארץ ישמעאל, דוד יעקב, – הם כל כך קדומים, נושנים; הם נסמכים על מסורות

מורשת אבות לבנים מדור לדור כה מוצקה ומתמידה עד שלמדתי ממנה תורה אתנית שלמה ומפליאה: אם רצונך להבין את חומר יחס הגויים לישראל בארצות המדבר עליך לראותם כיצד הם מוסיפים לחלק את אוכלסיהם לשני מחנות צוררים זה את זה: האחד הוא מחנה הידידים שאני קורא לו בשם „זרע אברהם" *) והשני הוא הכולל שני גזעים, שפי סופרי ישראל בימי הבינים יקבם בשם „זרע פלשתים ועמלק": אפריקה המדברית כולה יחד עם אגפיה וירכתיה בונה בדמיון ישביה מעין ארץ ישראל קדומה, גדולה ורחבה לאין קץ, הכוללת אף היא את צאצאי כל האומות אשר הקיפו את ישראל בעת צאתו ממצרים או בדורות השופטים והמלכים.

הידיעות שהגיעו אלינו מסופרי יון ורומא וביחוד מאמרי התלמוד כבר יודעים לספר על יחס עמי אפריקה לגזעיהם אל עברה הכי קדום של האומה הישראלית. התלמוד מוסר לנו כי הקני הקדמוני והגרגשי **) עזבו את ארץ ישראל מפני יהושע. המסורה הזאת חוזרת ונשנית בדורות שלטון רומא; כותבי הזכרונות הארמנים מהמאה החמשית ופרוקופיוס היווני אחריהם מספרים על שבטי אפריקה אשר הגיעו עד לב הרי מורטניה והעמידו שם מצבות שיש חרות על הלוחות: כי ברחו מא"י „מפני הליסטוס יהושע בן נון!" שוב מספר התלמוד כי בני אפריקה באו לפני אלכסנדר מוקדון לתבוע את חלקם בארץ ישראל שעזבוה מפני שבטי ישראל.

לא; שאמת היסטורית יש כאן לפנינו, אלא אמת פולקלורית שבעצם יש לה ערך היסטורי, מאחר שהיא עצמה השפיעה על עמים וארצות בתור גורם מעשי פועל בין גזע לגזע. יוסף בן מתתיהו ***) כסופרים הערבים המאוחרים בזמן יודעים לספר כי הברברים ילידי אפריקה אלה הנקראים בשם בני „הגזע השני", — כל אלה שבאו מערב וחופי ים סוף אינם מבני חם, הם בני עיפא ועפר, — מבני קטורה וזרע אברהם. התרגום בדה"י (ב' י"ז) קורא להם ערבים כושים: ערבאי די על תחומי דאפריקא. מסורה זו מתאימה לקבלות הברברים שלפני האישלאם, אשר כבר ראו את עצמם כצאצאי ברהום הוא אברהם במבטא שלהם ****). אותם סופרי הברברים וגדולי ההיסטוריונים הערביים מספרים כי גזעים שלמים מארבעה גזעי הברברים חומי העור הם

*) ר"ל קשר משפחתי ממשי או מדומה שבבר היה רווח בדורות הבית השני ואולי גם קודם לזה.

**) ירושלמי בכורות פ"ד; ב' שבועות ל"ו ב'.

***) קדמוניות א' י"ד.

****) אבן כלדון בדב"י הברברים ח"א 184–177 (הוצ' צרפת'). בעל היוחסין אומר סתם: בני קטורה הלכו לאפריקה. ויש אגדות כי אברהם רכש את לוב ונקראה על שמו ויש שדרשו אפר=אבר=אברהם.

צאצאי הפלשתים שברחו יחד עם גבורם גלות (גלית) מפני דוד. כי אגדה כזאת היתה לגורם פועל בחיים הממשיים תעיד העובדה הזאת: בלב המדבר, במרחק 915 ק"מ מנגב לטריפולי נמצא בגובה 400 מטר אואזיס גדול ופורה דומה כמכתש מרקף חררה וולקנית מעין החרים של ה„טרכונידה" בבשן. העם הזושב בה הוא מגזע התוערקים כהי־העור ומונה כ־4000 נפש, והם אנשים סוחרים, עוברים במדבריות ומוליכים שיירות. והנה שם המקום הוא גת — ויושביו מאמינים באמונה שלמה כי הם מזרע גלית הפלשתי וגואלי דמו; וכן הם נשבעים ועומדים לצרור את היהודים עם דוד שונא גזעם. הפלשתים האלה, כמו שקוראים להם מימים קדומים רואים את עצמם באמת ובתמים כיורשיו של גלית הפלשתי. במאה החמש עשרה, בדורו של האיטלקי מלפנטי *), משלו בכפה על כל הארצות בין סודאן וברבריה, והם היו הראשונים אשר סגרו את מבואות המדבר לפני הסוחרים היהודים ולא נתנו להם לעבור בדרך המדבר. וכאשר קרא מלך בורנו בסודאן ליהודים לבוא לארצו לא נועזו יותר לעזוב את ערי הצפון כי נפל פחד התוערקים עליהם **). על כן לא יבוא איש יהודי בשערי גת מצודתם הבצורה כולה — ראוי לו ליהודי ששמו דוד אם יפול בידיהם בדרך, כי עברתם שמורה לנצח למלך המכה את גלית. ואם כאנשים סוחרים היו בני גת באים במסורת המסחר עם יהודי טריפולי, הנה היו מקפידים שלא יעסקו עם מי ששמו דוד! מסורה זו אין לה אחיזה באואזיס המסחר השני גדמיס ***) הרחוק מגת כ־450 ק"מ. זהו נוה פורה ובו ששים אלף תמרים; מספר יושביו כשבעת אלפים אבל הם מעורבים מערבים, תוערקים וכושים ועל כן ניטשטשה או נשכחה אצלם מסורת האיבה במרוצת הימים.

מצודות המדבר הללו אינן היחידות המתיחסות לפלשתים. יושבי ארץ פצצאן והקצרין של סוף וכמה מן השבטים חומי העור במערב נחשבו אף הם כתוערקים לפלשתים וכן היו המסמודה כובשי ערי המערב ואנדלוסיה בעיני ר"א בן עזרא והראב"ד. באותה שעה נחשבו הלובים לבני העור לזרע עמלק והם מתיחסים על אגג מלך עמלק שהוא גבורם הלאומי. איני יודע מהיכן למדו השבטים האלה פרשת „זכור" זו, אבל גלוי וידוע הדבר כי רובם באשר הם עברתם שמורה לישראל לנצח והרי הם מהפכים את סדר ה„זכור" אשר עשה לך עמלק בצאתך ממצרים"...

---

*) הוא היה באפריקה בערך שנת 1447.

**) על פי כרוניקה כושית שפרסם מַרְטִין בצרפתית (ע' 122).

***) היא Cydamus בימי קדם על שם אומת הקדמוזיים — שהם „הקדמוני" לפי מסורה עתיקה שנזכרה גם בתלמוד.

למדבר יש לו זכרון ארוך לדורות: במסבות הדורות ותהפוכותיהם לקחו יהודי אפריקה הנולדים בארץ חבל רב בתור עם של גבורי מלחמה במלחמות בין הגזעים והאמונות וגם במרידות ובמהפכות שעברו על הגזע הברברי בכללו: אם גם נזניח את העובדה, כי בזמנים קדומים הגיעו אוכלוסים מרובים מכנען לערבות אפריקה – אם על ידי הגירה בדרך חופי הים סוף ומצרים – ואם באניות על ידי הצורים אשר יסדו ובנו מושבות למאות במערב והעבירו אוכלסים מרובים מחופי ארץ ישראל לגלילות אפריקה – נשארה בתקפה העובדה, המקוימת ממקומות שונים, כי ליהודים היה יד ושם באפריקה מני קדם: על קדמות ישוביהם באפריקה, על רוב השפעתם והפצת מסורותיהם בקרב המוני־הילודים מעידים עדים רבים. ברור הדבר כי גולי ישראל מלאו תפקיד היסטורי גדול – אם לשבט או לחסד – בקורות השתלשלות עניני התרבות ביבשה השחורה. וראיה לדבר הוא כאמור, שלא רק שונאים ומנדים בלבד ידעו היהודים לרכוש להם במשך הדורות בארצות אפריקה כי אם גם קרובים ובעלי ברית המתיחסים למשפחות האבות.

העיבדיתים – שבטים של ברברים מינים – בג׳בל נפוסה – זוכרים את הימים שבהם עמדו בחלקם או כולם בדת ישראל ויחד עם יושבי ג׳רבה ונאות מַצַב הם מתיחסים לצאצאי מואב ועמון. שבטים כאלה נפגוש בכל רחבי מישורי ההר והמדבר עד חופי הים האוקינוס. גם שארית הילודים יושבי המערות בגריאן. מספרים כי הם ושכניהם מישראל מוצאם.

ואולם מרובים גם השבטים והקבוצים הקשורים בקשרי גזע יותר אמיצים וברורים. עם היותם מושלמים כיום הזה, הם שומרים כמה ממנהגי ישראל ומנהגיו ומהם הנושאים נשים רק מקרב בני שבטם בלבד. רובם מתאמצים להסתיר את סוד מוצאם, אשר היה עליהם למשא בקרב שכניהם הקנאים, ואולם המדבר אין שכחה לפניו: עברו שמונה מאות שנה מאז נאנסו היהודים על דתם על ידי האלמוחדים ועדיין קימים אוכלוסים שלמים בערים, וכן שבטים גדולים וקטנים – בנאות המדבר הנקראים בפי הערבים והברברים בשם „יהודים״. קבוצים כאלה ממקור ישראל נפגשים בכל קצות אפריקה: בגלילות לוב: האורשאפאנא, שבט גדול מנגב ליזליטין; הבראמי מנגב לחבל ים טריפולי, שרידי הגריאני; כמה מנודדי הערבות באלג׳יריה: המטמטה, הסמול, החננשה יוצאי חבש; ברמות חבל הים שבטי הטרראס, הקבילים מן השבטים בהר האורס; המהג׳ריה – בנאות תוגורת, שומרים על הספרים העברים שירשו מאבותיהם כעל בבת עינם ומדברים ביניהם בניב עברי משובש. ובלב המדבר הגדול: בטואט, כמו גם בין האולד נון על שפת הים האוקינוס, היו בהם

עוד במאה הט״ו יהודים והתיחסו לחיילות שלמה המלך אשר שלחם לקצות תרשיש; וזה השבט הגדול שנתפזר בימינו הדגטון שגלה הרב צרור הוא — השוכן בלב המדבר בואך טומבוקטו. וכן יש כאלה בהררי אדראר במדבר. אמנם כל אלה אינם עוד יהודים — אבל חוש הגזע לא נמחה אצלם וגם נשאר להם זכר מיהדותם שהם נוהגים בה כבוד והם המשמשים חוליה בין היהודים והעולם החיצוני, ויש שהם מושיטים ליהודים יד עזרה ותושיה לעתות בצרה: אכן גדולים חקרי המדבר!

כ"ב

שליחי ציון בדרכי המדבר.

בעיירה היפה כוֹמס, בביתן הלבן של ראש העדה הסוחר כמוס מימון הנכתר בתואר „חכם באשי" אנה אלהי ציון לידי להפגש בפעם הראשונה עם חכם מיקירי חכמי הספרדים אשר בא לקרוא לנדבות לטובת מוסדות חברון וענייה. זה היה איש בעל הדרת פנים ויפה תואר, אשר בהגלותו בסביבת ימי הבינים זו היה בעיני כאחד מתלמידי הראש והראשון של שליחי ציון לפנים: הלא הוא רבי עקיבא בן יוסף, – זה שקולו הלך מסוף העולם ועד סופו, זה שגחלתו הלוהטת עודנה בוערת בלבבות ובמוחות עד היום הזה. ולא היה האיש למדן גדול ולא דרשן מצוין, כי גם כבד אוזן היה – ואף על פי כן נסך גם עלי אחד משׁשׁים או יותר מן הקדושה החופפת על כל שליח הבא מארץ ישראל לקהלה נדחה בארץ הקדם ומביא עמו עלי זית לתרופה; בשורת שלום ונוחם לאחינו העלובים הנתונים בתוך גלות ישמעאל, בני אדם הללו שהם עזובים ולקוחים מעוצר וממשפט ומכבוד אדם באשר הוא אדם. ואחר, כאשר הוספתי לפגוש את החכמים הנודדים, במסבות שונות הכרתי לדעת את סוד הכבוד והקדושה שהמונים רוחשים למבשר הגאולה השלוח מציון. ולא לבד שלמדתי להוציא משפט יותר צודק על השפעתם ופעולתם שאמנם אינה עומדת בתנאים כאלה תמיד על הגובה הדרוש, אלא שהובהר לי יותר ויותר מה רב התפקיד הלאומי המרומם שהוטל במשך מאות בשנים על חכמי ציון במרחקים, להיותם כמעט הם לבדם חוט השני המקשר את לבות נדחי הגולה עם דופק האומה – המפעם זה חלשות וזה חזקות בציון המצוינת: הם נראו לי כצירים שלוחים מאת מלכות ירושלים של מעלה; וקרבת הנפש המצינת את כל חולמי חלום הגאולה התחזקה עוד יותר, כאשר נוכחתי כי גם לי כחכם הבא מן המערב ודורש שלום אחיו הרחוקים האצילו אפס מקצה רגש ההערצה שהאובדים והנדחים האלה רוחשים לשמע כל בשורה טובה, לכל דרישת שלום נאמנה המגיעה אליהם מן העולם היהודי הגדול והרחוק מהם ומבינתם התמימה.

בערב ההוא שבו ישבנו יחד בחבורה, היה בידי להתבונן מקרוב אל היחס הנפשי והחמרי המציין את שבתם ורבעם של שליחי קהלות ארץ ישראל בתוך גליות החל הרחוקות. קודם כל נוכחתי לדעת כי מנהג ה„חכם" היה בכלל דומה למנהגי ה„רביים" של החסידים עם צאן מרעיתם, עד שלא נשאר

אצלי כל ספק כי מחכמי צפת וחברון שהיו רגילים לנדוד במאות האחרונות בערבות רוסיה זפולין למדו החסידים הראשונים, יחד עם הנוסח הספרדי את מנהגיהם וארחותיהם של מקובלי א"י, מתלמידיהם של האר"י ור' משה קורדובירו.

השליח שנקרה לפני הפעם נהג ברבנות בגאות: הוא ישב בראש השלחן שערכו לכבודו וחשובי בעלי הבתים מסביב לו. הוא ברך על הלחם בקול ובהרחבה ואחרי שטעם בעצמו ממנו חלק פרוסות לכל היושבים אל השולחן; אחדים מן המסובים מסרו מיד חתיכה לילד העומד על ידם או גם לאשה היושבת בחצר מן הצד, בתוך נשי הבית. „השירים" שנשארו אחרי הסעודה נלקטו על ידי המסובים בזהירות יתירה ויש אשר נשקו אותם ושמו אותם בכליהם למשמרת, כסגולה המביאה ברכה והצלחה, ומרפא בכנפיה. ככה נהג האיש בכל מאכל שהגישו לפניו: מקצתו אכל ואת השאר חטפו המסובים. כאשר הביאו כוס של ברכה גדולה שמלאוה מן הכד שהיה מלא — מאותו היין המתוק והמשובח שיהודי מסלאתה יודעים את סוד עשיתו — השמיע השליח איזה פסוקים מן הזוהר אשר פרשם בערבית ואחר כך ברך על הכוס בקול חוגג: אחרי טעמו מן היין — עברה הכוס מיד ליד — וגם טפטפו ממנה לתוך כוסות אחרות אשר נקדשו על ידי המזיגה הזאת.

בעיירות אפריקה אין נוהגים שהנשים תשבנה על יד האנשים בזמן הסעודה והרי הן אוכלות לבדן עם התינוקות בפינה מפינות החצר, — אבל אחרי ברכת המזון נועזו העלובות לגשת אל הרבי; העזות שבהן נשקו לו על ידו והבישניות תפשו בכנף בגדו ונשקוה בדחילו ורחימו, ועל פי הרוב גם בדמעות אפים. אחדות מהן פרצו בבכי והתחננו להרבי שיברך אותן בברכה מקודשת, אותן ואת בעלן ואת יוצאי חלציהן. ויבואו האנשים על הנשים, ממש נדחקו בזרוע ותפשו את מקומן: כולם מבקשים ברכה מפי החכם, שואלים להאציל מברכת ציון המקודשת. מקרה אחד השאיר אצלי רושם משונה קצת: יהודי בריא, בעל גוף ופנים מגושמים, לבוש בגדים תורכים נקיים נדחק אל החכם, תפש את ידו בעזות לנשקה, והתחנן אליו מתוך דמעות: „ברכני נא רבי; אני כל כך מפחד מעין הרע, מפחד כל כך, רבי!".

והרבי מצדו אינו צר עין: הוא מעניק וחוזר להעניק לכל אחד ואחד את רובי ברכותיו, בתבלו כל אמרה בפסוקים מן התנ"ך ומן הזוהר או גם בהעלותו על דל שפתיו לחשים והשבעות. וכל הפורש ממנו משאיר מתנת כסף בידי בעל הבית, אשר זכה לכבוד כי ברכת הצדיק תהיה שרויה בביתו. ובעד הכבוד הזה הוא מקבל על עצמו את קבוץ הכספים בשביל מוסדות הארץ הקדושה.

בבית הכנסת, בסעודת מצוה ובכל מסבה ואסיפה שבדת יסודתה תופש החכם מקום בראש: כבודו הולך לפני „החכם", במקום שיש רב מרא דאתרא, ואחרי דבריו ומנהגיו לא ישנו, כי על כן מוצאם מארץ הקודש.

וכך הם נודדים שלוחי ציון אלה ממקום למקום, מנוה מדבר לנוה אחר, מהר לבקעה ומבקעה להר. עניים הם ורוכבים על החמור, — מכתתים רגליהם בארץ תלאובות עד שהם מגיעים אחרי נדודים לאין קצה לאחד ממשכנות נדחי ישראל — שהם רחוקים אלה מאלה לפעמים מהלך ימים ושבועות: כך הם מבלים שנים שלמות, לפעמים גם כמה שנים וממלאים משלחתם בנדודים ויסורים שרק בעל נסיון כמוני יוכל להעיד עליהם...

ואל יהא הדבר קל בעיניכם. „כפשע בין הנשגב והנלעג" אומר המשל. שליחי ציון אלה היו במשך שנות מאות היחידים מקרב העולם היהודי הגדול, אשר בחרף נפשם ממש העמיקו לחדור למשכנות המדבר הנורא ועד מרומי הרי האטלס הרחוקים והצליחו להביא לעניים ולאובדים נחומים מציון. — הם הביאו אתם צידה לדרך: רגבים מעפר הארץ, קמיעות ותפילות ופיוטים, חדשות מחיי היהודים, ספורים מחיי הצדיקים וממעשי נסים וחבלי המשיח שקרבה עתו לבוא, בשורות טובות ונחמות לעתיד לבוא. להם עלינו להודות אם לא ניתק לגמרי הפתיל שקשר את הנדחים אל שאר עמם, אם כמה מקהלות המינים והנשקעים למחצה בין שכניהם שבו אל המסורה השלמה.

מצד אחר, אמת נכון הדבר כי נמצאו בין שליחי קודש אלה כאלה אשר השתמשו לרעה במשלחתם ובקסם השפוך על כל סמל אשר ממקום קדוש יהלך ושם ירושלים נקרא עליו. האנשים האלה שבאו להרים תרומת כסף מבני אדם יושבי חושך ואסירי עוני אשר בנפשם יביאו לחמם, אינם נסוגים לפעמים אחור מלהטיל על צבור דל וקטן משא כסף לעיפה שאינו יכול לעמוד בו, וגם יש אשר אינם נמנעים מלהטיל אימה על הצבור ולהכריז חרם על קהלה נדחה החיה באמונתה ומפחדת יותר מכל מחומר החרם אשר שם ציון קשור בו... למעלה ספרתי על המעשה בחרם שהטיל חכם מציון על קהלת מסלאתה, שנמצאה בעת ההיא במצב ירוד ומדוכא מאד בהקשותו לשאול ממנה. ושם גם ספרתי כי המארע נגמר בכי טוב. אבל יש שגם רמאים ונוכלים מתלבשים באיצטלא של חכם ירושלמי, מתנהגים בחסידות ובאמת אין לבם אלא לבצע עד שהם נתפשים בעשיית מעשים שלא יעשו — אבל רובם ככולם שהיו מילידי צפת או טבריה עושים מה שעושים על חשבון עצמם ובלי כל אחריות מצד הצבור והמוסדות של ערי הקודש.

בימי שבתי בכומס הייתי עד למחזה סדר פרישתו של החכם: בעל

הבית צוה לאסוף לפני ביתו את כל בהמות הרכיבה שנמצאו בעיר, ויבחר מהן פרדה גבוהה עם אוכף ומדים נאים אשר קשטו אותם בגלומי בד יקרים לכבוד החכם. כל הקהל עמד והמתין שעות ארוכות ליציאת ה ה ל ו י ה (כך הם קוראים לפרדה זו) של החכם. רגע הפרישה היה נלבב וחוגג באמת: האנשים נשקו את שולי בגדי החכם, בדמעות בעיניהם בקשו כי ישוב ויאציל להם ברכה והנשים עמדו מרחוק והביטו בעיני חנינה. המושלמים שעברו הרכינו ראשם, פשטו ידיהם לברך את הרבי, שהוא „חרם" או איש קדוש גם בעיניהם. ואמנם מעטים הם המושלמים המאמינים אשר יהינו לפגוע באיש אלהים קדוש כזה. גם מהם באים לבקש ברכה מאת האיש הבא מחרם־אש־שריף, היא ירושלים הקדושה.

הרבי רכב על הפרדה הגבוהה והמקושטה כמלך בגדוד: ראש העדה ונכבדי העיר אשר באו לפגשו ולהביאו אליהם משני עבריו ומאחריהם כבודה רבה של רוכבים לבושי חג. כל אלה לוו את החכם בלויה של כבוד כדי „שלא יהי מהלך יחידי" בדרך עד העיירה הסמוכה. ההמון, אנשים ונשים וטף קראו בקול: צאתך לשלום! בעברית וערבית והנשים לוו את ברכתם בקריאות הידד: יו! יו!

אלה הם השושנים המפוזרים תחת צעדי שליח ציון: אבל כמה קוצים הוא עתיד לפגוש בדרכו הקשה והארוכה! כמה פעמים בראותי או בשמעי מה הגיע לחכם פלוני או אלמוני נדתי לגורלם — במסתרים בכתה נפשי לגורל „השד"רים", אשר כמה מהם הם אנשים חלשים או מפונקים מלידה, אבל כיעקב אבינו בשעתו הם מבלים את מבחר שנותיהם. נודדים במשך כמה שנים רצופות במדבריות והרי מגור; עניים הם ורוכבים על חמור, בדרך לא עבר בה איש תרבותי, והם מקימים בעצמם את הכתוב „הייתי ביום אכלני הורב. — ואיזה חורב קשה, שהוא רצח בעצמות ממש! — וקרח — רוחות ההרים והערבות הקרות ונדודי שינה — בלילה": שוכבים בבתי חמר מלאים זוהמא או ריחות רעים או על עפרות חול שהרוחות מניעים ומזיעים אותם... ואני הכותב, אשר רק בקצה המטה טעמתי מן המאכל הזה — הנסיעה במדבר של איש מעולם הישוב בלי הכשרה גופנית, בלי אהל, בלי כלים וצידה לדרך — מבשרי ראיתי את ענוייהם ומרודיהם — ואנוד להם כאח לצרה. חכם נודד אחד מטבריה, אשר פגשתי אותו בתחנת קולומב בישאר, במדבר מנגב לעיר אוראן, ספר לי מעשה שאירע לו בימי נדודיו במדבר לוב: פעם אחת בשובו מהר גריאן נטרפה לו השעה לפני הפסח וידפוק את חמורו להגיע לאחד מכפרי הר איפרן לפני התקדש החג. ויהי בעברו במישור ההר הרחב, המבדיל בין שני ההרים והמכוסה עשבי

החילפא קרה לו מקרה לא טהור עד שנאלץ לבלות את הלילה באהלו של אחד מנדודי המדבר. בערב פסח בבוקר השכים ומהר לצאת לדרכו אבל לא הספיק להגיע לכפר היהודי לפני הערב עם חשיכה. רבה היתה שמחתו כאשר ראה אנשים יהודים מתרגשים ורצים אבל אף אחד מהם לא פנה אל האורח ולא השגיח בו. עד שנגש אליו ברברי וקרא לו לבוא לביתו אשר בכפר הסמוך. האיש עמד נבוך ולא ידע מה עליו לעשות, אבל הגוי הפציר בו ועל ידו הוברר לו כי בתי היהודים סגורים לפניו מסבה לא ידע שחרה. במר נפשו התחיל האיש לקלל את אנשי סדום ועמורה אשר לפניו וילך אחרי הברברי הקורא לו לבוא לביתו. לא עברה שעה קלה ואנשים באו והביאו מצות, קערות וכל צרכי הסדר, אשר נערך על ידי האורח המסכן ביחידות ובעגמת נפש ממש. כה עברו עליו שני ימות החג הראשונים. רק בערוב היום השני – התחילו יהודים לנהור אל הבית אשר כתרו אותו בהמולה וקול שאון. וכאשר יצא האורח לקראתם בפנים זועפים נדחקו כולם אליו, תפשו את כנף מעילו ונשקו לו בקראם בקול: „סלח לנו, כפר לנו, רבי. מנהג אבותינו הוא בידינו ואנו יראים לשנות ממנו!...“

וכה הובל האיש בתרועה ובהמון חוגג עד בית הכנסת אשר בכפר היהודי. מנהג זה – שהיה עוד שורר בתוקף בדור העבר ובכפרי הג׳בל – אשר לא יבוא איש זר לבית מישראל, נראה לי כי מוצאו מדורות השמד כי כיוצא בו מצאתי גם אצל שירי האנוסים בפורטוגל. האמת ניתנה להאמר, כי בזמן היותי במקום ההם, התבישו האנשים להזכיר את הדבר ולא יכולתי להציל מהם שום טעם או ביאור מספיק.

*

קשים הם הבריות המתגוררים בערבות אפריקה: קשים מהם הם בני אדם הדרים בהרים ובחולות המוליכים אליהם. כמה מן השליחים הנודדים מהר להר, מנוה לנוה נתקיים בהם הכתוב שהזכרנו: „תעו במדבר בישימון, דרך עיר מושב לא מצאו“. כמה מהם פגרו בדרכם „רעבים גם צמאים נפשם בהם תתעטף“, ומבלי מצוא בכל עת אדם כשר אשר ידריכם בדרך ישרה ללכת אל עיר מושב כשלו ונפלו ולא הוסיפו קום; ויותר מאלה נפלו בידי שודדי המדבר, שאמנם חיות טורפות הולכות על ארבע אין בו, אבל מרובים בו חיתו־אדם, גזלנים וחמסנים; בני אדם נבערים ומגושמים, אשר גם את שמע עיר הקודש לא שמעו ומורא שמים לא עלה עליהם מימיהם.

השמועה כי ה ח כ ם (ובמקומות שונים קוראים לו בשם ח ז ן) עובר למסעיו במשכנות היהודים ובכל מקום בואו הוא מאסף כספים, מתפשטת

במהירות הבזק בכל נפוצות המדבר. הירא את „אללה" וקדושיו כובש את תאותו לבצע ואינו פוגע באיש הקדוש המהלך לתומו. אבל הרצחנים והמגושמים – ומה גם שודדי המדבר המושבעים כתוערקים שוכחי אלוה וצוררי היהודים, או ככושים עובדי האלילים – אורבים פעם בפעם לשליח העובר בגבולם והוא רוכב על חמור או גמל, מנענע בבגדיו הסרוחים המכסים על ה„סונדוק" שלו המחושר רצי פחים שהם נוצצים בהגלותם לאור השמש. – אוי לו לאיש אם יפול בידי אנשי הדמים האלה החומדים את כספו, שאינם יודעים רחם: כי לא בכל עת הם מתפיסים ולוקחים את הרכוש בהשאירם למסכן את הנפש בלבד. ואם דל הוא ואין כספים או דברי חפץ דרושים לשודדים בכליו – יש שהם קובעים גם את נפשו בחמת רצח.

מערבות ברקה ועד מישורי אלג׳זיר; ממבוא שדה הקברות אשר במסלאתה ועד תללי תגמוט – בלב הררי האטלאס הגדול, ועד ירכתי המדבר הנורא מתגוללת לפני כיריעה צחורה עם נקודות שחורות שלשלת בלתי נפסקה של ציונים, תמרורים או סתם אבנים לבנות, עם פיגמא מלאה עשן בצדם; זעיר שם, זעיר שם אני צופה גם את הקובות המרובעות והמלבינות הנשקפות למרחוק מתוך עפרות המדבר: אלה הם קברי החכמים הנודדים אשר קפחו את חייהם מרוב עמל וחולשה או מחמת השודדים אשר ארבו להם, ואשר קם להם גואל ונדיב מיליידי המקים לבנות מצבת זכרון על עפרם. האובדים הללו אשר נספו במלאם את חובתם, שליחי מצוה אלה אשר נקדשו לדורות – הם המה מקהלה גדולה ומקודשת של תלמידי רבי עקיבא – החבורה של „קדושי הכנסיה" שלנו, באי־כח „הקהל הקדוש שבירושלים", אשר הרחיקו לנדוד לארצות גזירה וימלאו את חובות שליחותם בחרף נפש, בעינויים ובפגעים שאין לתאר אותם כאן.

ויאמר גם זה: לא בכל עת העניקו שליחי ציון אלה טובה רוחנית בלבד לנדחי ישראל הרחוקים מדעת המאור שבתורה והמחזיקים באמונות הבל בדבקות מפסידה. הקסם אשר על השם ירושלים – נתן בידיהם כח השפעה מכריע, אשר לא תמיד השפיע לטוב על רוחות בני אדם עלובים ורחוקים מדעת ותרבות. בדורות האחרונים, ביחוד, מאז השתררה הקבלה המעשית על הישובים בא״י – הביאו השליחים לכל מקום שהגיעו אליו את מנהגי המקובלים ודרכיהם, הגבירו את האמונה בקמיעות, סגולות ורפואות אליל בקרב ההמון באשר הוא. ואולם – ההפסד הזה היה לו גם מתן שכרו בצדו. יחד עם הברכה מציון – הביאו חכמי ציון לנדחים האלה כוס של תנחומים ודמדומי תקוה לאחרית טובה – את זעזועי „עקבות המשיח". החסידים ואנשי

מעשה ובפרט התורנים ולמודי ה׳ – וכאלה רבו בין השליחים – הפיחו רוח חדשה בעצמות היבשות, השיבו לבצרון קהלות שלמות בפינות הנדחות, אשר נתרחקו ממקור המים החיים של תורתנו וקבלו השפעה מפסידה מן הגויים שכניהם. דורות רבים לפני הציונות כבר הקדימו שליחי ציון להחיות את תקות הגאולה הבוששת לבוא בלבבות המונים מבני ישראל – ולו הרשו להם המסבות לחדור אל נבכי ארצות ערב והכושים כי עתה לא הלכו לטמיון אוכלסים גדולים מזרע ישראל אשר התבוללו בין הגויים ומעט מעט אבדו מתוך הקהל.

המסורת של יהודי אפריקה – אגדת העם יודעת לפאר ולרומם את זכר גבורי הרוח האלה, אשר נשאו אתם ניצוצות מאש הקודש שהיתה דועכת אבל לא נכתבה לעולם כי על כן „אור לה בציון ותנור בירושלים".

ואני הכותב, אשר עיני ראו בשוטטי בערבות אפריקה את מצבותיהם וציוניהם הזרועים על פני הדרכים ואשר הקשבתי בהלך־נפש אל השמועות המתהלכות מסביב להם שויתי לפני. מדי עמדו רגלי על אחד מקבריהם, את חזית גורלם העלוב בחייהם, את מר מיתתם על שדה המערכה.

ויש אשר תעבור אורחה במיצר הגיאיות או בפינה נדחה בערבה והאנשים יעמדו על החלל המתגולל בעפר לעיניהם; כגויים כיהודים רואים חובה לעצמם לשאת את החלל עד בית קברות יהודי בסביבה, אחרי שזרקו גל של אבנים על המקום שבו נמצא ההרוג. אבל רבים הם שנקברו במקום שנהרגו שם: על פי מנהג הארץ קוברים את הנרצח במקום הרצח עצמו; כל עובר זורק אבן על מקום הקבר, וכך מתגבב גל עדות על קברו. ציון זה נקרא עד היום בשם שהיד־עד. ובזה יקדש המקום כמקום מנוחה של מ ר ב ו ט – איש קדוש יהודי. מכל הסביבה באים בימי צום ומועד או על כל צרה שלא תבוא להתפלל על קבר החכם המת; הנשים מדליקות נרות בחור אשר למראשותי המצבה, באות בתחינה ובתפילה לפניו כי יביא את משפטם לפני אלהים למען ישלח את עזרתו ממעל לחולים, לנדכאים, לעקרות ולכל מרי הנפש וחללי הגורל. המושלמים ילידי הסביבה עובדים אף הם ביראה את הרבי המת אשר נקבר בארץ נחלתם.

ואחר מתחילה האגדה לארוג את רקמת חוטיה המתמתחים ומשתזרים מסביב לקדוש המת: מרבים לספר מעשי נסים וחזיונות לילה אשר אירעו על הקבר; אנשי אמונה ויראת שמים מאשרים ומקימים כי בלילות ידועים ראו צורה של בן אדם בצאתו מן הקבר, הוא לבדו או בלוית להקה של קדושי עולם; נשמת הצדיק היא אשר הופיעה להביא מרפא או נחומים למי שזכה לראותה. כעבור כימי דור אחד, כבר נשכח התאריך שבו נמצאה גופו של

הרבי הקדוש. לבני אדם הקדמונים הללו אין המושג של זמן נחשב בכלל כמאמר המשורר:

עֲרָפֶל־נָצָחִים גָּז, שְׁנוֹת דוֹר וָדוֹר נִמַּקִּיב...
לִי לָאט שִׂיחַ גָּל: אֵי גְּבוּל כִּי תֵדָעֵנוּ?
בַּחֲלִיפוֹת עִתִּים יֵשׁ שֶׁעָבַר חַי עוֹדֵנוּ,
וְנִגַּשׁ יוֹם בְּיוֹם כְּאֵל בְּעֵקֶב הָאוֹר...

בקובץ הפיוטים כ"י שהבאתי עמי מטריפולי מצאתי קינות אחדות על חכמים מא"י שנרצחו בדרכי אפריקה השוממות. כדאי להביא כאן אחת מהן לדוגמא: מפני שהיא מתארת את מיתתו המשונה של אחד השליחים במאה הי"ח ואת הרושם שהיתה עושה על אנשי הגולה וז"ל *):

קינה שיסד ר' אליהו סדבון על ההכם השלם שד"ר ר' אליעזר גלימודי שנהרג בכפר של תונס שנת התקס"ד: **)

ארים בציר וחלחלה — קול נהי, מספד יללה
בנפש מרה נהלאה — על השמועה כי באה:
איכה מבין בכל מדע, — כהימן וכלכל ודרדע
נפל ביד עם לא ידע — כנפול לפני בני עולה?
אבכה, ומי יתן ראשי — מים, שבתי וחדשי
חיל ציון עיר קדשי — נגדע בארץ טמאה.
לב נמס, רפו כל ידים — וכל ברך תלך מים
ליקיר ירושלים — חרב בן עמון שכלה.
לא צוה אחריו אל ביתו — לא נשק לבנו ולבתו
הכמות נבל יהי כותו? — לזאת אדמה לכוס ולקאה ***)
ידיו לא אטורות, — בחרב צר מדוקרות
בדם פצע וחבורות — מתגולל בתוך מסילה...
הרים ננעל גבור מהם — אל טל ואל מטר עליהם!
כברזל יהיו שמיהם — כי שם אבירי אל סילה.
הורד מאת אחיו יצא — ציר נאמן במועצה.
בוקר בקשתיהו, לא נמצא — ערב והנה בלהה!
ומי ינחם בן יקיר — הסתיר פניו כהקיר

*) שיר זה נמצא בכ"י של פעמים. המשקל אינגו שוה בכל החרוזים. אותיות שם המשורר אליהו מכופלות בראשי החרוזים. החרוז האחרון נתקן ע"פ הכתוב ישעיה כ"ג.

**) בהעתקה ב' כתוב כאן: קינה ס"י אליהו על הרב אליעזר גאלמודו שליח א"י תוב"ב ונהרג בידי ליסטים בע"ה.

***) לקאה—במקום: לקאת.

מים באר, ימשש קיר כמו עור באפילה.
והוא מעוונותינו מדוכא (הוא) מחמד עינינו.
אכן הוא נשא חליינו וכל משאה ועולה.
בחבורתו נרפא לנו עליו מוסר שלומנו
(וה' הפגיע בנו את עוונינו כלה) ...

אנו מוצאים בשיר הזה את הגות נפשם הדואבת של בני הקהלות הרחוקות לשמע קצו המר של שליח ציון, רבי גדול וקדוש אשר „מציון עיר הקודש" בא ונגדע „בארץ טמאה", רחוק מביתו וממולדתו. הוא נפל בידי „בן עמון" — מאלה ברברי הנגב בהרי תונס המתיחסים לעמון ולמואב. ולא בעונו מת כי אם בחטאת הצבור; מיתתו כפרה על עוונת הדור ותביא ישועה לעם רב. גם הערבים והברברים — לאלה האחרונים אין קדושים משלהם — מאמינים בקדושת הצדיק שזכותו מגינה על הסביבה. ואף הם מרבים לארוג אגדות וספורי נסים לשים פאר וכבוד על קברו של הקדוש היהודי, עד שהוא נעשה ברבות הימים לאב רוחני ולפטרון מגין ומושיע הגדול מאחיו, לאחד ממתי עולם הנקדשים בכל הסביבה. במרוצת הדורות הולך שם הקדוש לפניו עד למרחקים והערבים המאמינים בכל מעשי נסים ונפלאות מתקנאים ביהודים אשר קבר הקדוש המהולל נמצא בחלקם; ואם בעת הראשונה הם מסתפקים במה שהם באים להדליק נר על הקבר וקוראים לעזרת הצדיק על כל צרה שלא תבוא הנה ברבות הימים הם מתחרשים, חובלים תחבולות להבקיע את המקום הקדוש עליהם בחזקת היד ויש אשר גם נשלו מרוב קנאה את היהודים ממקום מושבם והחזיקו בקבר; וברבות הימים נשכח שם הקדוש והמושלמים קוראים לו בשם „סידי מוחמד" או פליא סתם, כדרכם לקרוא לכל בן אדם חי או מת שנעלם מהם שמו. ואולם ברוב המקרים זוכרים היהודים ולא שכחו את מקום קברו של הקדוש ובמסתרים, בהיותם בינם ובין עצמם, תבכה נפשם על כבודם כי גלה מהם ואין בידם לדון עם מי שתקיף מהם.

אינני יודע תוגה לבבית יותר מדאיבה, מגינת נפש יותר מעציבה מאותו רגש הצער והדאבון שמרגישים אותו בני הקהלות הנדחות, אשר עיניהם או עיני אבותיהם רואות וכלות, בהלקח מהם קדושם מגינם ומחסם מאז, גאותם בעת טובה ונחמתם בעניים ומרודיהם, באין אומר השב. כח המושל של המתים המשתלט על החיים הוא לפעמים כל כך חזק — עד שקרו מקרים בפינות הבודדות כי ישובים שלמים נטמעו בגויים מפני שלא נותר בהם רוח ועוז נפש לעזוב את קבר קדושם בידי אחרים.

בדרך כלל משתדלים הנגזלים לשחד את הגזלנים התקיפים אשר תפשו

את קבר הקדוש עד שהם מתירים להם להשתטח ולהתפלל עליו ולהדליק נרות בחור אשר בציון. קבר משותף כזה הוא אותו של „חכם שוקרון" באוג׳דה, של הפליא מוחמד בלוב ובכמה מקומות אחרים. ויש אשר הצדיק הקבור לא נקדש מעולם בקרב הקהל היהודי ואף על פי כן באים אנשים מישראל להתפלל על קברו. כזהו הקבר של יעקב — תלמיד מיכאל קורדוזו שהפיץ בטריפולי את האמונה בשבתי צבי ואחרי המירו את דתו נקדש קברו בעיני המושלמים אשר בנו עליו את המסגד הגדול, „סידי יעקוב". — עד היום הולכות בנות ישראל — וביחוד הצעירות המצפות לחתן — להדליק נר של מצוה על קברו בערב יום הכפורים.

ולפעמים יש אשר יקום יהודי תקיף ויעמוד בפרץ לפני עדתו. בכחו, במאודו או בהשפעתו על בעלי היכולת הוא מציל עשוק מיד עושקו. ככה עלה ביד הפרנס רב הפעלים ר׳ יהושע קורקוס ממרקיש להשיב ליהודי האטלס את קברו של השליח ר׳ דוד הלוי, בדרך העולה ממרקיש לדרעא וגם בנה קובה עליה — ובכל יום הל״ג בעומר באים אלפי יהודים מכל ההר והנגב להתפלל על קבר השליח הקדוש ולהדליק הדלקות מסביב לו.

קדושים כאלה בשמות ידועים וגלויים או צדיקים פ ל י א י ם מפוזרים בכל חלקי ארצות אפריקה: הם ציונים שהעמידו הגעגועים לארץ ישראל בכל הדרכים; התמרורים היותר נאמנים המעידים על נצחות האמונה במשיח: חוטי ארג לא ינתקו בין העבר הרחוק ותקוות הגאולה בעתיד.

אי לכם ח כ מ י ם עלובים, שליחי ארץ הקודש! גם אני חזיתי מבשרי חיים כחייכם, טעמתי בעיני רוחי את טעם נדודיכם, הרגשתי בכל מורשי יצורי הנענים את עינויי דרכיכם. ובהתהלכי בעקבותיכם במשכנות החלכאים ההולפים חשכים בבקעת צלמות ואין נוגה להם, התאמצתי אף אני להחדיר אליהם קו של אורה, ניצוץ משמש הצדקה ומרפא אשר העלינו על שמי חיי עמנו. ויהי היום — ואנכי נמצאתי רכוב על חמור בלב צפונות הררי אטלס הגדול, בדרך לא סלולה ומלאה פגעים וחתחתים, — אשר העמקתי לנדוד בה במשך כמה שבועות, עולה בהרים הגבוהים ויורד לבקעות תהום עמוקות. יחידי הייתי, בודד במועדי הלכתי, במר נפש אבילה על אכזבות חיי הפרט אשר נלאיתי לשאתם ועל תהפוכות הזמן אשר בגד בחלומות נעורינו הכלליים. וכך תעיתי בארץ תלאובות לא עבר בה איש אירופי לפני, ואם גם הייתי לבוש בגדי חכם ירושלמי — לבל יחשבוני לאיש נוצרי שאחת היתה דתו להמיתו בפינות הנדחות ההן — היו חיי תלויים לי מנגד בכל רגע ושעה. וכך נקלעתי למקומות נדחים בלב ההרים ואהיה בעיני היהודים היושבים שם בגלות ובעבדות גדולה

כ„חכם" ואיש קדוש ממש – כציר שלוח מן העולם הגדול הנעלם לפניהם להביא להם ברכה; ולרגעים נכנסתי בעצמי מרוב חושי בקרבי לתוך תפקידי זה, הרגשתי את עצמי כאחד החכמים הנודדים ההם – שסופו למצוא את קצו באחת מפינותיה של ארץ גזירה זו. ופעם אחת, לפני עזבי את נאות וארזות ללכת חולה ובלי כח למקום הסכנה היותר גדולה הנחתי בידי היהודים מעין צוואה קצרה וכתובה בה: אם ימצאו את גופי בדרך – יקברוני באותו מקום ויניחו עליו אבן לבנה עם כתובת למצבה: „פלוני בן פלוני, חכם מפאריס".

*

לא אבה גורלי כי אסוף עם קדושי ארץ אלה. בעצם הסכנה שהיתה נשקפת לי על כל שעל ושעל, ברגע המשבר במצב בריאותי – אחרי ששה שבועות של רכיבה בארץ הררי מגור ותלאובות ובחוסר כל – נהייתי ונחלמתי באורח פלא: ואשוב לעבודתי, להזיותי ושגיונותי...

ספר שני

מסע מדבר־הרים

ר' כליפה חג'אג', רבם של יהודי המערות.

פרק ראשון.

מסע בארץ החורים *)

א

דרך המדבר.

הדבר היה בטריפולי בקיץ שנת התרס"ו. התורכים משלו אז בכל רחבי ארץ המדבר הגדול, המשתרע לאורך החוף הדרומי של ים התיכון, בין תוניסיה ובין מצרים. בעת ההיא היו קוראים לה טריפוליטניה, אבל האי־טלקים השיבו לה את שמה הקדמון, לאמר: ארץ לוביה, על שם הלובים, אבות הברברים ילידי הארץ. גדולה ורחבה היא הארץ, פי שנים משטחה של צרפת כולה, חולות הים חומתה מצד צפון והמדבר הגדול, הוא צחרה, גובל בחופי הים, עד שבאמת תחשב מדינת טריפולי לארץ של נאות־מדבר: ממזרח וממערב מפוזרים בין החולות הצהובים איי אדמת משקה ירוקים, מהם סמוכים לחוף הים כמו טריפולי, כומס, ומהם רחוקים משפת הים כמהלך שעה או שעתים, כמו יזליטין, מצראתה ועוד. בפנות הפוריות והבודדות האלה, המכוסות תמרים רבי רבות — מתגוררים שבטי בני־אדם פראים למחצה, רובם ערבים מדברי ערבית, ומעוטם הם שארית פליטה מבני חם או הלובים, תושבי הארץ לפנים אשר בקרבם יושבות מאות משפחות מבני ישראל, שמוצאם אף הוא מימי קדם, והם נפוצים בחרות (ויבע או רחוב היהודים) הנמצאות בכל נוה ונוה. את הקהלות האלה בקרתי במשך הקיץ ההוא — וארחיק ללכת עד קצות ארץ הים, מעבר לסירת הגדולה, בעיר קירנאיקה ובמדבר־הריה. הרבה מראות מחיי ישראל נגלו לי בכל ימי הנדודים והנסיעה המפרכת את הגוף בימי הקיץ הקשים. ידיעות רבות נוספו לי על קדמות אחינו בארץ לוב ועל ארחות חייהם, השונים כל־כך מחיי אחינו הספרדים ואפילו המסתערבים שבאסיה, כמו שספרתי בספר הראשון.

ואולם ידוע ידעתי כי מעבר לחבל הים, בעצם המדבר הגדול והנורא, עוד נשאר שריד לישוב היהודי הגדול, אשר בימי קדם התפשט על שטח ארץ רבה ויהי למקור ברכה לישובו־של־עולם ולגורם חשוב משפיע על כל סביבותיו עד קצות המדבר בלב ארץ אפריקה. הארץ הזאת, אשר פי תושבי טריפולי יקבנה בשם ה„ג'בל" או ההר אשר בתוך המדבר, משכה אליה את

---

*) חלק זה נדפס בקובץ „הרשומות" בעריכת ח. נ. ביאליק וי. ח. רבניצקי, כרך ד' ובא כאן בשנויים ומלואים קלים כדי שלא לשנות מצורתו וע"כ נשאר בו קצת בפלי דברים.

תשומת לבי בימי שבתי בפאריס. פעם אחת בא לידי מאמר על יהודי מצב שכתב החכם הצרפתי הד"ר הוגיי (Huguet), וממנו נוכחתי שבנאות הצחרה נשאר ניר לישוב יהודי קדמון, מצוין במנהגים ובארחות חיים שונים מכל היהודים שבעולם. בזמנו פרסמתי את תכן המאמר בעברית בהוספה שהוציאה אז „הצפירה", ואולם זאת הפעם, כאשר נשלחתי מחברות המדע (ובנסיעתי הראשונה בסיוע ה' חברים כל ישראל) לחקור את קדמוניות אפריקה הצפונית וארחות חיי עממיה *) — גמרתי בדעתי לבקר בעצמי את הרי המדבר ולהתבונן עין בעין ולב ללב לחיי אחינו הנדחים, בקצות המדבר הגדול.

הג'בל הוא רצועה צרה של מישורי־הרים לא גבוהים (מחמש עד שש מאות מטר), עם שיאים גבוהים עד כדי אלף מ', המתנשאים מתוך חולות המדבר במהלך שמונה ימים ממערב למזרח בפנים המדבר. הדרך הקצרה ביותר המובילה אליו היא מכוֹמס (רחוקה כמאה ק"מ מטריפולי), דרך מסאלתה וחבל תרהונא. מטריפולי עוברים את דרך המדבר כמהלך י"ח שעות במרחק כמאה ק"מ, עד שמגיעים לבני עבאס, הוא הכפר הראשון של יושבי ארץ המערות, או גריאַן (פירושו מערות בערבית). ולפי שכבר בקרתי את מסאַלתה וכוֹמס, על כן בחרתי ללכת בדרך העולה מטריפולי.

ואולם הנקל היה לאמר: ללכת. — הדרך היתה בחזקת־סכנה בעת ההיא וגם אחריה. מלבד זה היתה עין התורכים צרה באירופיים, בעטים של האי־טלקים, שכבר נחשדו אלה בעיניהם על התאוה לרשת את הארץ **). שום נוסע מערבי לא הורשה לעבור את גבול נאות־המדבר הקרובים לטריפולי, ואפילו הקונסולים היו מקבלים אזהרות, שאם יעיזו ויעברו את הגבול דמם בראשם והממשלה תהיה נקיה. כל היודע את פירושה של האזהרה הזאת היוצאת מפי מושל תורכי, מבין את כל עוצם הסכנה. נמצאו אמנם קצת אירופיים שמסרו את נפשם והרחיקו ללכת על אחריותם — אבל אלה מהם שנשארו בחיים נתפשו ביד החיילים התורכים והושבו בבושת פנים לטריפולי. אפילו העז שבהם, הרוזן הצרפתי די מטוזיה, שזכה להגיע עד ג'בל גאריאן, היא ארץ המערות, זמן קצר לפני, ראה אך מנגד את הארץ ולא יכול להתבונן אל חיי העם השונה והמשונה היושב בה, כי הפקידים התורכים דפקוהו לשוב

*) תמצית חקירותי יצאו ע"י האקדמיה בפריס בשם: Un voyage d'Etudes Juives en Afrique

**) בשנת 1910 נחרג חוקר אמריקני בהר הסמוך לקירני. כעבור ימים רבים אחרי פרסמי ספרי הנ"ל קבלתי מכתב מגרמני אחד ארנסט פון העס שמו אשר בקש ממני להמציא לו חומר על יושבי המערות, ואחר נסע בעצמו לטריפולי וכמו שהודיעני ר' מרדכי משם לא הגיע עד הגריאן, מה שלא הפריע בעדו לפרסם פרטים דמיוניים בעתונים היהודים (באסט אונד וועסט וכ'). וזה מקרוב בדה סופר הונגרי דברים שלא היו ולא נבראו על יהודי המערות היושבים „בערים" ומספרם לדבריו עולה לעשרת אלפים נפש. הפלא כי העתיקו את שקריו כדי בהם.

לטריפולי. ואולם אנכי החלטתי להגיע לארץ הפלאות ההיא ויהי מה. לחפצי נדרש החכם ר׳ מרדכי הכהן, שכבר עבר בקצות הג׳בל ושלחָה אותי במסעי עד נאות חבל הים. ואני ידעתי מן הנסיון, כי בהיות היהודים ילידי הארץ ברוב ארצות אפריקה הנקל הוא לאיש יהודי, וביחוד ל„חכם״, לחדור למקומות שאיש אירופאי צפוי שם לסכנת מות ממש.

פעם ראשונה סרב השר המושל לתת לי ללכת לג׳בל מפני סכנת דרכים, ובעיקר מפני חשש, מה יאמרו האיטלקים — שבעטים אסרה הרשות על האירופאים לחדור לתוך ארץ המדבר. ואולם זאת הפעם, כאשר נוכח ששבתי מנסיעתי בערי מדבריות הים בשלום, ושום תקלה לא אירעה, לא לי ולא על ידי, — הסכים שאעזוב את טריפולי חרש בלילה ואעבור בגלילות הג׳בל יחד עם בן לויתי, אבל בתנאי שאצנוף מצנפת תורכית ושיחשבוני למורה (חכם) ההולך לפתוח בתי ספר גם בקהלות המדבר. בתנאים כאלה, הייתי כאחד החכמים והשליחים הנוסעים בכל אפריקה לשם מצוה וצרכי הכלל היהודי — ושגם המושלמים באפריקא נוהגים בהם כבוד. נוסף לזה, הרשה לי השר, שאם יקרני איזה מקרה לא טוב בדרך, אמהר להודיע לו ע״י הטלגרף הצבאי, שחוטיו נמתחו בכל המקומות שיש בהם ישוב. *)

זה היה ביום החמישי 15 אוגוסט 1906. החלטתי שלא להפסיד אף יום אחד, כי מי ידע מה ילד יום בחצר מושל תורכי, — הבהלתי את ר׳ מרדכי וצויתי עליו להשיג שני גמלים ולהיות נכון לעזוב את טריפולי באישון לילה. בחצות הלילה באנו אל הפונדק, מקום חכו לנו שני הגמלים, הם וגמליהם, אבל הם סרבו ללכת מפחד הלסטים, ורק ע״י התערבותו של שוטר (ששחדנו אותו) עלה בידינו להניעם לעזוב את העיר. כשיצאנו משער החומה עלינו על הגמלים והתחלנו לצעוד צעדים ממושכים ואטיים, אלה הצעדים הידועים לכל מי שרכב על הגמל. זאת היתה הפעם הראשונה שיצאתי לדרך ארוכה ברכבי על גמל — וראה זה מצאתי, כי ההליכה הזאת אינה קשה ואי־נעימה כלל: תנועות הרגל הארוכה השוקעת וחוזרת ושוקעת בחול באופן ריתמי מנדנדות ומישנות את הרוכב — המתמכר לרעיונותיו והרהוריו מאליו.

עזבנו את גני טריפולי — ונרכב בחשכה כארבע שעות עד שהאיר היום, הגענו לבאר מים מלוחים במקום הנקרא בשם סַכְבַאלַת־בן־יַחְלוֹ, וכעבור שעה עמדנו על יד פרדס של תאנים ורמונים ששמו סייניא בן יַאדם. לצהרים הגענו לבאר בשם ביר אלמיאַמין.

*) בזמן נסיעתי השניה נקרא המושל לקושטא ונתמנה לשר המלחמה בוזרה של „האחדות והקדמה״ הראשונה — ומת ביום המחרת להתמנותו.

בדרך המדבר לנהר גיחון*

השמש הכה על ראשינו – שמש מדבר אפריקה הצורבת: עיפים היינו, צמאים היינו, אנו וגמלינו. בעל הפרדס אשר על יד הגן מכר לנו אבטיח, ונשב לנוח תחת התאנה היבשה...

גמלינו מאנו לזוז ממקומם. לשוא שחתנו את דברינו, והוכחנו אותם שעלינו להגיע לישוב של יהודים בעוד יום, מפני קדושת השבת. שני הפראים, שהיו מילידי ארץ המערות, התעללו בנו, התגוללו עלינו – דרשו „פלוס" (כסף), יותר מהמדובר, שלא שוה לנו, התאמרו כמפחדים או כעיפים. פעם אחת פגשנו באורחה של מושלמים אשר הכריחו את המנוולים להחיש את דרכם. פעם שניה הגענו עד קאסר – מצודה תורכית בשם קצר אל־כדוא – והשוטר שפגשנו שם נענה לנו ויצו על הגמלים להחיש את דרכנו. ואולם אך עזבנו את המקום ונמצא במדבר, והנה אחד הגמלים, רמדאן שמו, הוסיף להסתולל בנו: פעם רצה לעלות על הגמל ולשבת יחד עמי – דבר שנחשב במדבר לבזיון בשביל הרוכב, וארם את השמשיה שבידי ואכהו מכה אחת על שכמו עד שנשברה השמשיה, ולי היתה הרוָחה – כי הפרא התרפס ויפול לרגלי ויתחיל לנשק אותי ולבקש סליחה על חטאו ומשובתו.

כפעם בפעם היה מאיים עלינו, מחרף את ר׳ מרדכי, ואת הגמל היה קורא בשם „יהודי", בעוד חברו הגדול ממנו בשנים היה מכבד את גמלו בשם הכבוד „רומי" (נוצרי). הקריאות האלה הכעיסוני תמרורים, וכשהוכחתיו על פניו היה משיב ואומר, שאני הנני פראנג׳י (אירופאי) ולמה אתעבר על ריב לא לי? ובראותי שלא ישמע לי – פניתי אליו בשאלה זו:

– הגד נא לי, חביבי, האם הגמלים הם נמולים אצלכם? (ולמה תקרא לו בשם יהודי?).

הועילה הבדיחה הזאת יותר מכל המחאות והרוגז שבעולם: מאותו הרגע חדל הפרא מקרוא לגמלו בשם יהודי, ויסתפק אף הוא בשם „רומי" בלבד...

ואולם שני הגמלים גם יחד לא חדלו ממעשי תעתועיהם, כאלו בקשו עצות להביא אותנו לידי סכנה במדבר הבודד והפרא הזה: פעם אחת עברו תוערקים *) מזוינים מגדמס – פניהם מכוסים בצעיף כהה כדרכם, והאנשים נוראים אל כל סביבותיהם. והנה רמדאן נכנס בדברים עמהם וספר להם „בדרך אגב" שהוא מוליך עמו אֶפנדי גדול, הנוסע להביא סאלאם (שלום וברכה) ליהודי ההרים. לאשרי, היה פחד התורכים לנגד עיני הפראים, על

*) התוערקים הם ברברים מבני חם רוכבים על מהרי (גמלים מהירים), מושלי המדבר הגדול. שם הצעיף בלשונם הוא ליטאם, ועי׳ לעיל ס׳ א׳.

כן בשם אֶפנדי גדול קורא לי. יש מהם שלא האמינו שיהודי אני, ויש מהם שהטילו ספק בדבר בכלל, כיצד אפנדי גדול נוסע לבדו בלי חילים ושומרים לראשו – ובכלל, לא יעלה על דעת שום איש בר־דעת שנמצאים אנשים הנושאים ברכה ממרחקים ליהובים האמללים אשר בגריאן...

ואולם גם הפעם עבר הכל בשלום – וכבר קוינו כי לעת־ערב נגיע למחוז חפצנו. אבל לאדם מערכי לב.

פתאם התחולל רוח זלעפות – השמים קדרו ואבקות חול נפזרו בכל ככר המדבר מסביב. גלי ים עפרות זועף הסתערו וחשבו לכסותנו. גרגרי החול הבוער סבונו נפלו על פנינו ועל ידינו, חדרו לתוך אפינו, לאזנינו כברדה יוקדת, כדקירות ממאירות. יד ה„סאמום" – קטב המריר של המדבר היה בנו. לאשרנו, מצאנו תל עפר ובצדו איזו שיחים עם בדים חזקים. פרשנו את השמיכה ונטינו מעין אוהל, שנתעטפתי בו כולי ואשכב כמת כשעה ויותר. חשתי מעין טעם של מיתת חניקה. מרחוק הגיעה אלי נהמת הגמלים המרגיזה; הבהמות המכוערות התגוללו בחול ויפשטו את רגליהם הארוכות והצנומות למעלה.

רק לעת המנחה שקטה הסערה, ורוח צח התפשט על פני המדבר. עברנו את חבל שבט אורשאפאנא, מגזע ברברי וערבי מעורב. אומרים עליו, על השבט הזה, שאביו הקדמון היה ברברי ואמו פַאנַאנָא היתה מלכה יהודית מחבל השרטון. מסורות כאלה הן מרובות בקרב הברברים יושבי אפריקה, שרבים מהם מיחסים לעצמם מוצא יהודי, ואין כאן המקום להאריך בזה.

ערב שבת עם חשכה היה. לשוא דפקנו את הגמלים, לשוא שחתנו את דבריו והוצאנו את כחותינו; אך מנגד ראינו, אחרי 15 שעה של הליכה קשה ומסוכנת, את רוכסי הרי גריאן ואליהם לא באנו, הגענו עד מעין הנקרא „עין בוגילאי" בעצם אחוזת מודיעינו בני אורשאפאנה.*) ירדנו מהגמלים והורדנו את המשא מעליהם. ישבנו בצל התמרים והתאנים אשר מסביב לנוח מעמלנו. – כלבים נתנו בקול, ואנשים יצאו מאחת ה ע ג י ל ו ת (עגילה, מעגל – הוא מעין חצר עם נטיעות) ויברכו אותנו בשלום וגם הבטח הבטיחונו כי ישמרו על נפשותינו, כי על כן קרובים הם ליהודים.

ליל נדודים עבר עלינו. קמנו בבוקר השכם ונלך רגלי עד בואנו לגיא־

*) ברברי יודע ספר פירש לפני את השם מלשון: אורה – שם השבט ופננה – שם המלכה. האגדה מספרת כי בימי קדם שלח אללה את אורה היפה על פני ערבות ארך לוב ובכל מקום שהופיעה נתכסה המדבר דשא עשב, אבל מלך הארץ חשק בה ורדף אחריה לתפשה והיא התחמקה ונעלמה. – ויחד עמה נעלם גם לבוש הירק אשר כסה את פני המדבר וישב המדבר לשממתו.

הרים, שמעין מים חיים עובר בתוכו. היינו לרגל הר בני עבאס, הוא כפר היהודים הראשון של חבל הגריאן – מחוז חפצנו, במרחק כשעה ורבע ממנו. אנשים מושלמים היו עוברים ושבים, התפללו למראינו ושאל שאלו על טיבנו; והנה רמדאן השוטה התחיל לרמז להם, כי אמנם לחפור את הארץ באנו... לשמע הסכנה החדשה שנשקפה לנו לא עמד לב ר' מרדכי בו. וסוף סוף עלה בידי להניעו שיסכים מפני הסכנה לעלות לבני עבאס בעוד יום. הוא מצא היתר לעצמו, מפני שהמרחק מרגל ההר ולמעלה הוא מהלך שעה ורבע, אין בו כדי שיעור של תחום שבת, אחרי שצריך לסבב את ההר בסבוב גדול כדי לעלות בשבילים צרים ומתפתלים, שעולים ויורדים מצויים בהם.

וכה טפסנו במעלה ההר בדרך לא סלולה מלאה חתחתים.

ב

יְהוּד בְּנִי־עַבַּאס

הר־מישור כמעט זקוף – אדמתו אדומה, זרועה תאנים וזיתים, לפעמים גם רמונים ושקדים, שיחים וקוצים, זאת היא ארץ גריאן – אחוזת יושבי המערות מימי קדם. לאיזה עולם משונה, קדמון, הובילוני רגלי! ארץ גבעות ועמקים פוריים, מעובדים בידי אדם, אבל אין זכר לבנינים מעל לפני האדמה; רק כה וכה תראה חורבת מצודה ברבדית חרבה, ופעמים גם מסגד של איש קדוש (מרבוט) שהיא לבדה מתנשאה מעל לאדמה – מעבר לעצים ולתלים. ואולם הדבר הראשון שהפתיע אותי בעלותי על ההר – היו אבני המצבות היוצאות כקרנות של הכפר הערבי בני עבאס. מה משפט הארץ שבה שוכני־עפר יראו מעל לאדמה, בעוד בתי החומר של בני האדם החיים אתנו קבורים עמוק בתוך האדמה!

אנו מניחים מן הצד את כפר בני עבאס, שיושביו כולם ערבים, ועוברים בתוך חורשה של זיתים, תאנים וגפנים. והנה נראו גם פני בני אדם. על תל עפר אדום ישבה חבורה של נשים יהודיות ושוחחו בקול; צעירות, דקות־קומה, נאות ולבנות היו, עם קוים ירקרקים או חומים – כמראה נשי הנגב. למראני נפתעו ותקומנה: הסתכלתי בקומתן החסונה, בקו־פניהן הרכים ובזיקי עיניהן הנוצצות, אשר עליהן כבר אמר אחד ממשוררינו באפריקה:

עיניך ישמעאלי – יורו חץ כמר,
אך פיך ישראלי – שניך כדר –

*ከፍተኛ ገደል

והן עטופות שמלה ככיתון יוני דומה לסדין בשלל צבעים, שקמטיו מתקפלים בקצב כגלים היורדים מעל לגזרתן הכפופה, ראשן מכוסה בקצה הסדין, ונזמים של מתכת גדולים באזניהן; הן מביטות אלינו ותמהות, מחרישות ומתבישות. והנה סבבוני הגברים: הם הכירו את ר' מרדכי, אשר כאילו נפל מן השמים בעצם השבת, הוא ו„אפנדי" מוזר עמו. האנשים דומים במראה פניהם ובתלבשתם ליהודי המערב בכלל, כלומר, הם לבושים מעין טלית של בד לבן או עביה כבדואים ואותות המערות לא ניכרו עליהם כלל. אחד מן החבורה נגש אל ר' מרדכי ויברכהו לשלום. זה היה השוחט סעיד אל שינאני, יהודי בריא ושזוף פנים, מדבר עברית בכבדות.

אנו מתודעים, משיחים, מתהלכים על פני הכפר; ושוב תאנים, זיתים, זעיר שם תמרים – ונשים עטופות סדין צבוע וגברים לבושים עביה לבנה. מנגד, על אחת הגבעות, נראה מסגד חציו שקוע בתוך הקרקע, ולצדדים נכרים תלים דומים כעשויים בידי בני אדם. עליתי על אחד מהם, והנה נגלה מתחתי מעין פי בור מרובע ורחב, ומתוכו, בעמקי האדמה, נשמעו געית בהמות, בכי ילדים ושריקת קולות נשים, המתערבים לפעמים בקולות של צחוק פרא. דומה היה כקולות האוב מארץ, אבל יותר חזקים ויותר פרוצים. אני שוחה בחצי גופי על הארץ ומביט לתוך פי הבור, אבל קשה היה להכיר דבר ברור מלמעלה, ראיתי רק קרקע. אדמה אדומה, מחצלות וחפצים אי־ברורים וקולות מקולות ישמעו. אז יקח אותי סעיד בידו ויוליכני עד מורד של גבעה אשר מאחוריה נטתרה מעין דלת נמוכה מעץ. הוא הרים מעין יתד של עץ וישלח את ידו דרך חור עשוי לשם זה לפנים; הוא סבב מעין מנעול עם כפות של עץ – וכה פתח את הדלת. בלי משים זכרתי את דברי המשורר: „דודי שלח ידו מן החור" (מבחוץ, אבל כפי הנראה חסר לו המפתח, ואז) „קמתי אני לפתוח לדודי (מבפנים) וידי נטפו מור ואצבעות מור עובר על כפות המנעול"...

נכנסנו לתוך מסדרון נמוך, דומה לנקבה, השופע ויורד בתוך האדמה האדומה; הוא מתפתל בעקלתון וקרקעיתו מלאה שיחין ואבני נגף, כנראה, כדי להכביד על היורד ובא לפני ולפנים. וכה הלכנו כחמשה עשר או גם כעשרים מטר. האור מן החוץ הלך הלוך וכהה, אבל פתאם נמצאנו במעין חצר מרובעת ורחבה, כולה חפורה בתוך הקרקע ומוארה קצת ע"י קרני אורה, שחדרו לתוכה בדרך עקלתון מבפנים המערה. עמדנו רגע ואתבוננו אל החצר ואשר בה בתוך האפלה אשר מסביב. יום שבת היה. שני חמורים עמדו על אבוס דל של עץ, שנים, שלשה כבשים ועז אחת רצו, התנגפו, הלכו ושבו מן הפנים. מעין סדן עם פטיש וכלי־ברזל היו מונחים על לבנים באחת הפנות,

כניסה למערה בארץ החורים*

ועל ידיהם פחים וכלי־יצר עם בלויי סחבות. הבנתי כי הנני בתוך האורוה המשמשת גם חדר־מלאכה, שאנשי המקום מסתירים אותו מעין רואים, עמוק בתוך האדמה. נראה מכל, שמנהג אבותיהם שבידם לגור בנקבות מתחת לאדמה טעמו ונימוקו עמו. „מפני מדין — כתוב בס׳ שופטים (ו׳, ב) — עשו להם בני ישראל את המנהרות אשר בהרים ואת המערות ואת המצדות, והיה אם זרע ישראל ועלה מדין ועמלק ובני קדם ועלו עליו. ויחנו עליהם וישחיתו את יבול הארץ עד בואם עזה ולא ישאירו מחיה בישראל ושה ושור וחמור״.

ומאותו הטעם עצמו נהגו יושבי גריאן מימי קדם (כמו שנראה מספרי היונים הקדמונים) להסתר הם ומקניהם ורכושם מתחת לאדמה מפני התוארגים ושאר שודדי המדבר. והיה אם יעלו הנודדים ויבקשו לשלול שלל — קשה יהיה להם למצוא את מבוא הישוב, ואפילו אם ימצאוהו לא יוכלו לחדור לתוך הנקבה המוליכה אל הרכוש יותר מאחד או שנים בבת אחת, ובינתים יתאספו שוכני בתי־החומר ויעמדו כאיש אחד נגדם. והעיקר הוא שלא ישללו את השה והשור והחמור, שבלעדיהם אי אפשר להם לאנשי נאות המדבר להתקיים אף חודש אחד. ומאותו הטעם ממש נהגו היהודים לקבוע את מקום עבודתם בתוך חרשי־ברזל ועושים בברזל, ופעמים גם בכסף, בחצר הפנימית הזאת. בגלילות המדבר המלא שוד ואכזריות — אין התושב רשאי להסיח את דעתו אפילו רגע מדברי הכתוב: אם באמת נגזרה גזירה שאאבד את רכושי, הנה למצער: „קח לך את הרכוש ואת הנפש תן לי״. — על כן הם שמים את האורוה ואת חדר־המלאכה לפני חדרי־מעונם. כשירדנו בדרך מגמת האור הנשקף מן הצד נמצאנו במעין חצר גדולה ומוארה, מפני שהאור יורד עליה מפי הבור המרובע אשר למעלה, בגובה כשמונה או גם כעשרה מטר.

חצר זו עם היותה בנויה בתחתית האדמה, היא חצר ככל החצרות אשר על פני האדמה בארצות הקדם: היא מרובעת, ובקירותיה מסביב נמצאו חדרים חפורים בקרקע, מהם עליים ושניים. מחצלות, קורות של עץ ומעין מזרונים של קש ממלאים מקום רהיטים של ה„דירות״ הללו, בעוד כדים וירקות, שעורים ותאנים, שמן וזיתים מגובבים בלי סדר בתוכם. ואולם עיקר חייהם הוא בתוך החצר עצמה: שם יושבות הנשים על האח העשויה מאבנים לא מסוידות — ומבשלות; שם נמצאו מנורי־הארג, שהנשים אורגות בהם, שם יתגוללו הילדים בסחי ובטיט, ירוצו בני הצאן ותרקד העז, תנתר התרנגולת ויטפס החתול. ושמה יבואו גם השכנים הערבים להנות מן האראקי*) הוא יין

*) נוסע אנגלי מלפני כמאה שנה מעיד (מנדלסון ע׳ 46): בתי היהודים בגריאן הם נקיים ונאים מבתי הערביב, ויושביהם פניהם לבנים. הוא מהלל את יפי הנשים ומספר כי מצבם בכלל היה טוב.

השרף העשוי מתאנים או מתמרים, המהמם את דעתם הקצרה, כי רק היהודים יודעים לעשותו וגם לשתותו במדה מרובה, מבלי שיצאו מדעתם...

ומסדרונות, דומים לנקבות, יוצאים מכל חצר ומוליכים לארוות אחרות, לחצרות־מושב אחרות. כי כל הכפר הנהו מחובר יחד מתחת לאדמה, והיה אם תקרה התנפלות מן החוץ – יוכלו להקבץ יחד ולעמוד על נפשם או גם להנצל ע"י אחד המוצאים הידועים להם לבד.

מעט מעט הסכנתי לאפלה – בקרתי את החדרים, התבוננתי לילדים. בעל־הבית מתגורר בחצר הזאת הוא וכל משפחתו, יחד כעשרים נפש, ועם היותו שוחט הוא גם רוכל עובר בנאות־המדבר, אכר ויוגב העוסק בחדשי העבודה באדמתו ובעצי הפרי שלו, והוא גם חרש הברזל, המכשיר את כלי העבודה והנשק בשביל הערבים והבדואים. ואשתו אף היא עובדת בשדה, ביחוד בעצים ובבית: עושה סדינים וחגורות ומוכרת למושלמים, כחוק לכל אשת חיל יהודית בערבות המדבר הרחב.

החזן סעיד מושיב אותי על קורה של עץ במבוא חדרו, בעוד הוא והסובבים אותנו ישבו על מחצלת של קנים. אנו טועמים מטעם היי"ש החזק והמר, אוכלים עוגות של פתים בדבש, ממתיקים מרירות הפלפלין בתאנים יבשות. השיחה מתנהלת בלשון ערבית מעורבת בעברית. תוסר האויר, סרחון עולה מעברים שונים, נעירת החמורים וצעקות הילדים מטרידים אותי. והעם אשר אתנו הולך ורב; שמע בוא „חכם רומי" (אירופאי) התפשט בכל הכפר. הנשים עזבו את טיולן בין העצים למעלה, הגברים את מושבם על יד ביהכ"נ ויחפזו לבית השוחט. כולם מברכים אותי בברכת סלים (בערבית דוקא), מקצת האנשים מוסיפים גם: שלום עליכם, והנשים נושקות את כנף מעילי הקצר. וכולם יושבים על האדמה בחצר מסביב לפתח החדר: הנשים מגולות פנים ומכוסות שער; ילדה כבת י"ג שנה, ירוקת־הפנים נושאה תינוק בידיה, וראשה מכוסה, כי על כן נשואה היא לאיש; נערות־פעוטות ורזות, שזופות ובישניות עומדות מנגד וצופות – בגלוי פנים וראש גם יחד (שלא כנערות של טריפולי המצעיפות את פניהן).

נכנס ערבי ובידו כד של לגבי (באלג'יר קוראים לגמי), שזה עתה שאבו אותו מן עץ התמר. הלגבי הוא לבן ותוסס והוא דם התמר הנוזל בעורקי עץ הענק. כששמים עין בתמר המלא מיץ לבן – עושים נתוח בגרונו מתחת לכפותיו ומקיזים ממנו בכל יום את המיץ הלבן והחם. כעבור איזה חדשים ייבש העץ המחוסר דמים וימות, אבל במה נחשב הוא לעומת ההנאה שיהנו בני האדם מהמשקה המתוק־מחומץ היוצא ממנו? בעוד הלגבי חם, הוא מתוק ודי נעים,

אבל במשך הלילה יחמץ ויתסס ויהיה למשקה משכר.

שתיתי מיין המדבר וירוח לי. הודיתי לבעל הבית על חביבותו ויחדו עלינו למעלה לשוב ולחזות באור ה' בארץ החיים. חבורה של פני העדה לוו אותי בטיולנו מסביב לכפר – וקהל של נערים רצים לפנינו מרחוק, מבלי שנועזו להתקרב אלי. – אז נסבה שיחתנו על מצבו של הכפר בהווה, תחת ממשלת תורכיה, ובעבר הקרוב והרחוק: בעת ההיא נמצאו ב„יהוד בני עבאס" שש חצרות מתחת־לאדמה ובהן 240 נפש אדם. לפנים היה מספר היהודים רב מאד. כל הקרקעות מסביב, עד מורד ההר, היו שיכים להם. עדות חורבות המערות הנראות מתחת לתלים. מסחרם פרץ באמת, מפני שכני עבאס הוא הנקודה היותר קרובה לטריפולי. ככל אחיהם יושבי המדבר היו גם הם אנשי חיל למלחמה ויהיו עומדים על נפשם ועל רכושם בחרף נפש. ואולם בשנות הארבעים *) למאה הי"ט פרץ הדבר בארץ, ורוב היהודים יושבי הג'בל מתו במגפה. כפרים אחדים נעזבו לגמרי, חלק מתושביהם נדד לטריפולי, ובבני עבאס נשארו רק ארבע משפחות בלבד, הם אבות יהודי הכפר כיום הזה, שעליהם נוספו שרידים מכפרים אחרים.

את מקומם לקחו הערבים הנודדים משבט אולד בני עבאס, אשר תפשו את הקרקעות מיד היהודים ויאחזו בכפר. הם גזלו מהם את שדותיהם וגניהם, ולא השאירו להם בלתי אם עצי־פרי מועטים וכברות ארץ המעוטרות בתוך אחוזות הערביים, באופן שהיהודי תלוי בחסדם, בנדבתם ובירושר רוחם של שכניהם, גוי נבל ומתפלה...

ובהגיענו עד הסלעים היורדים לתוך הגיא ספרו לי היהודים, שגבול נחלתם הגיע עד כאן – ולראיה לדבר הראו לי שרידי מצודה קטנה שבנוה אבות אבותיהם וגם את בית הקברות הנמצא מעבר לכפר הערבי. כי הערבים לא התחשבו עם רגשות היהודים אדוני הארץ לפנים ויחרשו את בית הקברות שדה, ואת האבנים עזבו באמצע. עוד מתגוללות אבני המצבה הלבנות ואפורות בתוך תלמי השדה מסביב, לדאבון נפש כל היהודים, שעיניהם רואות וכלות...

כל המקום הזה נקרא בשם אר־רחבה, וכנראה זה שם הכפר בימי קדם.

ואולם לא היה די למציקיהם בחורבן בית הקברות בלבד. לרגלי אחת הגבעות מעבר לכפר הנוכחי נמצא בנין של אבנים קטן ודומה לקובה, שקוע באדמה אף הוא ותעלה עמוקה חפורה מסביב לו וגגו מתלכד עם פני האדמה. זהו בית הכנסת ויחד עם זה גם בית הועד של יהודי העיר, הנוהגים לשבת

*) אח"כ הוברר לי כי זה היה בשנת 1837.

בערבים עם חשיכה על מעין אצטבא של עפר, המתנשאה מעל לתעלה, לשאוף רוח וטיל ארוכות וקצרות. הבית הזה משמש גם ת״ת לילדים, כנהוג בארצות הקדם; על ידו נמצא מקוה מים, שאין לשער את הצחנה והסרחון העולים ממנו, אחרי שהגשמים אינם יורדים בכל שנה במדבר הגדול וקשה להחליפם במים אחרים.

אין ספק שהבית הוא קדמון — ואני בעצמי ראיתי שברי תיקים עם כתובות קדומות (בלי התאריך), וגם מצאתי שם לוח השנה בכ״י משנת השי״ט. לפי המסורה נבנה בה״כ לפני אלף שנה ויותר. והנה באו הערבים ויבנו מסגד מעל הגבעה מנגד, ואחר התגוללו על היהודים שבית תפלתם נמצא במרחק קרוב לבית מסגדם ועל כן דינו להחרס... היהודים התאיננו לפני הרשות בטריפולי, וגם הראו לשרים מגלת ספר, שבו נזכר בית הכנסת בתעודה שנכתבה כחמש מאות שנה ויותר לפני הבנות המסגד. השוחד ענה את השאר — וכה נצל הבית הקדוש מחורבן חרוץ.

ושמא תאמרו, שיהודי בני עבאס הם ראוים יותר משכניהם למר הגלות הרובץ עליהם? זאת לא זאת. ביום הראשון סבבתי במערות, בחצרות ועל פני האדמה ואוכח כי אך עם חרוץ ושוקד על עבודתו הם אחינו שוכני המערות, נעלים בארחות חייהם ובמוסריותם על העם הנבל והמתכלה אשר תפש את הג׳בל מידיהם ומידי הברברים, שכניהם ומגיניהם לפנים.

במערות של היהודים הכל עובדים — עסוקים במלאכה או במשלח־יד מהיה את בעליו. מלבד עבודתם בשדה ובגן ובמרעה צאן — וע״פ הרוב עוסקות בהם הנשים והנערות — הם עושים בכל מלאכה בבית. כבר הזכרתי כי רובם ככולם הם חרשי ברזל או כסף ועוברי ארחות המדבר לסחור את השבטים כחדשי הקיץ. בבית פנימה ידי הנשים עסוקות כל הזמן במטוה ואריגה וכל עבודה.

נכנסתי למערה אחת של ערביים ונאלצתי לשים ידי על אפי מרוב הצחנה והסחי והמאוס מסביב. כי אין כערביים הללו עצלנים ופרזיטים: אפילו על דברת פקידי התורכים שפגשתי בדרכי אין הערבי נזקק לעבודה ורק היהודי יודע להמצא לו ולהניעו שיעשה את עבודתו בשדה. הוא הממציא לו את כלי המחרשה והקציר והוא הנותן לו את הזרעונים למזרע. הוא המלמדהו לנטוע עצי פרי ולשמור עליהם. בביתו של היהודי מוצא הערבי את כל צרכי חייו ועבודתו, אחרי שהכסף אינו מצוי בין הערבים, כי רק בפרי האדמה, בשעורים, בתאנים, בזיתים ובצאן הם משלמים ליהודי על כל מה שהוא מוכר או מוסר להם, והכל לפי טוב הקציר והבציר. והיהודי מצדו מוליך את תוצאות

פרי האדמה לטריפולי ומוכר אותם בכסף מלא – מכיון שהוא לבדו יודע מחיר למטבעות. גם סחר מטעי הכחל או צבע ההיני, שנשי הקדם מתכחלות בו ושהוא צומח בהר גריאן, וגם ממכר הכרכום הטוב הצומח בגריאן, בידי היהודים הם. ובדרך כלל, היהודים חיים בחשבון ומסתפקים במועט; מלבד משקה השכר החזק שהם רגילים לשתות במדה מרובה. לולא המסים והעלילות העולים בדמים תחת ממשלת התורכים, והעדר בטחון הרכוש והנפש, לא היה חלקם רע – אבל שנות הבצורת רבו בגלילות המדבר, הלחץ והשוד מעיקים מכל עברים, והערבים יושבי המקום הם נרפים, נבלים, מקניטים ומרגיזים יותר מכל האדם.

ג

כְּפַר טִיגְרָנָה

שכרנו שני חמורים ואחד מיהודי בני עבאס נוהג בהם – ונשים פעמינו ללכת לטיגרנה בדרך דרומית מערבית. עזבנו את הכפר ונעבור בין התאנים והנה אשה צעירה קוטפת תאנים מעל תאנה גדולה. כראותה אותנו מהרה ותקרב אלי ותשם תאנים בכיסי, באמרה: „קחה נא, רבי" (חוד יא רבי, חוד!). ברכתיה בברכת רבי. ולאות תודה נשקה את ידי ותלך. מאחור התבוננתי בסדין שמלתה המקופלת כגלים נעים ובאודם מטפחתה הנוצצת בתוך העלים הירוקים. הרגשתי מעין תוגת־פרידה בהגותי באחינו הנדחים האלה, שזה שבתי אתם היה מעט כל כך.

אנו עוברים בארץ „חמדה" – אדומה־בהירה, ארץ גבעות ונחלים. פעם או שתים נראו בה גם מעינות קטנים, ואולם הבורות שפגשנו מראים כי אנשיה חיים בעיקר על הגשמים המועטים היורדים בה לפעמים בשנה – ופעמים שאינם יורדים כלל במשך שנה ושנתים. אז יבוא הרעב ועמו המגפות וישיתו קציר לתושבים פעם בפעם, ועל כן לא יעמדו בהם הגזעים השונים לאורך דורות ותקופות.

ישר לנגדנו מצד מערב יראו חורבות קצר גריאן או המצודה הצופה פני בקעת טריפולי – 820 מטר גבהה, והיא בנויה מגושי אבנים פראים המגובבים על הסלעים. הלאה מזה אנו יורדים לואדי רומאנא, נחל נמשך לרגל הר־געש שבבה, הוא הר תיקוט – הגבוה בהרי המקום – כאלף מטר גבהו. הקרטיר שלו נראה כלוע פתוח – מוכן לבלוע את כל סביבותיו, וסמוך לו נמצא ואדי אום־אל נחל, אם התמרים, והוא גיא מבורך בתמרים נושאי־פרי. על מדרון ההר נראו שרידי חורבות, אבנים מסותתות ומבזוליון רומאי –

אות היא כי לא תמיד חמדו יושבי המקום את בטן האדמה לשבת בה.

הככר אשר מנחל רומאנא (רומי) והלאה הוא אדמה פוריה, אדמה שמנה ורטובה: ארץ התמרים הטובים. שם יצמח הכרכום הטוב, המפורסם מימי קדם *) — היהודים מוכרים אותו למרחקים. ואולם גם פה מושלת התאנה, וינץ הרמון, ופעמים תשגה הגפן בתלמי המדרונות, — פקידי התורכים הם הראשונים אשר נטעו כרמים בטעם ובסדר והיהודים עושים יין מהענבים.

כל הארץ הזאת, המשתרעת כמהלך חמש או שש שעות, דומה לאחד מנפות ארץ ישראל בשומרון או בגליל, אבל שמיה כחולים ועמוקים משמי ארץ ישראל ואקלימה ממוזג ויבש מאקלימה של זו. אולם חוסר המים ומעוט הגשמים הם בעוכריה. מספר יושביה הגיע בשנת נסיעתי לערך 8000, ואולם מפני חרבות ומלחמות נתמעטו עוד. שמות הכפרים החשובים הם: בני עבאס, שידיה, סואלין, בו־סלאמא, השמש ובו קבר קדוש, חוצן־אל־ג׳האלד, אל קאסם, טיגרנה, ג׳חישה ועוד.

מסורת אנשי המקום, כיהודים כגויים, מספרת, שלפנים ישבו בגריאן יהודים בלבד. בני לויתי הראו לי מקומות, שעד היום הם ידועים בשמותיהם העבריים: משה, אהרן, חברון וכו׳. אנשי הכפר בו־סלאמא מתיחסים על היהודים, וסמוך להם נמצא קבר הקדוש (מרבוט) עטייא. במקום הנקרא בשם השמל נמצא קבר קדוש בשם כליפא. במקום אחר הנקרא אושע־אורייא מוסיפים הערביים לקרוא את בתיהם על שם היהודים, ולפי דבריהם הם מצאצאיהם. לרגל הר, הנקרא בשם סבאר, יש קבר המרבוט אל בהלול (השוטה), שאף הוא היה יהודי, לדבריהם. וכן בכפר עתאד. ואף לנוצרים יש זכר במקומות הללו, שכן משפחה אחת הידועה בשם אסקאליל מתיחסת לגזע נוצרי.

ואולם בדורנו זה פגשתי בתושבים ערבים דוקא. לדבריהם עצמם, הם כרובם חדשים מקרוב באו ורק מועטים מהברברים תושבי הסביבה לפנים, כמו גם מהיהודים, נתערבו בהם. והאנשים רעים וחטאים — טפוס מתכלה באמת — (מכת המלכיים), קנאים ושונאי היהודים. הם נמנעים מאכול משחיטת היהודים שלא כדרכי הברברים, הנוהגים כבוד בדת ישראל ומתנדבים לבתי הכנסיות. רק שרידי קברים, שצורתם אינה דומה לצורת קברי הישמעאלים, שלהם יש קרנות הפונות למיכה, בעוד קברי היהודים הם כמעט ישרים ופונים לצד מזרח — מגמת ירושלים — הם המעידים, כי לפנים גרו יהודים בכל המקומות האלה. ארפן חפירת הקברים של יהודים בג׳בל הוא שונה מאשר במקומות

*) הנוסע ליון אפריקנוס מזכיר את טיב הכרכום של גריאן.

אחרים: הם חופרים חפירה בתוך הקרקע ואח"כ חופרים מערה בצדה בתוך האדמה, והיא המשמשת קבר למת. בחפצי להוכח עד כמה נכונים הספורים על ישוב בנ"י בכפרים שונים, צויתי להסיר את העפר מעל כמה אבני־מצבות בביה"ק העזוב אשר בכפר ג'חישה (שהיום אין בו יהודים), ואמנם מצאתי עליהן שרידי המלים האלה: תנצב"ה, עטייא, ש' תקנ"ה וכדומה.

שאלתי את בני לויתי ואת הערבים שנלוו עלינו כפעם בפעם על תולדות היהודים וישובם בארץ המערות. ואולם מלבד אגדות בלי־יסוד קשה להוציא מפיהם דברי אמת. אמנם נמצא זכר הטרוגלודיטים או החורים בפנים אפריקה (מצד הנילוס ומצד הצחרה, מעבר לגרמנטים של הרודוטיס) בספרי היונים הקדמונים, הרודוטיס מספר, ששוכני המערות הם הרצים הקלים והמהירים ביותר והם אוכלים שקצים ורמשים. כנגד זה מספרים סופרים מזמן מאוחר, שהם היו מלים את ערלתם ויש מהם שנזהרו באכילת חזיר *). סופר נוצרי מן המאה הרביעית מספר, כי בחופי מזרח אפריקא גרים „סורים" שהיו מדברים עברית עוד בזמן ההוא. ויש לשער כי משם התפשטו גם היהודים עד מערות גריאן, כי עיקר מושב הטרוגלודיטים היה בצד דרומי מזרחי לטריפולי. כדברים האלה שמענו מאוידומיס מקנידיס ע"פ הגיוגרף סטראבון. ואולם קשה להוציא מזה מסקנא היסטורית בטוחה. יש להניח בכל אופן, כי היהודים התגוררו בגריאן מימי הרומיים ושהם בונים חלק מאותו הגזע היהודי היושב בין הברברים בהררי האטלאס, הנזכרים באגרת המיוחסת להרמב"ם שנביא במקום אחר **). גם שמותיהם השגורים אצל יהודי שאר חלקי לוב מעידים על זה. ואלה ראשי האבות שלהם: בני עבאס (על שם מקומם), בני טיגרנה, בני חג'אג', בני חסאן, בני רחום, בני צרור, בני בעדאש, בני סכואב, בני שינאנא, ועוד אחרים שספו תמו בגריאן, אבל יש מבניהם בטריפולי וערי המערב. כל שם ושם הוא מיוחד לבית־אב גדול, ורבים מהם יצאו לערי החוף וישבו שם, ויש מהם שזכו לעושר ולגדולה ***)

מצאתי בספרים כי בשנת 1577 פשע הגריאן מתחת יד תורכיה, בראש המרד עמד אז השייך עמר חג'אג'. בשנת 1707 הומת בטריפולי היהודי לביא אל גריאני, מיוצאי ההר. ובשנת 1773 שבו יושבי המקום למרוד והתורכים עשו בהם הרג גדול.

---

*) עי' Journal Asiatique t. XIV, p. 419—420

**) מכתב הרמב"ם אל בנו בסוף אגרות הרמב"ם, ועי' להלן.

***) משפחת חסאן העשירה והנאורה מוצאה מן הגריאן, וכאלה רבים.

בסוף המאה הי״ח בקר סבין את הגריאן ומצא בו שלשה סוגים של תושבים: ערבים, אפריקאים (ר״ל ברברים) ונודדים.

מהעדר תעודות כתובות אנו מוכרחים לשים לב למסורה המקומית. כבר הזכרתי, שבביה״כ בבני עבאס מצאתי כ״י משנת השי״ט ועוד סמנים של עתיקות. מצד אחר מצאו אנשי המקום אבן המוכיחה שביה״כ שלהם נבנה לפני כשש או כשבע מאות שנה. אני לא זכיתי לראותה *). אבל דבר אחד הוא ברור: החצי הראשון של המאה הי״ט היה תקופה של אבדן וכליה ליהודי המערות. מפני חרבות ומגפות ספו תמו רובם ורוב שרידיהם ברחו לערי חבל הים. ע״פ הידיעות שמסרו לי זקני המקום ור׳ מרדכי ושמצאתי סמך להן בספרי הערבים, יש בידי לתת סקירה על הקורות את אחינו אלה בדורות הכליה והחורבן שעדו עליהם במאה העברה **).

בשנת 1807 מרד נשיא שבט הישמעאלים אל מהמיר גומא בן כליפה בן עיון בפחה התורכי המושל בטריפולי. הוא אסף תחת דגלו מרי נפש מהררי הג׳בל ושתי פעמים הכה את התורכים מכה נצחת. בשנת 1809 תפש את הר גריאן ויתבצר בקצר גריאן. הוא היטיב מאד ליהודים ויעבר קול במחנה „כי כל הנוגע ביהודים לרעה דמו בראשו״. את נשיא היהודים ר׳ חומאני חג׳אג׳ קרב מאד וימנהו ליועץ ולרופא כל צבאו. היהודים חרשי־הברזל היו מתקנים לו את הנשק בכסף מלא. עד היום נשמע מפיות נערות ישראל בג׳בל שירי־עם מתנים את גבורת הגבור הברבורי.

כעבור זמן מה בא המפקד התורכי אחמד פחה בראש חיל גדול ויתפוס את הגריאן. גומא שב למצודתו אשר בהר איפרן ויד התורכים רוממה. אז העלילו הערבים על היהודים, שידם היתה עם הקושרים והביאו ראיה לדבריהם, שהם שתקנו את כלי־הזין למורדים ונשיאם של יהודי המערות ר׳ חומאני היה רופא צבאם.

הפחה הבהיל את זה האחרון — והלה התנצל בשמו ובשם קהלתו, באמרו כי אך מאונס עשו היהודים מה שעשו, כי על כן מועטים הם ומי היה עומד להם בשעת צרתם? דבריו נתקבלו על לב המפקד, אבל בכל זאת הטיל על התושבים, כיהודים כגוים, מס ענושים של ארבעים אוקא תורכי מצמח הכרכום המשובח, כדי לשלוח מנחה לשולטן. ובהיות היהודים אדוני המסחר בכרכום, שהוליכו אותו למכירה בכרכי הים, נאלצו לשאת לבדם את משא העונש

*) האבן נמצאת, כמדומה, בארמון הממשלה.

**) עי׳ מחקרי בירחון 1909, La Tripolitaine sous les Karamanli ; Revue de monde Musalman

הכבד הזה, שא"א היה להם לעמוד בו, אחרי שבכל הגריאן לא נמצאו כדי ארבעים אוקא של כרכום. המסורה מספרת, שהיהודים נועצו והגישו לשר התורכי ארבעים אוקיות במקום אוקות, כל אוקיא מעוטפת בניר מיוחד, וכי נשא את פניהם גם הפעם וירצם – ובזה נקו מפשע רב ומכליון חרוץ.

אבל המהומות והמרידות לא חדלו גם בשנים הבאות ויהודים רבים ברחו לטריפולי. בשנת 1837 פרצה מגפת הדבר בערי טריפולי: – במסלאתה ושאר מקומות מתו רוב היהודים. ובגריאן מתו כשני שלישים מהתושבים; ברוב הכפרים תמו היהודים לגוע עד אחד והערבים מן המדבר באו וישבו על מקומם; רבים ברחו לערי החוף. בין שנות 1845–1855 רבו המלחמות והמרידות בכל הג'בל והרעב חזק בגריאן – עד שנחרבו רוב הישובים היהודים. קרוב לעת ההיא בקר הנוסע בנימין השני את טריפולי. ע"פ הידיעות המעטות שהביא מיהודי הגריאן, נראה ששמע מה ששמע רק מן השמועה בלבד.

ואלה דבריו: „כמהלך כיום וחצי מג'בל כפר גאריאן ושם נמצאים מאה ועשרים ב"ב יהודים ושם נשיאם ר' חמאני. מהלך שתי שעות משם כפר בנאבאס. תושביו בנו בתים מתחת לארץ *). ואח"כ הוא מספר:

„היהודים באפרין ובגאריאן עוסקים לרוב בעבודת אדמה ומהם רוצי מקנה ועושים יין ויש להם עצי תמרים, שקדים ותאנים ומהם אורגים וחרשי ברזל, כמעט אין עניים, כי הערבים עצלים והיהודים יקחו הכל".

קרוב לאותו הזמן בקר הנוסע בארטה את סביבות הגריאן, והוא מביא ידיעה שרוב תושבי הכפרים שם הם יהודים. גם בזה נראה שכתב ע"פ שמועה שמקורה מימים קדמונים, אחרי שבאמצע המאה הי"ט כבר חרבו רוב ישובי היהודים בג'בל.

בשנת 1856 נהרג גומא והמורדים נפזרו לכל רוח – ומאז משלו התורכים בכפה בכל הג'בל. ליהודים שנשארו לפלטה היתה הרוחה כמעט. מקצתם נשארו בבני עבאס ורובם עזבו קצה גריאן ועוד והתלקטו בכפר טיגרנה. בשנת התרמ"ה היו בגריאן 550 יהודים **).

כאלה וכאלה נודע לי מפי יהודים שארחו לחברה אתי – פרשה ארוכה של צרות ורעות, של גלות וגם של שאר־רוח ועמידה־בדעת בפנות הנדחות האלה, מקום המתים שולטים תחת השמים והחיים קבורים מחחת לארץ. כפעם בפעם נשקף מבינות לגבעות מגדל קצר גריאן, מרכז הממשלה התורכית,

*) מושב היהודים היה כבר אז בטיגרנה, אלא שבכיצודת גריאן נמצאו עוד יהודים, והם גרו שם, ככל התושבים, בבתים מעל לפני האדמה.

**) כנסת ישראל לשפ"ר I, ע' 716.

ולא אביתי לסור אליו מרוב עגמת נפש. אבל הטבע הצוהל השכיחני עד מהרה את מר מחשבותי: כעבור שלש שעות וחצי עברנו נחל מכוסה עצי תאנה, זית ורמונים, ונעלה על גבעה אשר בראשה התנשא בנין מרובע עם כפה שטוחה, דומה כזונק ויוצא מתוך בטן האדמה. ויוגד לי כי זהו ביה"כ החדש של טיגרנה, שנבנה זה מקרוב למעלה על פני האדמה, הוא לבדו בכל יפה הנוף אשר מסביב — אות הזמן הוא.

נכנסנו לבית הכנסת ומצאנו שם את המלמד ר' עגבאני חג'אג' מורה קריאה ומעט חומש לעשרים ילדים יחפים ולבושים סמרטוטים קלים, ירשבים על הארץ ומתנועעים בלי־סדר. פניהם היו דלים וחורים, עניהם אדומות וראשיהם המכוסים בכפה שחורה ומלוכלכת לא העידו על נקיון גופם.

הם ישבו וזמרו פיוטים או קראו בתורה בלי פירוש המלים בקול צעקה מחרישה ואבטומטית.

ואחר הלכנו לבקר את בית הכנסת הישן, שהוא חפור כולו מתחת לאדמה ורק גגו נראה בקרבנו אליו, ולא מצאתי בו שום זכרון עתיק, מלבד חלק קרוע ובלוי מספר של פיוטים, שנכתב לפני כמאה שנה, והלכות שחיטה בערבית וכיוצא בזה.

עברנו את הכפר ועפ"י הדלתות שבצדי התלים מניתי בו יותר מעשרים מערות, ובאמת נמצאו אז בטיגרנה יותר משש מאות נפש מישראל.

השוחט כליפה חסאן והמלמד לוו אותנו בדרכנו. שניהם, כרוב יהודי המקום, לא ידעו לדבר עברית והשיחה התנהלה חציה ערבית, חציה עברית משובשת. הם ספרו בשבחו של החכם באשי כליפה חג'אג' שהוא למדן, פיטן ויודע פרק בספרי דרוש, והוא גם רופא מומחה ומצליח. אבל אף הוא ורוב תושבי הכפר הלכו לשוק אשר בתג'אסת, סמוך לארמון הממשלה בקצר גריאן, כמהלך שעה מטיגרנה. פעמים בשבוע יועד שם השוק והרופא מרפא שם את החולים המובאים מקצות ההר, כיהודים כמושלמים.

אחד מתושבי המקום רץ למקום השוק כדי להודיע לחכם את דבר בואנו, ואנחנו ירדנו למערה הרחבה שבה גר החכם וקרוביו. בעלת הבית, אשה קטנה וזריזה כבת חמשים, פגשה אותנו בכבוד ונשב על קורה, שהיתה מונחת בתוך החצר. הביאו לנו לגבי וארקי. שתיתי ממיץ־התמר בעודנו חם ואחליף כח. בינתים התפשטה הידיעה ע"ד בואנו בכל הסביבה והאנשים שחזרו מן השוק מהרו לתת לנו שלום בחבה יתירה. הם הלכו הלוך ורב, רובם ככולם שזופי־שמש ושחורי שער, מלבד בני־משפחה אחת, שראיתי מבניה גם בבני עבאס, שהם בעלי שערות צהובות. הנשים עמדו מן הצד והקשיבו

אל כל מעשינו ודברינו. הנערים והילדים צעקו והשתוללו בקצה החצר — יחד עם העזים והתרנגולות. מטלית־התכלת אשר מעל לראשנו שלחה קרני זוהר מלמעלה על ראשינו ועל ידינו, — ריחות מעורבים, מהם של כרכום ומי־שושנים, שזרקו עלי להחיות את נפשי העיפה, ומהם מעלים באשה וצחנה, חדרו לתוך אפינו — והאנשים אשר מסביב לי עומדים ומדברים, או יושבים על הארץ ומספרים בהתפעלות. הם מדברים על ארחות חייהם, על מר הגלות, על „רשעות" הגויים ועל אהבת בצע לא תדע שבעה של המושלים התורכים. בלי משים אני זוכר את הפיוט אשר שמעתי בהיותי בטריפולי ושאח"כ מצאתיו בקובץ הפיוטים של ר' כליפה.

איך דודי שכחתני בארצות טמאות *)
ביד אדונים קשה עז מושל בגאות
וארכו שני קרוב לאלף ושבע מאות.

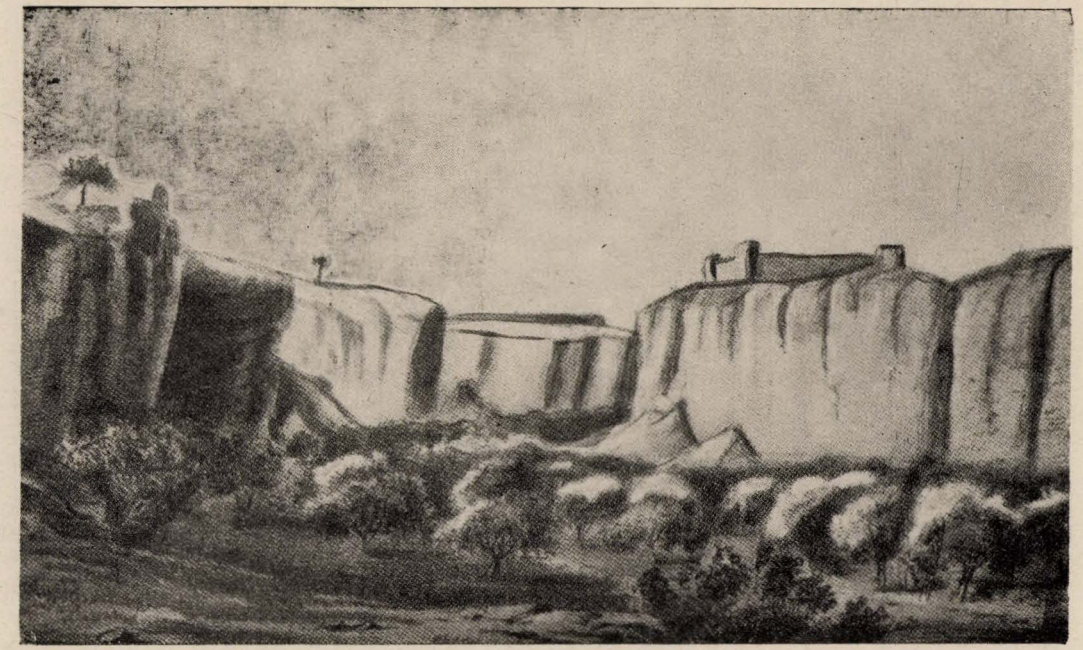
והחשובים שבהם, אנשי המעשה הרגילים ללכת לטריפולי, שואלים אותי בכליון־נפש: מתי יהיה קץ הפלאות? האמנם יבואו אנשי החברה הקדושה (כך קוראים לחברת „חברים כל ישראל" בפנים אפריקא, שהם מערבבים אותה בציונים), ותביא אותם לארץ ישראל? ויש מהם שחשבו שאף אני באתי לשם זה מטעם „החברה הקדושה", כי על כן הגיד להם ר' מרדכי שאני נמניתי בין מורי בית מדרש המורים שלה.

דברתי על לבם טובות, ספרתי להם עד כמה שאפשר היה לבאר לנדחים האלה על הרצל ועל הציונות, על תקוותינו ועל עמלנו לקרב את הגאולה — ואחר העברתי את השיחה לנושא יותר מקומי.

ביחוד משך את לבי בעל הבית ר' כליפא חג'אג', שכבר שמעתי את שמעו הטוב בטריפולי. מפי האנשים הדוברים בי, שאחדים מהם היו מבני משפחתו נודע לי, שמשפחת הג'אג באה לפני כאלף שנה ממרוקו, והרפואה היא אצל בני חג'אג' אומנות העוברת בירושה מאב לבן. אחד מאבותיהם הצליח לפני מאות בשנים למשול על חבל הגריאן **) ועד היום נמצאו שרידי ארמונו הוא קצר טיגרנה אשר על ההר מנגד. גם ר' כליפא למד רפואה מפי אבי אביו ר' חמאני שהזכרנו אותו לעיל, ועל־פי הספרים שנשארו אתם מאבותיהם הקדמונים, והוא נחשב כרופא מומחה מצליח בכל דרכיו, ואם

*) יהודי טריפולי ותוניס מבטאים חולם כשורק u, וע"כ הם חורזים אותם יחד, ועפי"ז אפשר להכיר את מוצא רוב השירים ששמות מחבריהם אינם ידועים. ועי' פרק ב'.

**) כך קבלתי מר' כליפא, ואח"כ מצאתי כתוב כי בראש המרד של ההר בתורכיה עמד עמאר חג'אג' — וקשה להניח שהיה יהודי ואולי היה ממקור ישראל. ר' כליפא העיד כי בימי נעוריו טרם נמחקו כתובות עבריות מעל לכתלי המצודה שהתורקים בנוה מחדש וטחו את קירותיה.

מצודת קצר גריאן לפנים.

כי לא למד בבית ספר. ביחד הוא מצטיין בתור מנתח, וכבר היה מעשה, שנקרא לטריפולי לעשות נתוחים בחולים מסוכנים במעמד רופאים תורכים מדופלמים, והצלחתי היא שעמדה לו שיתמנה לאחד מרופאי הצבא החונה במדבר. פרנסתו היא על הרפואה ואת הרבנות קבל עליו (כנהוג בארץ הקדם) שלא ע"מ לקבל פרס. אבל כרוב להצלחתו כן רבו מקנאיו בין היהודים ובין הגויים. כמה פעמים הלשינו עליו רופאים אחרים שלא התנהג כהלכה ויקרא לטריפולי להתנצל לפני הממשלה, אבל שמו הטוב, נדבת־רוחו ומומחיותו הם שעמדו לו להנקות מפשע ומעלילות – עד שהכיר הועד הרפואי שבא מקושטא בערכו וידיעותיו ויחוננו בתעודת רופא מקוים על־פי הרשות.

ד

רבי כליפא חג׳אג׳, רבם של החורים

עודם מדברים והנה בא החכם בעצמו: הוא ברך את ר׳ מרדכי בעתרת־אהבה, אחז בידי ונשקה, למרות מחאתי. התבוננתי באיש־המופת הזה ויהי בעיני כאחד מחכמי ימי הבינים, שגם רופא יתקרי, וגם רבי יתקרי, וגם פיטן הנהו. קומתו למטה מבינונית, גופו כרסני קצת, ארשת פניו מלאה רציניות ושאננות, בעיניו החומות והגדולות שכנה עננת־עצב, מצחו הרחב וזקנו הארוך שהפך לבן כמעט כולו, שתו עליו לויות כבוד. קשה היה להכיר את ימי שנותיו — זקנה היתה על פניו ובחרות, נוגה ועיפה אמנם, נשקפה מעיניו החיות.

הוא הביט אלינו ופניו נהרו, — הוא מדבר אלי עברית בסגנון רש״י: — היום הזה הוא המאושר בימי חייו, היום שבה למעונו השמחה, שעזבה אותו מן היום שבו מת עליו בנו יחידו — אשר עזב אחריו ילד יתום, נחמתו האחת בחייו. וכרוב להתפעלותו הוא אוחז בידי, הוא מעביר את ידיו על ראשי ומשפיע עלי שפע ברכות ולחישות של סימן טוב ומזל טוב.

כי לא רק ברפואה ובחכמות הגלויות ידיו לו רב, כי גם בנסתרות ובקבלה, וגם בה רפא ירפא.

ואחר הוא רץ אל אחת הנשים הצעירות, לוקח מידה תינוק כבן שנתים, מביאו אלינו ומבקש שאברך אותו אף אני, שיזכה לגדלו לאריכות ימים ולתורה.

אז ישאלני ר׳ כליפא על מצב ישראל בארצות הצפון, על תקוות ישראל והגאולה אשר לקחה אזנו שמץ מהן בהיותו בטריפולי. אפילו שמו של הרצל (הוא בטא: הצל) הגיע עד אזניו. — בארתי לו את המצב כמו שהוא, ונתתי תקוה רבה בלבבו. ובעוד אנו מדברים והנה מתלאה: באמצע החצר, מתחת לפי הבור, נמצא תנור האבנים שהעלה עשן; אשת החכם וכלתה עמדו וטפלו בקדירות אשר על האש. פתאם דפק אחד הנערים את העז שהגיחה מהחצר הפנימית, ותקפץ ותהפך את אחת הקדירות, והמים הרותחים נתזו עליה ותכוה; הבהמה השתובבה, קפצה, שברה את כל אשר פגשה; התרנגולות התעופפו וחזרו ונפלו על האש ובמים, כבשים שנבעתו נדחקו אלינו, החמורים נערו מפתח האורוה — והילדים הרימו קול צעקה, שהחרישו אותם צוחת הנערות וקללות הנשים.

אז יקום החכם ויוליכנו לתוך „חדרו" – אותי ואת בן לויתי ועוד אחרים מהישובים אתנו. החדר של הרב נקי למדי – אין בו פירות ושאר ירקות למשמרת – והוא משמש גם „קבינט" לרפא חולים. מזוזה גדולה נקבעה מחוץ לפתח, ובפנים חתיכת ראי קבועה בתוך הקיר המסויד, ל„צרכי הרפואה", כמו שחשב בעל הבית לנחוץ להתנצל לפני – אחרי שאין דרכם להשתמש בראי בגלילות המדבר.

לאורך הקיר הצדדי היה תלוי קרש ועליו ספרים ישנים נדפסים וכ"י, מיני בקבוקים מלאים נוזלים ופכים קטנים עם משחות. ומנגד, ישר לנוכח הפתח תלוי כסא של קש שבור, סמן של נוי וקשוט, שהביאו בעל הבית מטריפולי הבירה, אחרי שכסאות לא יראו ולא ימצאו בכל הגריאז...

על הרצפה, סמוך לפתח, היתה שטוחה מחצלת גדולה וקורה רחבה בצדה; הרופא באר לי, שהקורה משמשת לו שלחן בשביל החולים הזקוקים לנתוח או לחלוץ עצמות. הביאו כר רך בשבילי ואשב עליו, ושאר המסובים ישבו על המחצלת. קור־אור מזהירים, שירדו מפי הבאר, הגיעו עד מקום מושבנו ותהי אורה; בכל אופן לא היה זה אור שבעת ימי בראשית.

וישבו לאכל. הביאו מעט מים וקערה של חרס. אנשי המקום נוהגים בימות הקיץ „לרחרץ" או לשפשף את ידיהם בחול יבש (מחוסר מים) וע"כ ידיהם אדומות־כהות. אבל מפני כבוד האורחים הביאו מים בכד. ע"פ בקשת ר' מרדכי הכינו בשבילי מאכלים מיוחדים: זיתים, פתות לחם־שעורים חם, תרנגולת צלויה ויין אדום. לאנשים הציגו על המחצלת בקבוק של יי"ש עשוי מתמרים, פתות, פלפלין אדומים המצוינים בחריפותם של אפריקה*) הצורבים את השפתים ואת הלשון; – הם תפשו את הפרי האדום ובלעוהו כבכורה בקיץ, עד שנכנסה בעלת־הבית ובידה קערה של חרס גדולה מאד, ועתר קיטור עולה מתוך בלילה עבה ונוצצת משמן היורד על גדות הקערה. זה היה תבשיל הבזין**), מאכל העדנים של בני לוביה. עשוי הוא מקמח של שעורים מהול בשמן הרבה ומטוגן בפלפלין, במעט כרכום ועוד כמה מינים לא ידעתי

*) כדאי לציין שבקונגו קוראים הכושים את הפלפלין בשם פילו־פילו, ואינני יודע אם שאלו את המלה מבני שם, או להפך, המלה העברית והערבית מוצאה מפנים אפריקה. בכל אופן אינם דומים הפלפלין האדומים של המדבר לפלפלין הירוקים הגדלים בארץ: הם צורבים ממש את שפתי האיש הבא מן הצפון ואת לשונו. את הפלפלין טובלים בשמן ומתבלים בסממנים.

**) כנראה מהמלה מזון – ע"פ כלל חלוף אותיות בומ"פ – כך בארו לי אנשי המקום ולא עמדתי על אמתותו של הדבר. עיקר אכילתם של יושבי ההר הוא: לחם שעורים או חטים חומות שאופים מהן בבית; תאנים, זיתים, תמרים, וגם ענבים. שותים לגבי ויין תמרים. אראקי משעורים או תאנים. לחם לבן לא יראה וכאשר נתתי להם מן הלחם שהבאתי מטריפולי לנערים התקנאו בהם חקשישים.

*ואיורים נוספים

אכנם – ומראהו הוא צהוב־כהה וממוזמז. מכבדים אותי בלגימה הראשונה. ולא נראו כפות ומזלגות, רק בשבילי שמו כף של עץ גסה וכתומה. הבלגתי על רגשותי ואמלא את הכף בבלילה החמה והנוצצת, טעמתי ממנה ולא יספתי: המאכל אעפ״י שהיה שותת שמן כולו, היה כבד כממליגה הבסרבית, שמן, מר וחריף – וביחוד בלתי ערב לחכי. ועוד זאת: האנשים חכו לי מפני דרך ארץ, אבל אך שמתי כפי בקערה והנה עשרים ידים שעירות, שזופות־אדומות, מאה אצבעות נתקעו כמעט בבת אחת לתוך הקערה; כל אחד אחז בכמות של בזין בין אצבעותיו, לש ומולל אותו כעיסה, בשביל שתתערב גם הזיעה ותתן לוית־טעם לא ידעתי *) למאכל מלכים החביב הזה. הסיבותי את עיני מן המראה הנחמד, למרות הפצרות האנשים, אשר, כמדומה לי, שירד כבודי בעיניהם על מאסי את מאכל עדנים החביב שלהם; שבתי אל התרנגלת הצלויה, ואוכל ממנה אני לבדי. ואחר קמתי ואגש אל הקרש להתבונן בספרים: היו שם כ״י קדמונים עוסקים ברפואה ממחברים לא ידעתי את שמם, ספרי קבלה ודרוש. אבל את תשומת לבבי משך קובץ של פיוטים מלא וגדוש, שרובו נעתק בידי ר׳ כליפא עצמו.

הפכתי בספר הזה, שבתי והפכתי – עד שהכיר בעל הבית בתשוקתי להתבונן בו. וכדי לעשות לי נחת רוח הבטיח לי שישאר בידי למשמרת עד עת מצוא, ואח״כ עבר קובץ הפיוטים של יהודי המערות לרשותי לגמרי.

האנשים כבר גמרו לאכל את הבזין – הקערה נתרוקנה ובטנם נמלאה, עד שנרדמו רובם ככולם. כעת בא התור לנערים: אחדים מהם שלא נועזו לחדור לחדר פנימה קודם, נכנסו ותפשו את השמשיה האחרת שהבאתי עמי, התחילו לפתוח אותה ולהתבונן אל תכנית „המכונה״ הנפלאה הזאת – עד ששברו גם אותה.

עליתי החוצה ואשב תחת אחת התאנים לנוח מחום היום.

ה

בין הערבים בעיר המערות

השמש רד. צללי ערב נטו ותהי הרוחה מחום היום הגדול. הגברים עזבו את סדנם והנשים את מנורי־הארג שלהם ויעלו לשאוף רוח למעלה – על פני האדמה. העלמות שבו מן השדה ופרי־תאנים בחיק שמלתן. הנערים רצו והשתובבו, והנערות טילו ושוחחו בקצרה בין טורי העצים. הרוכלים התחילו להתלקט מכל הסביבה. בבית הכנסת החדש התפללו תפלת מנחה בחצר אשר

*) כך אמרו לי בפירוש, שרק ע״י הלישה באצבעות אפשר לטעום את טעם גן־העדן של המאכל הזה.

לפני הבית ואחר עלו אל תל העפר הסמוך, המושל על כל סביבותיו. ושמה ישבו כולם, וגם אני בתוכם, יחד כעשרים איש – כמנהגם יום יום בין מנחה למעריב. שני ערביים ממכיריהם ישבו על ידם ויתערבו בשיחה כבני־בית מקורבים ודעתנים. מקצת נשים עמדו או ישבו מן הצד, על יד התל של בור־הבית... רוח צח, קריר ונעים, עולה מן המדבר, מחליק את בשרנו, מחליף את כחנו, שתש מחום היום. אני יושב ומטייל ארוכות עם רבי כליפא, בעוד אני שומע את ר׳ מרדכי מתרגש, מתאמץ לבאר לפני עם לא־בינות את מטרת נסיעתי. רוב היושבים על ידינו אינם מבינים עברית ועוד פחות מזה הם מבינים את מבטא שפתי *). – חפצתי לשמוע מפי ר׳ כליפא עצמו את כל הידוע לו על קורות בני ישראל בארץ הזאת, ואלה דבריו כמעט מלה במלה:

„מלחמות־הדמים ועלות־השודדים בגבולותינו הן שגרמו לנו אבדן ספרינו וספרי זכרונותינו. רוב הישובים העתיקים שלנו, ואפילו בנפוסה, נחרבו בדורות האחרונים: רק בסביבה הזאת בלבד נמצאו שבעה כפרים, ששם נשארו שרידי בנינים של אבותינו ובית־הקברות של יהודים, ואנחנו תובעים עד היום את זכיותינו על האדמה שגזלו מאתנו. אבותינו ספרו לנו כי בימי קדם היו היהודים רוב תושבי הגריאן, אבל הם תמו ספו מרוב חרבות ומגפות. כמה מן האומללים התערבו בישמעאלים, ואם כי לא אבד זכרם, כבר אבדו מתוך הקהל. ובימי אבי, כשרבו המלחמות, הרעב והמגפות, עזב חלק גדול מיהודי המערות את המקום וילכו באשר הלכו. לכל אחד מאתנו יש קרובים ובני משפחה בטריפולי, בבנגאזי ואפילו בתוניס.

ומה שנוגע למוצא משפחתי, הנה מסורת בידי מאבותי שאבינו הראשון בא ממערב אלאקצה (החיצוני היא מרוקו **) ויהי לרופא ולרב כל המחוז, כמוני היום. והאיש היה גבור חיל – לקח חלק בתגרות ובמלחמות שהתלקחו בין נשיאי הברברים אשר בג׳בל ***), עד שקם הר טיגרנה לו למורשה והוא אשר בנה את הקצר (המצודה), שבימינו תפשוה התורכים. כמה דורות משל אחד מבני חג׳אג׳ על רוב חלקי הגריאן ויהי זרוע לברברים כנגד

*) מלבד השנויים במבטא ונקודות הקריאה יש להם ליהודי לוב גם מבטא מיוחד ביחס לכמה אותיות. בטריפולי מבטאים ת=טש או ץ רוסי (ברוך אתה=אטשא). את האות ק׳ יש שמבטאים אותו ג׳, למשל „לשון הגודש״ וכדומה.

**) ידיעה זו מקוימת על פי עדותו של החוקר מיטילינסקי המספר לפי תומו כי מסורת בידי היהודים שאבותיהם עזבו את מרוקו בימי כבוש הארץ על ידי אידריס מיסד הממלכה במערב, אשר נלחם ביהודים החפשים וזה היה בשנת 4420 ליצירה ואינני יודע את המקור שממנו שאב, אבל גם הרב ר׳ אברהם כהן, מחבר ספר קצר על ד״י יהודי אפריקה מביא ידיעה מעין זו ביחס ליהודי אי ג׳רבה.

***) אין להתפלא על זה, אחרי שעד היום משתתפים יהודי הרריי האטלס במלחמות שבין שבט לשבט ובין מושל למושל.

הישמעאלים *) הנודדים שארבו לארץ הישוב. ואולם מאז גברו אלה היינו בכל רע, כי אין לתאר את רעת שכנינו ואת רוב פראותם. גם בני משפחתנו שפרו ורבו בארץ נתדלדלו יותר ויותר: עוד בימי אבי זקני ר' חומאני, שהיה יועצו ורופאו של הגבור המורד גומא, לא סרו גדולה ועושר מביתו, אבל מאז באו התורכים הוספנו לרדת פלאים ואותר אנכי לבדי, ומירושת אבותי לא נשארו לי בלתי אם ידיעתי ברפואה וכבוד הרבנות, שקימו התורכים בידי.

אבל צדיק הוא ה': אפפוני צרות רבות ורעות. הלשינו עלי שאני רופא חולים בלי תעודה ואטעם מנועם בית הכלא התורכי, הרבו לרדפני ולמרר חיי, אבל זכות אבותי הצדיקים היא שעמדה לי: גם בני יחידי נאסף בצוק העתים, אבל ה' ברחמיו השאיר לי פליטה – זה הילד בן בני, יורשי ונחמתי האחת בחיים. ואולי יזכני ה' עוד לראות בגאולת ציון ובנחמת ירושלים, והיה זה שכרי מכל עמלי"...

ואחר ספר לי ר' כליפא מסורות ואגדות שונות על הגבורות והמלחמות שעשו היהודים בדורות קדומים. גבור האגדה של הג'בל הוא אהרן בן אהרן, אשר בשיר עממי יתנו את גבורתו. השיר מתחיל במלים (בערבית): אנא הרן בן הרון יא רג'אלא (אני הגבר אהרן בן אהרן)... והחרוז השני מוסיף ואומר: הפודה את העם במלחמה. לדברי החכם ראה אביו בעיניו כתובת המתחילה בדברים האלה, באחת המערות אשר בג'בל נפוסה. אנכי שמרתי את הדבר עד עת מצוא.

והנה מפי ר' מרדכי נודע למסובים שמצאתי חן בעיני הוואלי להכירני לטובה, ועל כן הקיפוני כולם ויקומו לערוך לפני את רוב סבלותיהם ואת כל הלחץ אשר התורכים לוחצים אותם. הפקידים נושאים את פני הערביים בכל דבר סכסוך ובכל מקרה רע; הם רואים בשפלות היהודים ובבוז שאנשי המקום שופכים עליהם ומעלימים עין. והערבים מצדם משפילים אותם בכל: בשבת הם נוהגים לבוא למערת היהדי ולקחת את החמור לעבודה באמרם: אם אתה הולך בטל ממלאכתך, למה יעמד חמורך בבטלה? רק היהודים לבדם היו משלמים את מס הצבא (עשכריה), בעוד ששאר תושבי ההרים הם חפשים מעבודת הצבא ומשאה.

כאלה וכאלה ספרו לי האנשים, ואנכי רשמתי את כל תלונותיהם בספר,

*) היהודים קוראים לערבים שבאו מן המערב בשם ישמעאלים דוקא. לברברים הם קוראים בשם פלשתים ולשבטים אחדים בשם עמון, מואב ועוד, ואכמ"ל. בכל אופן השייך עמאר חג'אג' שמרד בשנת 1577 בתורכים לא נזכר שהיה יהודי.

והנה איש ערבי בא מקצר גריאן – הוא מרכז הממשלה – ובשורה בפיו, כי זה עתה באה פקודה מקושטא לפטר את היהודים ממס העשכריה בכל המקומות שחוק עבודת הצבא איננו חל עליהם. לשמע הבשורה הזאת הריעו כל היושבים, גם הנשים מהרו לברוא והשתתפו בשמחה הכללית. מהרו והביאו יין שרף של תמרים ופלפלין אדומים – חריפים מן המשקה המארר עצמו. הכוס היחידה שנמצאה בידיהם התחילה לעבור מיד ליד כמה פעמים – עד כי המושלמני המביא את הבשורה הכביד. באותו רגע חשדתי בערבי הערום, כי אך הערים לאנשים המסכנים בבשרו להם בשורה, שבאמת לא נתקיימה אחר כך...

והעולם היהודי כמנהגו נוהג – אפילו בין יהודי המערות. אעפ"י שכבר הגיע זמן תפילת ערבית, לא אחרו חשובי הקהלה מהשתמש ב„שעת הכשר" – כי על כן באו אורחים כמונו בגבולם – ויערכו לפנינו את דבר המחלוקת שפרצה בין שני שוחטים. בעירות אפריקה הרחוקות אין מן הצורך שיהא השוחט למדן ובקי בהלכה, עפ"י רוב די לו שהוא לומד הלכות שחיטה עפ"י ספר כתוב בערבית ומפי השוחט שקדם לו. והשחיטה בכלל היא יותר משרה של כבוד משהיא פרנסה מחיה את בעליה, אחרי שגם הישמעאלים נוהגים כבוד בשחיטה של ישראל, שהם מזרעו של אברהם אבינו. והנה אחד מתקיפי הקהילה העביר קול על השוחט, איש צעיר ושובב קצת, שאינו זהיר בהלכות השחזת הסכין ובדיקתו, ועל כן דרש שימנו במקומו את חתנו דוקא, שהרי הוא ידוע לירא שמים. העדה נחלקה לשתי כתות, שרבו ביניהן בחזקה. נוכחנו שהצד שכנגד מבקש אך תואנות על השוחט הקודם ופסקנו שישאר על כנו – והאנשים קבלו עליהם את הדין.

עודם מריבים ביניהם והנה פנים חדשות הופיעו: רוכל יהודי מן הגריאן שב זה עתה מקצות המדבר עד פצצאן הרחוקה, הם נאות המדבר הגדולים ביותר. החזקתי באיש ולא הרפיתי ממנו עד שספר לי המון מעשים ומראות שראה וידע מנסיעותיו במרחקי הצחרה. לפי דבריו – שנתאשרו לי אח"כ בטריפולי – אין יהודים בפצצאן ואף לא בסודאן, אלא שאנשי סודאן קוראים בשם אומה „פליסי" *) ואלה שומרים לדבריהם את השבת ונחשבים כיהודים, והתוערקים במדבר קוראים להם בשם „קריט". לפי דברי סוחרים יהודים היה מעשה בשני עבדים שהובאו מסודאן לטריפולי ולא חפצו בשום פנים לעבוד בשבת, וע"כ הושבו למקנמם ולמולדתם.

התפללו תפלת ערבית על המגרש שלפני בית־הכנסת ואחר שבנו וטילנו

*) אולי יש לו שייכות לשם פלאשה, ובאמת נשבו פלאשים רבים לפני כדור אחד ע"י אנשי הסודאן

לרוח הערב הצח והקריר. הראו לי על יהודי אחד, איש בריא ועז כבן ארבעים, וספרו שלפני כעשר שנים נהרג אחד מאחיו ע"י בני שבט קרוב לגריאן — ואז נשבע האח השכול לנקום את נקמת דם אחיו, כמשפט אנשי המדבר. גאולת־הדם, היא הוונדיטא, מושלת עדין בארצות הצחרה ממשל רב, שכן בהיותי במסלאתה, מנגב לגריאן, ראיתי שני שבטים, אחד מהם שבט של ערבים סתם והשני כולו שבט של שורפה *), כלומר מזרע מחמד ועלי חתנו, ויקר מקריהם שאחד מבני השבט הערבי הרג בזדון או בשוגג איש מזרע הקדושים. ומאז שמרו אלה האחרונים את עברתם הקשה לשכניהם ויהיו הורגים בהם בכל עת מצוא כמה שנים — עד שנפלו מהם כארבעים איש. ואלה, כמובן, גם כן לא חבקו ידיהם, עד שנוכחו כל שכניהם, אשר לשוא נסו להשלים ביניהם, שהאנשים לא יחדלו ממעשי הרצח כל זמן שישאר מהם איש בחיים. אז התערבו הפקידים התורכים בדבר, תפשו את ראשי השורפה והמיתו ביריה אחת אחד מעשרה מגבריהם ורק אז נשאו הנוקמים את בשרם בשניהם ויחדלו משפך־הדם.

והנה היהודי שהזכרתי, מיראתו להנקם בגלוי, פן יעשו כליה ביהודים, עשה מעשהו בסתר: הוא היה מתגנב באחד הגאיות או הפחתים ובראותו אחד מבני שבט־הדמים היה אורב לו וממיתו. — הוא כבר הרג מהם שלשה ועוד ידו נטויה... באתי בדברים עם האיש — ונוכחתי כי לשוא נבוא להתוכח עמו ולהוכיחו על פניו, אחרי שהוא ואבותיו ספגו אל קרבם את הלך־הרוח והדעות השוררות בחוגי המדבר, זאת הארץ שרק חוק „מדה כנגד מדה" (עין תחת עין) הוא מובן לרוב תישביו... ואז נודעו לי עוד מקרים מחיי היהודים בגריאן ובג'בל: יש מהם אנשים גבורי חיל ויודעים לעמוד על נפשם ועל ביתם ורכושם באומץ־רוח ובגבורת אמת, ופעם בפעם היו מפילים את חתיהם על הגויים אשר מסביב להם. אבל כל זה היה לפנים, בהיותם רבים וחזקים. על המלחמות, השוד, המגפות והרציחות בהמון נוספו הפקידים התורכים, שלא השאירו כל חלקה טובה, שלקחו את כל מה שהיה לתושבים, ליהודים ולגויים; ואולי מהיהודים לקחו פחות מאשר לגויים, אחרי שבימי לא הרגשתי בשארית אחינו יושבי המערות סימנים של עניות ודחקות — בעוד שבערבים שכניהם נכרו אותות של כליה והתנוונות גמורה.

מאז ועד עתה נשתנו העתים, ודוקא לרעה ולא לטובה: כניסת חיל האיטלקים לערי טריפולי עוררה מחשבות מלחמה ועמידה קנאית על דעתם בקרב שבטי המדבר הגדול. הם התאחדו, נחלצו חלוצים וסגרו את הדרכים

*) רבים משריף, קדוש מצאצאי הנביא.

בפני ה„רומי" הכובשים שנראי נפשם. בצוק העתים האלה, ההולכות ונמשכות עד ימינו, נגדשה סאת הסבל של היהודים בג׳בל: נתנו אותם פעם בפעם לשוד, כפו אותם להכין נשק בשביל המורדים, ופעם אחת התגוללו עליהם — כמו שנודע לי על־פי המכתב שערך אלי ר׳ כליפא בשנת התרע״ד בדרך טרי־פולי — בעלילה, שידם עם האיטלקים ושהם מצפים להם כמו לגואלים. ר׳ כליפא נאלץ לברוח לטריפולי, הוא ויהודים רבים עמו, ובראשית המלחמה הגיעה אלי ידיעה שכבר נחרבו שרידי הישוב היהודי בארץ המערות. ואולם בשנים האחרונות הוברר שחלק מיושבי טיגרנה ובני עבאס שבו אל מקומם, בשנת 1931 מנו שני הישובים כ־350 נפש בלבד.

ר׳ כליפא לא האריך עוד ימים אחרי גלותו מביתו ומולדתו, ואולי גם נשכח שם הגבור החשוב, היהודי הנאמן, טפוס אמתי של ימי הבינים, אשר כאלו קמו לשחק לפני בכל הסגולות של „מורם מעם": רבי היה, רופא היה, פיטן היה, מקובל היה וגם נדיב רוח ועומד בפרץ על עמו ומצפה לגאולת עמו בלב תמים...

פרק שני

קובץ פיוטים מארץ החורים

ו

שירת ישראל באהלי קדר

נפרדתי מר׳ כליפא חג׳אג׳ השכם בבוקר. הוא לוני כמהלך שתי שעות במורד הר גריאן בדרכי מערבית־דרומית, בואך ג׳בל אפרין. לפני הפרידה ברכני בכל מיני ברכות ואפילו בלחשים והשבעות ויענק לי ממבחר טובו. הלא הוא קובץ הפיוטים אשר אסף וצבר והעתיק וכתב בעצמו מנעוריו ועד עתה, יחד כארבע מאות פיוטים, שירים, תפלות שונות, רובם עברית ומעוטם ארמית וערבית. רוב הפיוטים האלה נעתקו ע״י כליפא עצמו, אבל בראש הספר, באמצעו ובסופו יש דפים שנכתבו בידי אחרים.

את מלאכת אספת הפיוטים התחיל האיש עוד בהיותו נער, כמו שנראה משתי הרשימות הקטנות הנמצאות בתוך שני ציורים מקבילים זה לזה:

1) האד (זה) לפיוטים מר׳ כליפא חג׳אג׳ יזכי (כך) לת׳ ולמעשים טובים אכי״ר.

2) זה שלי אני הבחור הנ״ה הר׳ כליפא חג׳אג׳ יזכי לת׳ לתורה ולמעשים טובים, כיר״א.

בשובי לפאריס התבוננתי אל שמות המשוררים ומהות השירים הרבים והשונים, הנמצאים בקובץ הזה ובקטע מקובץ יותר קדמון, שמצאתי בביהכ״נ של טיגרנה. נוכחתי שכמה מהם נכתבו בגריאן וג׳בל כולו, ודבר זה בלבד שאפילו בין אחינו שוכני המערות יש ניר לשפתנו ולספרותנו, יש בו כדי לעורר את תשומת לב הקהל על קובץ מעין זה. ואולם יש גם בתוכן הספר ענין ספרותי וביחוד תרבותי ידוע. וע״כ אני מרשה לעצמי לתת בזה תאור מלא, אבל מצומצם, על דבר מהות השירים ומחלקותיהם לסוגים שונים — ימה גם שנוכחתי שרובם הם מעשה ידי משוררים ופיטנים שנולדו וחיו באפריקה ועד היום הן לא בא עוד זכר רוב משוררי אפריקה בתור חטיבה ספרותית מיוחדה בקורות ספרותנו ותרבותנו.

ע״פ שמות המשוררים, הכתובים רובם מעל לשירים, נודע לי בשובי לטריפולי שמספר מסוים מהם מוצאו מן הגריאן — ואחרון אחרון חשוב, אם לא במעלה, על כל פנים בזמן — מודענו ר׳ כליפא בכבודו ועצמו.

וזאת חלוקת הספר ע״פ סוגי הפיוטים ומוצא כותביהם:

א) שירי קודש וקצת שירי חול ממשוררי ספרד בימי הבינים: מהם מצאתי משירי ר׳ משה בן עזרא, ר׳ שלמה בן גבירול, ר׳ אברהם בן עזרא, ר׳ יהודה הלוי, ר׳ יצחק אבן גיאת, שני שירים על דרך הקבלה מר׳ אברהם אבולאפיא ומספר של פיוטים שלא נודעו עד כה מר׳ יוסף אבן כספי.

על השירים האלה יש בדעתי לכתוב מאמר מיוחד, אחרי שנמצא בידי קובץ גדול של שירים מגדולי משוררי ספרד והבאים אחריהם בתורכיה ואפריקה אשר העתיק בסוף המאה הי״ח והוסיף משלו ר׳ אברהם כלפון מטריפולי.

ב) שירי ר׳ ישראל אבן נג׳ארה ומקובלי צפת; ביניהם תופש מקום בראש ר׳ שלמה, ואולי הוא ר׳ שלמה אלקבץ בעל ה„לכה דודי״.

ג) שירי פיטני אפריקה: חוקרי ספרותנו טרם עמדו על התפתחותו של הפיוט העברי בארצות אפריקה השונות, וזה בשתי תקופות*). כמעט בדורו של ר״י נג׳ארה פרח במערב הפנימי המשורר הנעים והנלהב ר׳ מנדיל או ר׳ יצחק מנדיל אבן זמרא**); כדאי היה לאסוף את פיוטיו בספר אחד. ואולם בהשפעת התנועה השבתי־צבייית התעוררו הנרדמים משנתם העמוקה ויקם חבל משוררים בעברית, בארמית ובערבית בקהלות שונות. התקופה הזאת נמשכה כל ימי המאה הי״ח וגם בראשית הי״ט. במרוקו הצטין ר׳ דוד בן חסין, שחלק משיריו נדפס בליבורנו, ור׳ משה בן חסין; בתוניס הרבה לחבר פיוטים המקובל ר׳ פראגי ***), הנחשב לאיש המופת, ועד היום הולכים להתפלל על קברו. בעת האחרונה אנו פוגשים את הפיטנים האלה, שמשיריהם נמצאו בקובץ שלפנינו: ר׳ סעדיה, ר׳ יעקב, ר׳ רפאל, ר׳ יוסף למשפחת ברדוגו; ר׳ נתן גייאן, ר׳ יוסף ור׳ יעקב רקא ועוד ועוד. מקום חשוב תופש ר׳ הארון (אהרן) פרץ, שכפי הנראה נולד או גר בלוביה, וע״כ רבה השפעתו על אנשי הג׳בל.

ד) ממשוררי הג׳בל, מהם שנשארו במקומם ומהם נדדו לערי לוביה, נזכיר: את ר׳ מכלוף, ר׳ חי, מוסה או מוסא (משה), ר׳ שמואל, ר׳ מרדכי, ר׳ שמעון, ר׳ חיון, ר׳ יוסף כלפון, ר׳ פרג׳יה, ר׳ אברהם מימון, ר׳ כלפא, ר׳ חי, ר׳ נחום, ר׳ אברהם מימון, ר׳ אליהו גויטע, שקובץ פיוטיו נכרכו בתוך הקובץ, ובאחרונה — את חברנו ר׳ כליפא חג׳אג׳.

ה) שירים ופיוטים שונים מפיטנים בלי שם; מהם אזכיר כאן את השיר היפה „כפלח הרמון״, שמצאתי אותו בין השירים שהביאם ר׳ יעקב ספיר

*) מזכיר גם את המשורר הקדמון ר׳ נחום, שנולד בסגלמסה במדבר, ועי׳ להלן.

**) מקומו וזמנו במרוקו ובאלג׳יר בין שנות ש—של״ג.

***) ויש בידי מעין דיואן שלו, — יחד עם פרטים על חייו.

מארץ תימן ולא נודע מי לקח ממי. רבים מהשירים האלה הגיעו לג׳בל ע״י שליחי א״י, כמו הפיוטים: אל יבנה הגליל, מי אדיר—אדירים בני ישראל וכן גם „פיוט מירושלים״ בלשון ערבית.

ע״פ תכנם ומהותם נחלקו הפיוטים למחלקות האלה:

א) שירי חול, – רובם שירי חתנים, – והם המעטים בעברית.

ב) שירי חול וקודש בערבית, והם מועטים.

ג) שירי ציון והגאולה, והם הרבים.

ד) שירי קודש, פיוטים ועוד.

חזון נפרץ הוא בין פיטני אפריקה, שהם מתירים לעצמם לקרוא את שמם על פיוטי הקדמונים ובשעת הצורך הם גם משנים את ראשי החרוזים, או מנקדים אותיות בתוך החרוזים, כדי שיכניסו את שמם בראשי התיבות או מעל למלים.

כל היודע את יחס הקהל והסופרים לדברים שבספרות במזרח איננו צריך להתפלא על המעשה הזה, אחרי שמרשגם על פלאגיאט איננו דומה למושגינו אנו.

הענין של תולדות השירה העברית באפריקה טעון, כאמור, חקירה מיוחדת ואין כאן המקום להאריך בזה. רצוני הפעם רק לתת מן השירים דוגמאות כל שהן ומקצת מקויהם האפיים.

תנועת האמונה בשבתי צבי, שמיכאל קרדוזו נסה להפיחה בטריפולי, וכשלונה – עוררו רוח חיים חדשה בקצות המדבר הגדול. הגעגועים לציון ומרירות הגלות וסבלותיה מצאו הד עמוק בלבות אחינו הנדחים: התעוררו בקרבם תקוות לגאולה וצורך של השתפכות הנפש, שבאו לידי בטוי בחרוזים עברים ופעמים גם בחרוזים ערביים.

הארון פרץ קובע זמן לתקופת פריחת השירה בפנים אפריקא בשיר שכבר הזכרנו אותו, ולא נמצא במקום אחר.

איך דודי שכחתני	בארצות טמאות,
ביד אדונים קשה	עז מושל בגאות,
וארכו שני קרוב	לאלף ושבע מאות.
ואני אסור, קשור	בכבלי נדודים
ובכל יום ויום נגדי	תחדש עדיך...

הצד השוה שבין משוררי תוניס ואפריקה הפנימית, שהם מבטאים חולם כשורק וע״כ הם חורזים „גאות״ ב„מאות״ מוסה חורז „ארצו״ ב„רצו״. וכן דוד חסין בכמה מקומות.

התלונה הנצחית של כנסת הגדולה בגלות מצינת את רוב משוררי הזמן ההוא.

משורר אחד ששמו, כנראה, יעקב *) מתאונן:

יון החרידני ואדום בעדי גדר | קודר העמידני לא הוד ולא הדר.
וערב הוא הורני לצאת אהלי קדר. | הם נתסו נתיבתי— נינם אמרו יחד...

ערב הוא הורני לצאת אהלי קדר" – בכל ימי הרדיפות באפריקה היו יהודי הערים בורחים אל השבטים הירשבים באוהל.

המשורר מנדיל שר את שירי כנסת ישראל לבוראה בציורים ומבטאים שריח המדבר עולה מהם. הנה קטע מן השיר שנדפס בקובץ פיוטים **):

מה טובו צביה דודיך לְדוֹד, | דודיך חן ***) למולי קם לריב כצר.
בלתי לך שְׁנָיָה יפה עד מאד. | עינך ישמעאלי יורו חץ כְּמָר.
מִפָּתָם נקיה עֶדיך חן והוד. | אך פיך ישראלי שניך כְּדַר.
נצבת כקומה תמר דמתה | יפה את ותמה עין לא ראתה.
נשגבה כחומה רעיה יפתה – – – | צורתך איומה עד לא כהתה.

כבר הזכרנו שהציור „עיניך ישמעאלי – אך פיך ישראלי" רק משורר הגר במדבר היה יכול ליצור אותו – יחד עם הקומה הדומה לתמר, שלגבי המשורר ההוא אין זה פסוק לקוח מהמקרא, כי אם מן החיים.

ויש שהשפעת השפה הערבית גוברת על העברית של המשורר; אפילו משורר בעל כשרון כמנדיל איננו חפשי מערביזמים; ראה למשל השיר הזה:

ה ג י ד י ל י ש א ה ב ה נ פ ש י...

מאש אהבת דת בלבבי שביב | דמעתי מרובה ממימי פרת
ובקרבי לחמדת לב אשוע בריב. | ותקח ערובה יום על מחרת.
ובחשק כבודת יעלת חן, רביב | עשן מארובה נפשי הערת****).
נוזל מעננ דמעה אשאבה. | אם תדעו נבוני על מה דאבה,
לא יוכל דמעי כבות אהבה. | הגידו מְרֵעַי לי שאהבה.

נחל ישטפני מעיני ואד | יעלת חן יקרה משמש ואור
מחול (?) יצנפני מאזני (?) ואד | ופאר ועטרה על ראש כל יצור.
גחל ישרפני מבטני, ועד | תחתיה תמורה לא יִתן סגור.
יַענה בי בפני אהבה נכזבה | רעית רעיוני מַדַר חוצבה
אעלה על יצועי חולת אהבה. | אשגה אל רגעי בה מאהבה.

*) ואולי זה שיר מתקופה יותר קדומה?

**) כמו שמעיר מר זוּאי ברשמות, ה' שם.

***) חרוז זה משובש בהעתק (כנראה מקלקול המשקל) ואין לו פירוש. ואולי צ"ל „עדיך חן" כמו בבית הקודם חרוז ג'. מערכת רשמות.

****) מלשון „הערה... נפשו".

משיריו של המשורר הזה כדאי להביא עוד דוגמה אחת, נפלאה במינה, בין מצד צורתה היפה ובין מצד הרגש הנאמן המובע בו. זהו שיר עממי קדמון ועל כן חלו בו שנויים לקויים ויתרים ועל כן כדאי לתתו כמו שהוא בפיות בני העם בסביבה פשוטה זו *).

צ ע ק ה י ו כ ב ד.

צעקה יוכבד — מכאב מר וקשה.
סיני, סיני — איה משה?

שַׁאלו חורב — שַׁאלו סיני,
הרימו קול — למלאכי אדני!
אנה הלך — עבד ה'?
ואנה פנה — מחמד עינָי?
למה אחרו פעמי — אור עינָי?
בקע ענני — נמו עדי וינהר?**)
ויקרא המוני — כאריה וישחר***)
לרדת מן ההר — בושש משה.
סיני סיני, — איה משה?

מה לך בת לוי — אשת עמרם?
צירי למשה — קשה וחם,
והשכינה ירדה — ומשה הורם
ושמעת בנפש — מרה...****)
עולים ויורדים — מלאכי משה
והשניה אמרה: — איה משה?
סיני סיני, — איה משה?

ולא לחורב הועלה — ראש הנביאים
ונפשו מיחלה — ועיניו תלואים
ונגשו לבקשו — כבוד על שפאים,

ומרים תזעק — בעמק הנביאים,
אין לי חיות עוד — כי לא למשה.
וקצתי בחיי — מפני משה,
ומאז אבדתי — לולא משה
ולמה לי חיים — אם לא משה?
סיני, סיני, — איה משה?

ואל מי אגיד, — רצונך יוכבד,
זכי*****) אור עיניך ממך אבד.
דודי(?)******) להאדון לקח העבד
והנה עדרו — תועה ואובד.
פני מטתו — מלאכים טהרו
והשכינה תזעק — להם: אמרו
לישראל: זכרו — תורת משה.
סיני, סיני, — איה משה?

לקחו שרפים — וחיות המטה
ומלאך וכרוב — בוכים בשמטה (?)
ואֵל, עיר וקדיש — קדרות עטה.
והשכינה תזעק — להם במטָה.
והיום נעתם, — אור הנעלם,
וספדו זבול, — היכל ואולם,
כי היום (ה)נעלם — [מ]עדרו, משה,
סיני, סיני, — איה משה?

*) אחר כך מצאתי כי נדפס בקובץ „קרובץ", ליוורנו (הנ"ל). לדברי מר זולאי יש בנדפס שנויים וביח אחד נוסף שם:

מה זה תהימי עניה אמי? — השקטי בחיֵּיך, הרגעי ודומי.
הצדיקי דין שוכן הדומי. — יוכבד אמי אחרי התנחמי.
כי סוף כל אדם למות — כל מות (בא) כנושה
סיני, סיני, איה משה?

**) מלשון הביטו אליו ונהרו? האיר היום? (אין ספק כי חרוז זה ושלאחריו נשתבשו בהעתקה. מערכת רשמות

***) שחר — השכים בבקר? או שחר — בקש ורצה?

****) חסרה מלה אחת. *****) זרך. ******) כן

השיר הזה הרא עממי בצלצולו, בריתמוס, בערביזמים ואפילו בשגיאות הלשון שבו ובאנכרוניזמים ההסטוריים שלו. — כך מדברים וחושבים יהודי אפריקה בעברית, וכך הם משיגים את תולדות אבותינו. אחת היא להם אם כתוב בתורה, שמרים מתה לפני משה — אם יוכבד בודאי שלא האריכה ימים עד מותו של בנה הגדול. לגבי האגדה כל האנשים האלה הם בבחינת צדיקים חיים במיתתם, ואין תחומים בין חיי העולם הזה לחיי העולם הבא.

דוגמאות מערביזמים ושגיאות הלשון:

בית ג', חרוז ב': „צירי למשה קשה וחם" — ערביזם.

בית ד', חרוז ב': „ועיניו תלואים", במקום „תלויות", כך מדברים עברית במזרח ואינם מקפידים על חלופי מין בלשון.

„ חרוז ה': „אין לי חיות עוד כי לא למשה", ערביזם; מזור, שהמלה „חיות" נמצאה במובן זה גם בזרגון האשכנזי. ואולם גם בתלמוד אנו מוצאים אותה במשמעות כעין זו.

והנה עוד שיר עממי לאומי מעין זה, אשר לשוא תבקשו בו את חוקי השיר מלבד ריתמוס והתלהבות פנימית *):

על ספר הישר.

על ספר הישר — מובטח כי עוד יפרה
חטר גזע ישי — ומלך עוד יִקָרֵה;
על עמים יחרה **) — ירדה על כל בשר.
הלא היא כתובה — על ספר הישר.

על ספר הישר — מובטח לשדודה,
עוד תשוב ותגדל — תודה על נדודה.
ובארץ יהודה — שיר עז לנו יושר.
הלא היא כתובה — על ספר הישר.

על ספר הישר — מובטח לחרבה
תבנה ותכונן — ומלכה יֵשב בה.
ובה ידך תראה — בפדיון יבושר.
הלא היא כתובה — על ספר הישר.

*) מר זולאי שם כותב כי שיר זה נדפס בקובץ שבחי אלהים.
**) מלשון חרון אף.

על ספר הישר — בפדיון תאושר *)
עוד תגדל ותפרח — כגפן פוריה.
ובת הידידות — מבנות תאושר,
הלא היא כתובה — על ספר הישר.

והנה שיר עממי ממשורר שמוצאו מהג׳בל ושמו בראשי החרוזים: „מסעוד".

מזולל הוציא יָקר — רץ אחרי בן בקר
עיניו ראו כל יָקר — הוא אברהם.

סר נעקד ולא ברח — לאביו גם טרח,
אבל שתה וארח — בן אברהם.

עת לכתו חלום חלם — אז ראה עולים סולם
מבחר האבות כולם — נין אברהם.

ולפני אל הלכו ישר — ובדתו להם קשר.
שבטי יה שנים עשר — זרע אברהם.

דת הוריד משמים — הנה צור הוציא מים
בקע ים, הוביש מים — — בזכות אברהם.

ז

שירי כנסת ישראל בגולה

שירי ר״י נגארה וחבריו חדרו לכל הפנות הנדחות. שירי האהבה החצובים להבות אש קודש בתערובת של חושיות נמצא גם בין משוררי אפריקה. כן מצאתי בקובץ זה את השיר היפה המתחיל „כפלח הרמון", שהר״י ספיר הביאו כבר בספרו, מבלי אשר יקרא מחברו בשם; בקבצנו נמצא בראש השיר השם כלפילא, ובראשי הבתים אנו מוצאים נסיון לתת את שמו: כ׳, ל׳ ובבית האחרון ל׳. אבל בראש הבית השלישי אנו מוצאים ח׳ — ואולי חלו בו ידים להכניס לתוך שורותיו שם מחבר זר.

הנה שיר גאולה — גאולת הטבע וישראל גם יחד, מודרני ממש, מאת

*) המלים „בפדיון תאושר" נשתרבבו, כנראה, מן החרוז שלמעלה. מערכת הרשמות.

המשורר נ ח ו ם, ואיני יודע אם זה נחום המערבי מסג'למסה או נחום האחרון מירושלים הרי לוב, אשר חקה את אחד הקדמונים.

נרד וכרכום צץ בגני — קמשון נמל וקמל
ועלי יבלי נחלים — ההדס הנץ וגמל.
חלצו סות אלמנותם — כל עצי עדן ישישו.
הדר זיו מעליצתם — עלזו דודים ועלצו
כוכבים על משמרותם — פערו פיהם ופצו.
שם יתנו עוז לקוני — זה במהלל, זה בצלאל.
גיל ערבים בין צללים — צפצפו שיר ומהלל.

וַערוגת הורדים — תעטה סות חן מאודם.
ולצעיף רמון רדידים — שש ודר לבן אדמדם.
כעבור רוח צפוני — הורדים יזלו על.
טל להרביע עמלים, — טל ישכח ריש ועמל.
פאתי מזרח לעיני — בא מאור שמש וזרח!
מעצי עדן בגני — על שתיל רענן כאזרח
אשמע הקורא באזני: — ציץ לישי, צץ ופרח!

השירים מסוג זה, שנוהגים הפיטנים לזמר אותם בביהכ"נ, בחגים ובסעודות של מצוה, הם מרובים מאד בקובצים ועוד רבים מהם רווחים בכל קהלה וקהלה.

והנה לדוגמא „אהבה", ששם המשורר חיים חתום בראשי הבתים.

ע ת ד ו ד י ם, כ ל ה.

עת דודים, כלה — בואי לגני
פרחה הגפן — הנץ רמוני.
חלף הגשם — הסתו עבר.
קומי רעיתי — החשק גבר.
נצא השדה — נלין במדבר.
שם אתן דודי — לך מחמד עיני.
פרחה . . .

ירדתי עפרה — לראות בגנים.
לראות ביפיך — עיניך יונים.
אריתי מורי — ללקוט *) שושנים
ערכתי שלחן — מסכתי ייני.
פרחה . . .

*) לקטתי.

לפית ונעמת כשלג שניך.
דבש וחלב תחת לשוניך.
צאי נא וראי בעקבי צאניך.
קולך השמיעיני מראיך הראיני.
פרחה . . .

מים רבים לא יוכלו לכבות
את האהבה לילה לא תשבות,
מיום נדודיך נואשתי רבות,
עוד אם אשכחך תשכח ימיני.
פרחה הגפן . . .

אל הסוג הזה שיך גם השיר ששם ש ל מ ה כתוב בראשי חרוזיו, ואולי הוא לר׳ שלמה אלקבץ, מחבר הפיוט „לכה דודי״? אבל מלבד רשב״ג ור׳ שלמה אלקבץ נמצאו שני פיטנים בשם שלמה (האחד ממשפחת ברדוגו) גם באפריקא.

אחד נוגנים שירה על יעלת חן *) מעירה,
שחר למנצח אומרה קול**) דודי הנבל אעירה.

נודי כנור נא עם נבל תקעו לכם שופרות יובל,
ברחו לכם מתוך בבל, קול דודי, הנבל עורה.

לשיר לוי על דוכנו גם בן אהרן על קרבנו,
יום שוב ישראל על כנו, קום דודי, הנבל עורה.

שירו לנו משיר ציון בירושלים שגיון
השמיעו אל מקדש עליון, קום דודי, הנבל עורה.

לבבתי יעלה עפרה נפשי עם נפשה נקשרה
עד אן תלכי גולה וסורה? קום דודי, הנבל עורה.

מה יפיפית בין היפות בתוך עלמות תופפות
עיניך כיונים צופות, קום דודי, הנבל עורה.

הסתו עבר, גשם עבר הנצנים נראו בהר.
הנה דודך חמק עבר. קום דודי, הנבל עורה.

כחוט השני שפתותיך הרחיקי מקום אהליך
משכנותיך ויריעותיך. קום דודי, הנבל עורה.

מה לך למדבר ישימון? פרחה הגפן, הנץ הרמון,
יציץ ציץ כטל חרמון, קום דודי, הנבל העירה.

*) בכ״י יש „ג ם״ לפני „מעירה״.
**) כאן קול דודי, ולמטה—קום דודי.

ח

שירים שונים

המשוררים במאות שנה האחרונות, עם המצאם תחת השפעת הפיטנים הספרדים, יש בכל זאת שהם פורצים את גדרי המשקל הקדמונים; ויש שהם בוחרים להם צורות מלאכותיות מרכבות ואינם נרתעים מפני כל קושי, העלול להכביד עוד יותר על מלאכת שיריהם. והנה בזה דוגמאות של שירים מסולסלים או מורכבים.

השיר שלפנינו נכתב, כמו שנראה מראשי החרוזים, ע"י „מוסה חסין" *).

אערוך אומר אביע — אקוד ארץ אשתחוה.
אפים אף אכריע — ארוממם אף אהודה,
אמונתו אודיע — אדיר אליו אקודה.
בּרים בוטאים בהמולה — בשבח בוהר(?) בהקימו.
בראו ביתו בתהלה — ברכו בורא במרומו.

גאור נאדר נעלית — נוראותיך נפלאים.
גרצר נצר נטעת — נצרה נענים נדכאים.
נחם נוה נטשת — נהל נלאה נכמהים.
זאזמר ואהללה — זתיק וארוממו.
בראו וכ׳.

יום יום ישירו יודו — יחד ילדי ישראל.
יחוד יוצרם יעידו — ידרשון יחיש גואל.
יחפץ יה יוסף ידו — ישיע יעקב יקהל.
גש גדול, גאול גולה — גאיב גדע גזעמו.
בראו וכ׳.

מבין מצפוני מחשב — מרום מקדם מושל
מתנשא מעוז משגב — מקשיב מהללך, מלל
מהר מלט ממושב — מחשך מקהל מתחולל
ניני נבר נעלה — נרעם נגן נעמו
בואו וכו׳.

*) מר ז., שם מעיר כי השיר נדפס בקובץ „שירי זמרה", ליבורנו. תרל"ב.

שרי, שמעה שועתי! שוכן שחק, שור שעל
שטחתי, שי שירתי, שובב שיבת שח שולל
שלום שתל, שא שאלתי, שסף שבר שן שחל,
אכל אהליבה, אהלה אמר: אי אלהימו?
בואו וכו׳.

האל היאל הקשיבה הפץ הגיון הללי,
הולמי הצמית, השיבה הרשע המוניך העלי
הר הקודש, הטיבה הדרת הדום היכלי,
חפץ חסד, חין חמלה חיש חשקך במו
בואו וכו׳.

חזקי, חזק חולשתי חילך חמול, חפצך חון,
חפשה חולי חטאתי חלץ חיובי חזיון
חסין, חדש חדותי הוסן חבלך חוס חנן
ובשמחה ובצהלה ישר יחזו פניכו,
בואו ביתו בתהלה ברכו בורא במרומו.

והנה בראש השיר הזה כתוב שחברו מוסה; ובאמת אנו מוצאים בשלשת הבתים האחרונים את המלה אני ובראש התיבות של הבתים ד׳, ה׳, ו׳ את השם „משה״ ובחרוז השלישי של הבית האחרון את שם „חסין״ במלואו. אבל דא עקא, שבראשי המלים של החרוז הרביעי מכל בית אנו מוצאים את האותיות הללו: ב ו ג נ א ח, ומי יודע אם לא נתחבר השיר בראשיתו ע״י ר׳ יונה אבן גנאח ושמו בקרבו, אלא שמוסה חסין השתמש בו, שנה את ראשי חרוזיו והכניס בו את שמו... ולא מצאתי לבן גנאח פיוטים, אבל בכ״י של טריפולי מצאתי אח״כ פיוטים מאת ר׳ משה בן ג׳נאח מפיטני אפריקה*).

אל הסוג של שירי התפעלות שיכלת התפלה שחבר כלפאלה, אחד ממשוררי הג׳בל. מרגישים בה את ההתלהבות של המקובלים האחרונים, המאמינים בסגולת השנות המלה**):

אודה שמך, צורי, צורי, כי אתה...

---

*) נזכר באוצר השירה ופיוט דוקא בשם משה בוגנאח אבל הדעת אינה סובלת להגיד, כי משורר מובהק כמשה חסין ישפיק בילדי נכרים.

**) אין ספק, כי ההכפלות באו לשם התאמה אל „לחן״ (נגון) מקובל. מערכת רשמות. ויפה העיר על זה מר זולאי.

כל חיי אודה שמך, צורי, צורי – כי אתה גואלי, גואלי מכל צרה.
קרא לשמך ופדה לעמך. חנון חנון, ענני ממרומים וגם עזרה.
פדה צור, לך עיני, צורי, צורי, מהר פדני, פדני כי לך אקרא.
אליהו מהר שלח, צורי, צורי, חיש נא ובשר, ובשר עדה סוערה.
אליהו מהר שלח, צורי, צורי, חיש נא ובשר, ובשר עדה סוערה.
הר קדשך מהר פנה, צורי, צורי, הבא את התשבי, עד אן עוררה.
ח ז ק לבי לך חושק, צורי, צורי, כי אתה הוא פודי, ברוך אל גדול ונורא.

והנה תפלה אחרת ממין זה – שם המחבר נ ס י ם.

נורא אתה צור גואל — גואלי, גואלי גואלי.
אל מלך נאמן רחמן — נאמן, נאמן.
גלה קץ וזמן — לעם לא אלמן.
דור, דור, דור.

הבינני מנת גורלי — גורלי, גורלי, גורלי.
אל מלך נאמן.

יה שעה שיר מהללי — מהללי, מהללי, אל מלך
מלא טובה משאלי — משאלי, משאלי, משאלי.
אל מלך נאמן.

השיר שלמטה נכתב ע"י הפיטן ר' חיים, אבל ר' אליהו גויטע, מפיטני הגריאן, שהעתיק חלק מהפיוטים אשר בקובצנו, הכניס את שמו בסוף כל בית – כנראה בתור סגולה – ואנו מעתיקים אותו כצורתו:

חשתי לכלותך — מתוך מצוקתי
בינה הגיגי — האזינה תחנתי.
אליהו
יראה אחזתני — אימה לבשתני
בפתחי לפניך — ענה עתירתי.
גויטע
יכון ויעתיר — שיחי לפניך
הט אזניך מרום — וקשוב תחנתי.
בן.

מלכי סלח חובי וראה בגלותי
שמך תברך אל רוחי ונשמתי. *)
שלמה

הפיוט הקטן הזה נתחבר כנראה ע"י אליהו גויטע, שהיה בעצמו פיטן **).

אל יקשיב לקול תחנוני בוקר גם שחר שחרתיהו
גויטע

טירתו יבנה להמוני לשלומם יבוא אליהו
יצ"ו

ישיע את נפשות אביוני ותורה יבקשו מפיהו
יזכה

נפשנו חכתה ליי עזרנו ומגננו הוא
למצוה

כדאי להביא פה לדוגמא אחד משני השירים על דרך הסוד מר' אברהם אבולעפיה שלא מצאתיו במ"א:

אשתעשע במשל קדמון ואהיה אצלו אמון
בנתיב יו"ד ה'י וא"ו ה'***) סוד הוא שם יה בלתו ואין עוד
כנוייו שי"ן דל"ת יו"ד חותמיו הדר והוד.
חפשתיהו ממטמון לא נודע מן ההמון.

רץ לבי להיות רושם ארבע אותיות השם
אל"ף למ"ד הי"א יו"ד מי"ם בסודם נבנה ארמון.
התוה צור על לב איש זר צד"י בי"ת אל"ף וא"ו תי"ו
ועליהם צייר בתיו בקודם שנה עתיו
זה נסתר מן ההמון לא נודע מן ההמון.

מורא שם נשא ורם ה"א הוסיף על שם אברם
ירדעי סוד הה"א אשרם קוראי תורת בן עמרם.
עם דת משה בר מימון לא נודע מן ההמון.

*) בסוף הבתים: אליהו גויטע בן שלמה.
**) בסוף הבתים: גויטע יצ"ו יזכה למצוה, והשם אליהו הוא בסוף החרוז השני.
***) כתוב: הוא.

ט

שירי חתנים

„שירי חתנים" רבו בקובץ אשר לפנינו. יש מהם שהועתקו, כנראה, בשנויים ובתקונים, שהם קלקולים, ממשוררי ספרד הקדמונים, ועל כן יש להם ערך מיוחד, מפני שדוקא שירי החול שהגיעו לידינו הם מועטים, ואחרים נתחברו בודאי ע"י משוררי הגיבל.

אל הסוג הראשון שיך, יתכן, השיר שלפנינו. שם המחבר איננו ידוע. אבל בראש שני הבתים הראשונים נמצאות האותיות י' ה'; ואולי זה ראשית השם יהודה; ואולם שני הבתים האחרונים – אותיות ר' מ' – הסוף של השם „אברם" – בראשם, ויש אפוא יסוד לחשוד, כי חלו בשיר זה ידים שונות, אם כי אחד ושלם הוא לפי ענינו.

שיר לחתן

ירנתי בחגוי הסלע	וצביה ברודה *)	
יפה את כותרצה, נאוה	בת מלך כבודה.	
בואי אל דבירך הנחמד	מטה עוז וחמדה.	
כי בא עת גורלך	בואי אל דבירך.	
עם השר יפה עינים	שמחי בחדרך.	עם השר...
הן שערך כעדר העזים	עיניך כיונים	
שניך קצובות כולם	שפה לך כשנים.	
צוארך כמגדל עילם	מלא שהרונים.	
כל יופי והוד **) נתן לך	כי ברוך מקורך.	
בת נדיב ויפה כלך	מה טוב מאמרך.	
רעיתי חבצלת שרון	כשושנת עמקים,	
אור להיך כשמש יאיר	חכך ממתקים.	
ויקנאו ביפיך כוכבי	מרום בשחקים.	
ארץ יקדו אפים	שרות מול הדרך.	
וצבא רום בסודם אומרים:	ברוך צור יצרך.	עם השר...

*) בכ"י „ברירה" משובשת, כנראה. דודזון מתקן בדודה.

**) בכ"י מנוקד כ'ל' י'פ'ה' מעל לאותיות כל יופי והוד, כלומר כליפה.

מה נעים ויפה, מה טוב — קול שירי עגבים,
יום נלוה אביר צדק אל — אילת אהבים.
הוא נדיב ויליד משרה — גם היא בת נדיבים.
שמש אז לנוגה נלוה — אין דמיון וערך.
ובכן שם אלוה תמיד — נשמתי תברך.
עם השר יפה עינים — שמחי בחדרך.

וכדי לסים בפרשה הזאת הנני מעתיק שיר קטן, שכנראה הוא מאחד הקדמונים *).

יפה ברה אשר אורה — תכסי כמו סהר.
לעת עומדה במלואה — לא עת תחסר צהר.
העת תבט ומאור עיניה — הדומה כמו סהר
תשיב לבב כל רואה — אשר לבב סוהר **)...

והנה שיר קטן שמוצאו מחכמי ספרד ושלא ראיתי אותו במקום אחר ***)

מ כ ת ם

יריבוני עלי עזבי בריתך — בצאתי מדבר צדק לעולה,
הלא משה בנו עמרם באפו — שבר לוחות כתר עלילה(?)

*) ד"ר דודסון מיחסו לר' ישראל נגארה.

**) שם בסוהר—לוקח שבי ?

***) החכם בעל אוצהשוה"פ, אות י, ס' 890 מוסיף כי זהו שיר לחכם שנאנס להיות ישמעאלי ומביא את ס' סגולת מלכים ח"א, ו' והנה שם מצאתי את נוסח השיר כולו, מה שמראה כי לפנינו רק קצור ממנו, ונשמטו ביחוד החרוזים הפוגעים בדת האיסלאם. הפלא הוא כי שיר של התנצלות מצא לו מקום בכלל דוקא בחלקו הפוגם במוסר בכ"י של יהודים נדחים בקצות המדבר, ולרגלי יקר מציאותו אני נותן כאן את טופסו כמו שנמצא בחבור הנ"ל, אע"פ שגם בו חלו שנויים ולקויים, כמו שנראה מהעדר המלה בשורה ד' המתחילה ד: אחרי י"ה"ו כנ"ל. נוסח זה מתרץ את הקושיות שהעירונו בפנים למעלה.

יריבוני עלי עזבי בריתך — בצאתי מדבר צדק לעולה
הלא שבר בנו עמרם באפו — שני לוחות כתבם צור עלילה.
וגור אריה אזי באהו לתמר — ואמנון עם אחותו הבתולה.
ובן ישי בחנו אל נעלה — בבת שבע, ושמשון איש דלילה.

טרפה לא אכלתיה מעודי, — חשבתיה בשר פגול נבלה.
ואם אומר: משוגע הוא אליל — ואודנו בראשית כל תפלה.
בפי אומר ולבי יענה כי — מכזב את ועדותך פטולה.
כבר ישבתי בצל כנפי שכינה — אבקש ממך אלי מחילה...

רבן ישי בחרז אל ושגה — בבת שבע, ושמשון עם דלילה,
כגור אריה אזי יבא לתמר — ואמנון עם אחותו הבתולה.
הבפי אומר ולבי יעוני — מכזב הוא ועדותו פסולה.

השיר הקטן הזה מתחיל בחרוז דומה למכתמו הידוע של ר' יהודה הלוי: יריבוני עוזבי בריתך וגו'. משקלו יתד ב' תנועות, יתד ב' תנועות, יתד ותנועה בדלת וכן בסוגר, אבל קצת חרוזיו נשתבשו וקשה לתקנם *). האותיות י' ה' ו' ה' מראים אולי שלפנים היתה בראש החרוז הרביעי האות ד' — ואולם קשה לשער שנמצאה בראש בית רביעי מלה אחרת שראשיתה את ד' תחת כגור (יהודה), וברוך היודע. וכמו כן מלת „הבפי" בראש חרוז חמישי אף היא משובשת, שהיא כנגד המשקל.

פיוטי ר' כליפא

ואחרון אחרון: בקובץ הפיוטים אשר לפנינו, שרובם נעתקו בידי ר' כליפא חג'אג, נמצאים פיוטים שחקה או שחבר המעתיק בעצמו. אמנם לא מצאנו בפיוטיו המקוריים שאר־רוח ואיזו מקוריות שתהיה, השגיאות בכתיבה רבו כמו רבו, אבל כדאי הוא הרב האחרון של יהודי המערות שנציב לו שם וזכרון בין המוהיקנים האחרונים של שירת הקודש ב„ארצות הגולה הרהוקות".

גם כליפא התחיל בדברי שירה ואהבה: בסוף הפרק יבוא שיר האהבה היפה מנדילי, שחבר בלשון ערב, ואולם רוב שיריו סובבים על הגלות ועל הגאולה המקוה, והנה קטעים מהם לדוגמא **):

ס' אני כליפה

אדון עולם סלח לי — והטיבה לי חי גואלי.
חי עולמים פדיני — מידי צוררי.
נעם ***) ה' חייני — ומתהום העליני
חי גואלי.

צור באדני יקימני ****) — לעולמים על רגלי.
ישראל השב לארצך — והראם תפארת עוך
חי גואלי.

---

*) הערה זו היא מאת ח. נ. ביאליק.

**) ברשמות שם בא השיר: אלי בגבורה נאזר ואח"כ הוברר לי שהוא מאת דודו שנקרא בשמו וע"כ אני נותן כאן שיר אחר.

***) בכ"י נאם.

****) בכ"י יקיימני.

לקיים את הנאמר בפי נביאַי
כלה בחימה את אויבי ואַבד את כל צוררי
חי גואלי.

קיים דברי ועננִי הקשיבה לאמרי
לי אני עבדך תחונן *) לבר אמתך תגונן
חי גואלי.

בזכות התורה נתבונן כל ימי ושנותי,
פאר ראשי ונרי ועיני תמיד יאירו
חי גואלי.

זכור את מפעלי ותצליח מעשי
הפה ישורר לכבודך והטיבה לשכנך,
וכבד בר אמתך והאזינה אמרי **)
חי גואלי.

פיוט לר׳ כליפא. ושמו סי כ ל י פ ה חגאג חזק בראשי החרוזים. בתים אחדים השמטתי באמצע. והוא חקוי למאורה של ר״י הלוי לשבועות.

כימי נעורים יתנני, אקרא אל אלוה יענני.
יה, בנה ביתך! בימי נפלאותיך הראני.
ציון ברנה ובזמירות חיש יעלני,
ישעו זמן בתוככי ישכון בתוך מעוני,
ידיד נפשי ואהובי מאזר עוזי ומאיר עיני.

לבי קוה עד יעבר זעם גלגל חוזר הוא בעולם.
שחר בנות השיר כולם לא מצאו יד אנשי חילם.
לו מהללים ועזי ועזוז קולם ישאו כנהרות דכים.
צורנו קרוב לכל קוראיו ומאוד נשא ורם
יענה עמו בכל מקום משועם ומשברם. — — —

אורח חיים תודיעני מכל צרה תצילני,
חי גואלי ישמרני אבטח כי הוא יעזרני.

*) ערביזם.
**) אחר זה באה בכ״י תפילה מערבית המתחילה: בזכות בר יוחאי.

אצפה לך כל זמני — אך ידו גברה במעוני.
אליך קוני אשא עיני — צור עולמים מהר ענני,
יזרח שמשי ותהי סתרי — אוחיל לבי ואצפה עיני.

י ד י ד

חמול וגמול — — — *) — אל חי שמחת גילי
ניב קח ופקח רוחי (מוחי ?) — ומשוך חסדך לי.
שא נא רועי, אלי מושיעי — כפר מעללי **)
לא אחפור ולא אבוש — כי בך חסיתי
בצל כנפיך חסיתי — צורי, אלוה ענני — — —

י ד י ד

אדון רוחי וצור גוחי — אילותי ועוז נצחי,
חשקתיך דלקתיך — חזקתיך במו לבי.
ובממוני ***) יסיר עוני — בעוז ידך גאלני.
באהבתו ובחמלתו — כבן ביתו נתתני.
חפוץ אבי, משול (?) ניבי — רפא עצבי וזור חליי.

י ד י ד

בקובץ נמצאים כעשרה שירים בלשון יהודית־ערבית. — רובם מדברים על הגאולה ועל כנסת ישראל בגולה, ואחדים נושאם הוא יותר כולל. יש מהם שהם מעורבים מחרוזים ערבים ועברים — אבל היפה בשירים שמצאתי בהם הוא הרומאנס „יא מנדילי", שכבר פרסמתי אותו בלוח א ח י ע ב ר ח"א ****); אלא ששם נחסרו שני בתים ונפלו שגיאות רבות בדפוס ואני שב ונותנו פה במלואו:

ה צ ע י ח*****)

מנדילי, יא מנדילי — הצעיף, הוי צעיפי
יא צחבי ג'נילי — הוי חברי הנעים.
אנא ג'יתך דכילי — אביאך לביתי
לא חילא עלא מנדילי — צעיפי אין בו דופי.

*) מלה משובשת.
**) כתוב: מעאלאלי.
***) אולי ובמכוני?
****) עי' מאמרי „ספרות עם בלשון יהודית־ערבית".
*****) הצעיף הוא סמל האשה בארץ הקדם.

מנדילי וקע פל חארא צעיפי יצא לחארא *)
ואנה ויחא הכתארא משוטט כה וכה.
בלאה עליך יא ג׳ארא נשבעתי בך, שכנתי
נאדילי עלא מנדילי שירו לי על צעיפי.

מנדילי חרירי זרדי צעיפי משש ורקמה,
מבכר בעוד אלהנדי מריח בשמי הודו.
בלאה עליך, יא ולדי נשבעתי בך, ילדי,
נאדילי עלא מנדילי שירו לי על צעיפי.

מנדילי וקע פלבסתאן צעיפי יצא לפרדס,
לקיתו מליתו וטאן אריתי, מלאתי מור.
בלאה עליך יא פלאן, נשבעתי בך, פלוני,
נאדילי עלא מנדילי שירו לי על צעיפי.

מנדילי וקע פלקיטון צעיפי יצא לכרם **)
לקיתו מליתו זיתון לקטתי מלאתי זיתים.
בלאה עליך, יא מימון נשבעתי בך, הוי מימון,
נאדילי עלא מנדילי שירו לי על צעיפי.

מנדילי חרירי ג׳אלי צעיפי משי־נוצץ,
מבכר בעוד לגמארי מבריק כנצוצי־אש.
בלאה עליך יא כאלי נשבעתי בך, דוד,
נאדילי עלא מנדילי שירו לי על צעיפי.

מנדילי טאח מן פמי צעיפי צנח מפי,
ואנא גמא בית אמי בלכתי לבית אמי.
בלאה עליך, יא עמי נשבעתי בך, דוד,
נאדילי עלא מנדילי שירו לי על צעיפי.

מנדילי מנקוש בלפצא צעיפי רקם פרי כסף,
בעשר אלף משרי מן אנסיון קנוהו בעשרת אלפים.
בלאה עליכם, ייא נסראן נשבעתי בכן, הנשים,
ג׳יבולי מנדילי הביאו לי את צעיפי ***)

*) עיר היהודים.
**) הבית הזה חסר בנדפס ב„אחיעבר".
***) במקום הזה יש עוד בית, אבל הוא כמעט כפל לשון של בית 6.

מנדילי וקע פלנושא צציפי יצא לגן־הירק,
וטרפו בלחריר מנקשא פגשוהו והוא ארוג־משי.
בלאה עליך, יא מוסא נשבעתי בך, הוי משה.
נאדילי עלא מנדילי שירו לי על צציפי.

כאלה וכאלה מצאתי בספר־הפיוטים של חכם המערות. כדאי הוא האיש הזה, שהופיע לפני בקצות המדבר בחזון כאחד מחכמי הספרדים בימי קדם שקם לתחיה בפינת גריאן הנדחה, שנעמיד לו מצבת זכרון בספרות עמנו: אם גדולה אמתית אין כאן, אם כשרון אין בפיוטיו, הנה העובדה הזאת בלבד, שבמרחקי המדבר הנורא נשאר עד ימינו אלה ניר ושריד ליצירה העברית הנצחית, היא מעודדת יותר מאלפי ספרי אפילוגיה ונחמה. שבתם ורבעם, תקוותיהם ושאר־רוחם, זה כחם לעמם ולאלהים של אחינו אלה – מוצאים את הבטוי הנאמן ביותר דוקא בפיוטים העממיים, הפשוטים והמשובשים – עדים הם כי לא נסע יתרם בהם וכי רוחם נשאר חי בקרבם.

ואשר לר׳ כליפא וערך־אישיותו, בתור האחרון של שלשלת ארוכה של ת״ח, פיטנים, מנהיגים, רופאים ושרי־ציון – טוב אעשה אם אסיים את הפרק הזה בהעתקת מכתם לא גדול שכתב בעצמו (או שהעתיק בשנויים) ושהוא מתאים לו כל כך:

מי נשמה שם רוח באנוש – שלקחני
ממעון אבי ושמני לראש עם – והנחני
עד היום, ולנשברי לב לחבוש הוא – שלחני
אבטח בשמו ומנו אשאלה – לעשות חפצי
ציר אשר ישלח אתנהלה *) – כי אל ארצי.

*) בכ״י „צור אשר לכל אתנהלה כי אל ארצי״. אבל אין מובן לזה, וגם החרוז הוא ארוך מדי ע״כ תקנתיו ופירושו: אשאלה אשר ישלח ציר ואז אתנהל אל ארצי ומולדתי, כלומר לא״י.

פרק שלישי.

במדבר-הרים *)

י"א

כפרי היהודים בהר־אִיפְרָן **)

הר החורים הוא סעיף הג'בל המזרחי, השולח שלוחותיו עד תרהונא וגבול הים אשר על יד כומס. אפס כי הג'בל, או ההר הגדול אשר במדבר סתם, הוא באמת הר נפוסה, יחד עם רוכסו המזרחי הנודע בשם ג'בל איפרן. כחוט השדרה בגופו של תנין, כן ישתרע ההר הצר והארוך יחד עם שלוחותיו מצפון דרום בלב המדבר הנורא על שטח של מהלך שמונה ימים – החל מצד דרומית־מערבית לטריפולי ועד נאלות אשר על גבול תוניסיה הדרומית. גובה ההרים הוא מ־700 עד 850 מטר, הקצרין אשר על שיאיו בנויים בנאוה וצופים פני ארץ יפה מלאה גאיות עמוקים שנחלי מים עוברים בתוכם. האדמה היא מאבן שיד עם שכבות של בזלת. השדות זרועים חטה ושעורה על יד עצי זיתים, תאנים ועוד. ארץ נפוסה זאת היא באמת מדבר הרים, ארץ נאות מדבר, אוצוס רחב ידים ועצום, התופס מקום חשוב בקורות ארץ לוביה ובחייה הכלכליים מדור לדור. כמו כן גדול פרסומה בדברי ימי יהודי נאות חוף הים, כטריפולי ואחיותיה – אחרי שרובם מיחסים את מוצאם להררי המדבר האלה. ועד היום הם סוחרים אליהם ומבקרים אותם פעם בפעם.

ואף אמנם ארץ של ישוב יהודי היו הרי נפוסה מימים קדמונים. שמות קהלות ישראל וחכמים תורניים ידועים לנו מספרות ימי הבינים, ולדברי יהודי טריפולי, המוצאים סמך למסורתם גם בכתבי קוראי־הדורות הערביים, שפכו היהודים והיהדות את רוחם, ויש אומרים, גם את ממשלתם, על חבל ארץ ההרים הפורה והגדול הזה. בימי שבתי בטריפולי הראה לי חכם אחד מצבת־אבן וכתובת עליה מימי הבינים, שמוצאה ממחוז פוסאטו אשר בלב ארץ נפוסה. וחכם אחר, ר' מרדכי הכהן, שארח לחברה אתי בנסיעתי זאת, הראה לי קטע משירי ספר דברי הימים של ר' אברהם כלפון, רב וחוקר מצוין שחי בראשית המאה הי"ט בטריפולי, ובה מצאתי כדברים האלה שהעתיק מפנקס השררה של מדינת טריפולי, שלקחוהו הישמעאלים מיד הערלים ***) בשנת תתקנ"ה למספרם

---

*) את תמצית המאמר הזה ואת חדושיו הגשתי לפני האקדמיה בכאריז ונדפס במחיר Un voyage d'Etudes Juives en Afrique (Memoires presentes a l'Academie des Inscriptions et Belles Lettres, t. XII, 2 p. Paris 1909).

**) יהודי טריפולי כותבים יִפְרָן.

***) כנראה מיד הספרדים שמשלו קודם לזה בטריפולי והחריבו את קהלת ישראל בשנת 1510.

(כלומר למספר המחמדיים) היא השי"א ליצירה: „(ההר הזה) היה מאז ומקדם של הישמעאלים, ושמעתי מזקני עם מדור אחר דור, שפנגאר מלך ישמעאל הוא הביא משבי ירושלים להר אחד מסביבות העיר הזאת (טריפולי) מהלך שני ימים ומכר (אותם) לישמעאלים ומשם נמשכו לתוך העיר הזאת. ועד היום בהר הנז' אין שום יהודי שאין לו אדון ישמעאלי. ונותן לו הישראל דבר קצוב מעט מזרע מדי שנה בשנה ולא יעבור, ויש יכולת ביד הישמעאלי למכרו לאחר, ולא נתבטל הענין הזה אלא קרוב לשש או לשבע שנים, שמלך מלך קושטא ולכדו (את ההר) מיד הערביים".

הדברים האלה נכתבו ברבע הראשון של המאה הי"ט. יסודתם במסורה הנסמכת על מדרש איכה רבה, שבו מסופר על שרי החילות שנמצאו בחיל אספסינוס בזמן מצור ירושלים. פנגזר זה (השם הוא יוני) נקרא שם בשם דוכס ערביה, אבל אין במדרש רמז לעצם הספור על גלות היהודים להרי־המדבר. לעומת זה אנו מוצאים בספר יוחסין *) מסורה קדומה המספרת, שטיטוס שלח שלשים אלף משבי ירושלים לאפריקה ומאז נאחזו גולי יהודי בארצות לוב ותוניס. כבר הזכרתי במאמרי „הכהנים אשר בג'רבה" **) שמסורות כאלה מתהלכות בקרב היהודים תושבי אפריקה מאז כמעט בכל ארצות המערב, ובאמת אנו מוצאים זכר ליהודים וליהודיות במקומות ההם מימי ממשלת הרומיים וחוט מסורתם לא נפסק עד היום הזה. ראיתי ונוכחתי שיהודי ערי חוף הים, כמו יהודי המערות ואי־ג'רבה, כולם כאחד קובעים את מוצאם הראשון מארץ ישראל וראשית התפתחותם בהרי המדבר ממקום קודש באה; מלבד זה רבו האגדות והמסורות המתהלכות בארץ על המקומות הקדושים שמוצאן מדור החורבן, על הגבורים והקדושים אשר קמו לישראל בגלילי אפריקה השונים הללו.

וזאת לא זאת: מיודענו רבי כליפא נשבע לפני, שאביו קרא וראה בעיניו את הכתובת המפורסמת בכל לוביה, שבה נכבדות מדובר על הגבור היהודי „אהרן בן אהרן".

גבור הפלאים הזה, צודדני, שבני, הוא היה בעיני כסמל חידת קדמות ישראל באפריקה, אשר התרחקה ממני בכל רגע שחשבתי שאני הולך וקרב אליה. היא היתה לי ככתובת קדומה אחרת, שעל אודותיה ספרו קדמונינו בספרד. במקומות הללו, ששבטי הגוים נקראו בשם פלשתים (כמו תושבי גת וגדמיס מנגב לטריפולי) או מואבים (כמו תושבי אי ג'רבה ונוה מצב) או גם עמונים

*) הוצ' פיליפובסקי.
**) ירושלים התרפ"ד.

ומואבים. אם לבנים תספר על מלכי ישראל וגדוליו אשר רדפו את אויביהם עד קצות האקינוס המערבי. הסופר היווני פרוקופיוס כבר יודע לספר על מלחמותיהם של יהושע ואנשי שלמה באפריקה, סופרי הערביים מוסיפים את שמותיהם של משה, דוד ושלמה, ומסורת ישראל מחלטת ואומרת שבאחד ממקומות לוביה נמצאה כתובת קדומה ובה כתוב: „עד פה בא יואב בן צרויה".

דור לדור מספר את מציאות הכתובת, כל מקום ומקום מרחיק אותה עד קצה המדבר, וגם עד הררי ספרד אשר מעבר לים; כשרב במדבר כן היא נעלמת מעיני הרואה אותה בעיני רוחו מרחוק – והאם כשרב הזה לא היתה גם הכתובת של אהרן בן אהרן אשר צדתני, משכתני לארץ ההרים...

השכם בבוקר באו לביתו של ר' כליפא שני גמלים, אנשים ברברים מהר נפוסה. שכרנו את הגמלים ונשב עליהם ללכת בדרך מזרחית דרומית מהגריאן. הגמלים היו ברברים מתושבי ההר העיקריים, אנשים נאמנים ובעלי מוסר, השיכים לכת הכאמסי (החמשית, או כת המינים, כלומר מחוץ לארבע הכתות המשלמניות הנאמנות לתורה הכתובה והמסורה), והם מתנהגים בנזירות, אינם שותים טבק ואפילו תה, אחרי שכל חדש אסור להם ע"פ תורתם. את הערביים אויביהם ולוחציהם מאז הם שונאים תכלית שנאה, אבל את היהודים הם מחבבים ומקרבים בכל עת וחושבים אותם לאחיהם – וידוע ידענו שיהיה לנו זאת הפעם על מי לסמוך בדרך המדבר המסוכנת הצפויה לנו.

עזבתי את כפר טיגרנה, נוה־שאננים בודד באמת, בכליון נפש. מאנשי המקום, אנשים, נשים וילדים לוו אותי עד מעבר לכרמים. ר' כליפא נלוה אלינו ורכב על חמורו הגדול – להראות את הדרך לפנינו. עברנו גבנוני־הרים וגאיות מתפתלים. כעבור עשרים דקים הגענו למקום הנקרא בשם חאג' עמראן. ישר נכחנו התנשא קצר טיגרנה, היא המצודה שבה נמצא מרכז הממשלה. אחרי מהלך רבע שעה הגענו לכפר חורי קטן בשם צביח; אחרי עוד רבע שעה הגענו לנחל הנקרא ואדי אתפאח (התפוחים). מכאן ואילך כלתה ארץ המערות ונראה ישוב של בתים בנוים מעל לקרקע. בכפר הראשון ששמו כוזאיין, התפרצו לקראתנו המון פרחחים ועמדו להשליך אבנים עלינו. איימתי עליהם, והברי קראו להם שאני „אפנדי תורכי". ואמנם למראה הכובע התורכי שעל ראשי נבהלו ונפזרו לכל עבר.

כשעה וחצי נמשכה הליכתנו עד שהגענו למקום הנקרא בשם גינדובה. מימין לכפר מצאנו בור מלא מים, מלאנו את כדינו וישבנו לנוח תחת תאנה גדולה. הבתים במקום הזה בנויים מאבן לא מסותתת, הככר מסביב פוריה, תפוחי אדמה וירקות גדלים שם בשפע.

פה נפרדתי מר׳ כליפא, כי פרש ערבי בא לקראתנו ובהזילהו אל מטת חולה באחד הכפרים הסמוכים. קשה היתה לשנינו הפרידה. הוא לחץ את ידי, נשק לי, ברכני וגם לחש לחישות כיד חכמת הסוד הטובה עליו, למען אצליח בדרכי. בעצבון נאמן עזבתי את ארץ החורים ואת רבם, שלא הוספתי עוד לראותם.

וכה נשארנו לבדנו בתוך מדבר של חולות ושל קוצים. פעם בפעם נראה מעין שדה צומח עשב קשה וערביים מלקטים אותו. הכרתי שצמח החלפא הוא, הצומח לרוב במדבר לובי ואשר יביאו אותו לערי חוף הים, שם ייבשו את העשבים ויחתכום, וכה שולחים אותם באניות לאנגליה למען עשות נייר מהם. מרכז התוצרת הזאת הוא בעירה כומס, והיא נמצאה כמעט כולה ביד סוחרים יהודים מבני המקום.

אחרי מהלך כשש שעות וחצי מטיגרנה הגענו לעין בודד הנקרא בשם בטומת אש־שיך. ירדנו מעל הגמלים וישבנו בצלו ונאכל מן הצידה ששמה אשת ר׳ כליפא בכלינו. הלכנו בכח האכילה הזאת עוד כשש שעות וחצי, בתקותנו שנגיע בו בערב להר איפרן, מחוז חפצנו. חולות המדבר נתמעטו ובמקומם באו סלעים וגבעות. פה ושם נראו חורבות של כפרים עזובים, מהם אזכיר את כפר קיקליה, שנמצאו שם שרידי בית כנסת־יהודי, את כפר רומיה (עיר הרומיים או הנוצרים) ובו חורבות רחוב של חנויות של צורפים יהודים, שעזבו את המקום מפני חרבות לפני מספר דורות.

הערב בא והנה נוכחנו שנטינו מן הדרך, ובהיות הדרכים בחזקת סכנה בלילה עמדנו על יד גדר בודד וזרם בתוכו, במקום הנקרא מזרסין, במבוא הר איפרן. בעל הכרם, איש כרשי ושמו מברוך בן חמד, קבל אותנו בסבר פנים יפות. הוא גלל מחצלת של קנים נקיה בשבילי ולר׳ מרדכי קרא ויתן בידו עץ, להשליכו לתוך תנור האבן שהיה בוער, כדי שיקנה זכותו באש ולא יהא נמצא אוכל מתבשילי גויים, כי יהודי לוביה נזהרים בפתם ובשמנם של הנכרים. כדאי להטעים את הדבר, כדי שיבינו עד כמה הגויים אשר במדבר בקיאים במנהגי היהודים.

הגישו לפנינו פתות, מעין דייסא חמה של חלב ושעורים, ותאנים יבשות. שוחחנו כחצי שעה על מצב הדרכים והבטחון במדבר – ואחר השתרענו על המחצלת. מרוב עיפות ולרוח הערב הצח ישנו שנת צדיק תמים.

בבוקר השכם רכבנו על הגמלים ונחל לטפס במעלות ההרים. בכל הדרך פגשנו בתי אבן בודדים בתוך כרמים ולכל כרם וכרם יש לו שם מיוחד. מסביב לחורבות מצודה עתיקה נמצא כרם בשם אל קלעא, כלומר, כרם המצודה,

רבו רבו עצי פרי וצמחים שותי־מים למיניהם. על ראש גבעה מנגד נשקף מבזוליון רומי מחוטב יפה ושלם כמעט כמו ביום הבנותו. אחרי כשעה עברנו על יד מדרון גבעה ששרידי בתים נראו עליו. המקום הזה נקרא בשם כהן — וקבלה בידי אנשי המקום שלפנים גרו פה כהנים יהודים. ואמנם במישור הקרוב אל הגבעה נמצאו שרידי בית כנסת קדמון, הנודע בשם חורבאת צלאת אשקאק (ב״כ של השוקים) דהוא מקום קדוש ליהודים ולגויים, כמו שיסופר במקומו.

מכאן ואילך נמצאנו בלב ההרי איפרן ובמרכז האחרון של ישוב היהודים בהרים. בתים בנויים מאבנים בתוך סרמים מפוזרים בעמקים; כפרים הרריים בנויים בצפיפות על מדרונות נשקפים במעלה ההרים. במקום הזה נמצאו שלשה כפרים שכל ישביהם יהודים. השארנו מן הצד את הכפר היהודי אל מעניין, בעוד הכפר היהודי אל־דיסיר נשקף נכחנו מנגד — ונטפס על מעלות כפר אל־קציר. עברנו את בור המים במבוא הכפר — והנה נקרה לקראתנו המלמד ר׳ עובדיה, איש יודע תורה ומכובד בעיני הבריות. הוא שמח לקראתנו ויוליכנו אל ביתו וחצרו של אחיו ר׳ כמוס, אחד מחשובי הקהלה. במעלה הסלע בנה בית חדש שלא נגמר עדיין ואותו יחד לנו לכל ימי שבתנו בכפר, אפס כי מדרגות טרם נבנו בו ועל כן העמידו קרש וטפסנו עליו לבוא לתוך החדר פנימה. הוא היה מלא שיד וחול. אבל למצער הייתי בטוח שהנקיון לא נפגע בבית שלא ישב בו אדם קודם.

שמע בואנו התפשט בכפר ובסביבה כולה. אנשים ונשים וילדים נאספו מסביב לבית. החשובים או העזים שבהם טפסו ועלו לתוך החדר פנימה וישבו אתנו. התבוננתי אל פני הגברים: רובם ככולם שחורי־שער ובריאים מטפוס ים־תיכוני נאה באמת. הנשים הן לבנות ונאות, לבושות סדין בעל צבעים בהירים מקופל בטעם, וחוט של חן מזרחי מתוח על רובן. התבוננתי אל עמדתן ואל הליכתן בקרב הגברים ונוכחתי שמצבן החברתי בין הברברים אין בו כל־כך מן השעבוד של הנשים בסביבה ערבית, שכן בטריפולי, למשל, יוצאות הנשים ואפילו הנערות רעולות ואינן אוכלות עם הבעלים. פה עוד יותר מאשר בגריאן, האשה היא „אשת חיל״ — עוסקת בכל מלאכה בבית ובשדה, טווה ו„עושה סדין״, ויש שהיא בעצמה גם מוכרת אותו, מאחר שפגשתי בנשים רוכלות עוברות בין השבטים ונאות־המדבר. יהודי ההר אינם נושאים שתי נשים, והאשה מתערבת בין הגברים, אוכלת על ידם באין מעצור. אבל גם השתיה (ליי״ש קוראים בשם „שתיה״ סתם) היא כדת ויותר מן הדת, ובה חלק האשה שמן לא פחות מחלקו של האיש.

אנשי איפרן עוסקים במלאכות שונות. לכולם יש שדות וכרמים, שהנשים

והילדים עובדים בהם בעיקר: הם כותתים שמן בבית הבד, עושים יין גפן מגפניהם ויי"ש מתאנים, הנשים טוחנות בריחים של שתי אבנים ממש, רוקמות ואורגות שטיחים ובגדי צמר והן גם הרועות את הצאן שיש לו לכל ב"ב. ארחות חייהם ומנהגיהם כמו גם מראה פניהם, השונים ברובם מפני הגויים מסביב, מזכירים כמעט בכל את חיי בני יהודה בשבת ישראל על אדמתו.

וכדי להדגיש את הרושם הזה – נגלה לי מחזה מרהיב מימי קדם: בצאתי לפנות ערב לשאוף רוח על יד בור המים נראו לפני ריבות צעירות בנות י"ג, י"ד – לבנות הפנים ושחומות־הידים, חסונות ונאות – הכדים בידיהן או על ראשיהן ומבחורי המקום השבים מעבודתם מחזרים אחריהן בצחוק תמים ממלל. נודע לי שכאן מתרקמים רוב השידוכים, והבאר היא שושבינם. בסביבה הטבעית הזאת, בארץ הזאת הדומה כל כך ליהודה הקדומה, התיצבו לפני מראות משה והרועות, שולמית ושלמה – עד בנות ישראל היוצאות בכרמים בחגי העם הגדולים.

י"ב

בגלות ישמעאל

קשה גלות ישמעאל מגלות אדום (הראב"ע)

ואולם אין החיים במדבר הגדול אידיליה מתמידה. באתי בדברים עם האנשים, בקרתי את בתיהם ואת בתי הכנסיות המשמשים גם תלמוד תורה לתינוקות – ראיתי את ארחם במדבר ואת שכנם בתוך פראים, וגם את משא ה„מלך והשרים" התורכים*), ואדע כמה קשים החיים בפנות הנדחות הללו. אמת שהיהודים הם הגורם היחידי המפתח את החיים הכלכליים בהררי המדבר, במקום שאין יהודים הכל עזוב, חרב ושמם, כמו במחוז זינתאן, למשל, שאספר עליו אח"כ. ברור הדבר בעיני הפקידים התורכים, שהיהודים לבדם יודעים להעביד את הערביים ולהמריצם שיעלו ויוציאו לחם או פירות מן הארץ. התגרים היהודים עוברים את כל ארחות המדבר בסחורתם ותוצאות עבודתם ומהם ירחיקו נדוד עד קצות הסירט ועד גדמיס ופיצצאן הרחוקה. חרשי הזהב או ה„צורפים" היהודים הם היחידים היודעים לעסוק בכסף ובזהב ובכל מתכת – לכל העדיים שאליהם ערגות כל בנות המדבר המתנפות. ואולם גלות קשה וממארת, גלות ארוכה של אלף שנה ויותר, שוררת בחיי שרידי אוכלסי

*) הדבר היה בעוד התורכים מושלים בלוביה. אחריהם באו האיטלקים וזמן המעבר עד שהצליחו להבקיע את ההר אליהם. בינתים סבלו היהודים צרות רבות.

ישראל באפריקה אלה. כבר נחרבו הרי נפוסה ונעזבו מהיהודים וגם מרוב הברברים אחריהם. ובכל חבל איפרן מצאתי כאלפים נפש מישראל, שארית הפליטה מישוב גדול ופורח לפנים. אבל מר הגלות הולך ונמשך. אמנם העבירו התורכים את משפט העבדות, שעל־פיו היו היהודים עבדים ל„פריצים" הברברים מדור לדור, אבל גם בשבתם תחת ממשלת תורכיה עוד נשארו שרוים בתוך „גלות" מרה ומבישה.

בשבתנו על כוס יין מיין המקום שפכו לפני הנדחים את כל רוחם וחמתם. אנשי המקום, ביחוד הערביים, מוסיפים לענותם ולהשפילם. כפעם בפעם יפקד מקום יהודי שהלך לרגלי עסקיו במדבר ואין דורש דמו. כשרואים הגוים יהודי יושב על חמור הם מצוים לו לרדת מעליו, יושבים על מקומו ומכריחים אותו לדפוק את הבהמה. מעשה כזה קרה עוד בשנה ההיא בחכם באשי (הרב הכולל) ר׳ יעקב מגידש, שהוא גם כוחר אמיד מפורסם בהרים, כי בדרכו על חמורו בדרך נאלות (גבול תוניסיה) התנפלו עליו ערביים בדרך, הכו אותו מכות אכזריות וצוו עליו שישמש גמל להם עד בואם למחוז חפצם. מעשים כאלה יקרו בכל יום – מבלי שידאגו הפקידים התורכים שאין עינם כי אם אל בצעם, לשים קץ להם.

בפינה נדחה ורחוקה ממרכז מדיני כג׳בל לא ידעו פקידי ממשלת תורכיה שבעה ובשת. הם היו מטילים על היהודים מסים כבדים מנשוא ונבנים מחורבנם. ספר לי אחד מחשובי המקום ר׳ נתן גויטע (הוא גם פיטן, עי׳ במאמרנו על ארץ החורים) שבשנת התרס״ה העריכו גובי המסים את מעשר הזיתים השיכים ליהודים בסכום עצום, לפי מושגי המקום, של 1600 פראנק, מלבד מעשר התאנים והשעורים שזרעו היהודים...

מצב רעוע אשר כזה בשנות שלום הרי הוא נעשה לשואה ואסון בשנות חרם ומלחמה, ולולא חסות הפריצים הברברים כי עתה לא יכלו היהודים להתקיים. אעפ״י שבטלה העבדות של היהודים בשנת 1819 בערך על־פי גזירת המושל התורכי – הנה עדיין נחשבים היהודים לילידי ביתו של הפריץ (סייד) הברברי, שאבותיהם היו חוסים בצל אבותיו. הפריץ הברברי חושב לעצמו לחובה להגן על היהודי שלו ולחוש לעזרתו בכל עת, ובשעת הצורך איננו נמנע אפילו לנקום את נקמת דמו השפוך מידי שכניו או שונאיו. יש במנהג הזה סבל ירושה של מאות שנים מאז באו הברברים והסיגו את גבול היהודים הקדמונים. מנהג של עבדות כזאת נמצא גם בכמה מקומות אחרים באפריקה, ובנסיעתי האחרונה בהררי האטלאס הגדול מצאתי ישוב גדול של יהודים שהם נמצאים עד היום במצב של עבדות גמורה.

כדאי להזכיר שהברברי ממשפחת אדון היהודי לפנים חושב אותו לקרוב ולמודע, יותר נכון ל„יליד בית", שהוא חיב גם לשמור על כבודו. בהיותי בנאות מדבר פ י ג י ג (במדבר, מדרום לעיר אוראן) שאלתי את אחד משרי הברברים, אם הם זהירים גם בכבוד האשה הישראלית, והלה ענה לי בתמימות: — וכי יעלה על הדעת שבן אדם יתנקש בכבוד אחותו או בתו? באותו רגע הבנתי את הביאור האמתי של המבטא „יליד בית". ועוד זאת בארו לי יהודי הברברים: אין הצעיר הברברי נוגע בנערה יהודית, מפני שאין לך בזיון יותר גדול מזה שאשה עבריה תשיב ריקם פני מיוחס ברברי.

ואולם בשנות המאות האחרונות נשברה זרוע הברברים. מספרם התמעט ואת רוב עמדתם לקחו שבטי הנודדים הערביים במדבר, האורבים לכל מקום של ישוב ומים. גם בין הברברים שאינם מכת הכאמסי התחזקה הקנאה והשנאה — וכה אנו מוצאים גם באיפרן שהגויים אחזו בבתי הכנסיות של היהודים, שהם חורשים שדה את בתי־הקברות שלהם, ביחוד אלה הרחוקים ממקום ישוב של יהודים בזמן הזה.

בין בתי־הכנסיות העזובים נמצאים אחדים שקדושה עתיקה מיוחדת חופפת עליהם. כבר הזכרתי שסמוך לכפר היהודי אל מעניין נמצאו חרבות בית כנסת קדמון, שקוראים אותה בשם צלאת אשקאק (בית־כנסת של השוקים). המקום הקדוש הזה נחשב ליותר קדמון בלוביה וגם שם גריבה (בית־כנסת בודד או פלאי) נקרא לו. זקני ההר, וביניהם ר' נתן גויטע, מספרים שלפני כחמשים שנה גלו בתוך החורבות אבן עם כתובת עליה היה כתוב בתאריך השטרות, שנבנתה שש או שבע שנים אחרי החורבן. ואינני יודע כיצד יכלו האנשים האלה הרחוקים מדעת את תורת התפתחות הכתב לקרוא כתובת קדומה כזו, ובודאי טעו במספר השנים. אלא העובדה הזאת בלבד, שסמוך לבה"כ הזה נמצאו חורבות כפר בשם „כהן", מראה שלפנים גרה כאן משפחה של כהנים, דומה לכהנים אשר בג'רבה ושמרה על בה"כ המיוחד לה, עד יום גלות הכהנים מנאות־המדבר, כי אין כהנים ולוויים בין יהודי המקום. וזה מוכיח על קדמות המקום, שהרי בימי חכמי קירואן בא הקץ לשלטון הכהנים באפריקה *). וכן ספרו לי הברברים.

כראיה אחרת שהיה כאן ישוב מדורות החורבן יוכיחו מערות הקברים הנמצאות בסביבה הזאת. הן חצובות בסלע ודומות לקברי ישראל בימי הבית השני ובדורות הסמוכים לחורבן. כי רק בימי ממשלת הערביים התחילו היהודים

*) עי' מחקרי „הכהנים אשר בג'רבה" וספרי הצרפתי הנ"ל.

לבנות קברים מאבנים בודדות, אבל את המת מניחים במעין מערה בצד הבור.

ירדתי בחברת חכמי אל־קסיר לראות את שרידי בה"כ הפלאי הזה הנמצא על יד הגיא במורד ההר. הברברים תפשו את האדמה אשר מסביב ונטעו עצי תאנה עליה – וכיום רואים רק מעין פי מערה ומתחת שרידי בנין מכוסה בקרקע שאין לבוא לתוכו. לפי דברי ר' נתן הנ"ל נמצא במקום המערה רק ההיכל לבד, ושאר הבנין השתרע על פני הכרם כולו. בלילי שבתות באות נשי הברברים ומדליקות נרות על יד פי המערה והחולים מאמינים שיעלו ארוכה בזכותה. זמן מועט לפני בואי הטילה הממשלה מס על הקרקעות ורשמה את הקרקע על שם הגויים, רק את מקום המערה כתבו על שם היהודים, והללו התאוננו באזני הרשות לאמר: „אם רק מקום המערה נחשב כבית הכנסת, באיזה הדרך היו באים אליה, וכי היו פורחים באויר"? סוף דבר היה, שהסכימו שינתן ליהודים גם דרך בתוך הכרם ביום שיגשו לבנות את הבית מחדש. ובאמת בקשו האנשים ממני שאשפיע על מושל טריפולי, כדי שישיגו רשיון לבנין הבית, אבל לא יכלו להבטיחני שימצאו את הכסף הנדרש לזה.

סמוך למצודת התורכים, או קצר איפרן, נמצא בתחתית גבעון יורד לעמק בית כנסת ישן ונקדש אחר, והוא במקום הנקרא בשם תאקרובצת, שנעזב מהיהודים בימי מלחמת גומא ויושביו הלכו לשבת באל מעניין עד היום הזה, אבל הם מוסיפים להתפלל בבית הקדוש על כל צרה שלא תבוא. בהיותי בקצר הלכתי לבקר את הבית שנשמר עד היום, והוא בנין די גדול מצבע ירקרק בתוכו. על העמודים מצאתי כתובות שונות בגפס שחור, ואחת מהן מצאתי גם תאריך והוא: שנת ה"תע"ב. בחקיקות על הקירות מצאתי את שמותיהן של המשפחות החשובות בהר ובטריפולי, כגון גויטע, חסאן, ארביב וכ'. כדאי להזכיר, ששמו של היהודי האחרון שהגיע לנו מאלכסנדריה של מצרים היה גם הוא ארביב, ויתכן כי יש איזו שייכות בין שני השמות האלה, למרות מציאותם של שמות ומלים יוָניות בלשון המדוברת בפי יהודי המקום.

גם מסביב לבית הכנסת הזה נטעו הגויים כרם ושמו גדר מסביב ואינם נותנים להכנס לתוכו אלא למי שמביא שמן למאור. סמוך לביהכ"נ נמצא בית הקברות של היהודים, שכעת נחרש כולו שדה ורק שרידי מצבות מתגוללים בתוך העפר לאות על מוצאם היהודי.

סמוך לכפר אל דיססיר נמצא עוד בית כנסת קדמון ושמו אלקבלייא*)

*) בית הכנסת אל קבלייא היה אולי מיוחד לכהנים שבכפר כהן העזוב. כי בהיותי בדרום תוניס לפני כארבע שנים פגשתי שם משפחה של כהנים בשם כהן ק ב ל י ושקבלה בידם כי באו מכפרי לוב וכנראה נקראו על שם בית הכנסת שאל נכון היה גם כפר בצדו.

(הדרומי); הוא נהרס בשנת התק"ב ונבנה מחדש. בגניזה אשר שם מצאתי מצבה עם כתובת, שהובאה מפוסאטו, ועלים מספרים ישנים. גם את בית הכנסת הזה מקדישים ישובי המקום, כיהודים כגויים והברברים מנדבים זיתים להוצאות הנרות שהם מדליקים בו.

הדרכים בין שלשת הכפרים ומצודת התורכים (קצר איפרן) היו בטוחים בימי שבתי בהר, כי כשנה לפני בואי העמידו משמר של שוטרים במושבות היהודים לשמור עליהם ועל רכושם משודדי המדבר.

י"ג

שבוי בידי התורכים

אחרי חקרי את ארחות חיי יהודי איפרן ועתיקותיהם – גמרתי בדעתי להמשיך את נסיעתי להר נפוסה אשר ממערב. ואולם מכיון שנוכחתי שאין עוד קהלות של יהודים בהר הגדול, הבינותי שבלעדי רשיון התורכים לא אוכל לעשות את דרכי הלאה. גמרתי בדעתי לבקר את מושל המחוז הנמצא בקצר איפרן ולבקש את עזרתו לתכלית נסיעתי. ירדנו מגבעת אל־קציר ועברנו נחל עמוק. כעבור 35 דק הגעתי למרכז התורכי ואתפלא למצוא מעין עירה חדשה שהרצוניה ישרים ובתיה נבנו מאבן ובסדר. בראש המישור התנוסס ה„סרייא", או בית הקסרקטין והמושל, ומאחריו – מגרש של השוק ושורה של חנויות של יהודים, היושבים בקביעות בקצר או בכפרי היהודים. שני בתי קפה קטנים היו פתוחים ובהם ישבו קצינים ופקידים תורכים ושחקו בעצלתים בקלפים, בדומינו ובטבלה, פהקו והשתעממו נוראות. כפעם בפעם השמיע פונוגרף נחר איזה זמר מזרחי נוגה. התבוננתי אל התורכים היושבים וכמעט שנדתי להם: אני ידעתי שרובם ככולם היו מכת התורכים הצעירים, אלה שחלמו חלום תורכיה החפשית והמתפתחת בדרך ההשכלה החדשה. ואולם קנאת עבדול חמיד היתה בהם ותגלם אל ארץ מדבר ותלאובות זו, אל „סיביריה של שמש", כמו שקראתי ללוביה. וככה הם מבלים בנאות המדבר את מבחר שנותיהם. בהם היו תורכים מלידה, בהם ארמנים או יונים – רובם רופאים ומתורגמנים או בעלי פקודות – וגם יהודים, כמו אותו הרופא הנלבב אברהם באכיש, אשר חלם חלום גאולת מולדתו התורכית ונשלח להררי נפוסה, מקום הוכה במחלת שחפת ומת בה באחד נאות החוף *). הוא אשר מסר לי את הידיעות הראשונות על עתיקות ישראל בג'בל – ועל טוב יזכר שמו בזכרונות מסעי אלה. וכה הם

*) עי' ספר א', פ' „בנאות יזליטין".

היו יושבים במדבר, בחירי העם התורכי: העצלים והנרפים תמים לגוע מחמת השמש והשעמום; החרוצים שבהם דאגו לחנוך ה„מונים", כלומר שבטי הפראים במדבר, ולהתפשטות השפה התורכית ביניהם. אנשי המעשה מיסדים עירות חדשות בטעם ערי תורכיה; הערומים שבהם מתקרבים אל היהודים וסוחרים אתם בהתאמצם להבנות על ידם; וחולמי החלומות, — מתלמידיו של פיר לוטי הקוראים צרפתית — היו חולמים על פאריס ותענוגיה, על חיי החברה הגדולה ויפיפיתו של יפת. בידי אחדים מאלה מצאתי אלבומים עם ציורי המדות פאריס וארמנותיה.

הופעתי במקום הזה עוררה „סנסציה" אמתית בתוך כבשן־התרדמה הזה. הם התפלאו לראות איש זר מופיע בפנה הנדחה הזאת, הולך בחברת „חכם" לבוש בגדים צואים ומדבר עברית, שפה לא ידעו. הם השתוקקו לראותני ולדבר עמי, אחרי שהגיד להם אחד היהודים שמפאריס באתי. ואולם אחד החילים נגש אלינו ויוליכנו עד חצר הסרייא. המושל כבר חכה לי בחדרו. בחדר מרובע פשוט וריק ישב מושל המחוז עזואת פאשא ויתבונן אלי בתמהון. הוא מהר ושאל אותי מהיכן באתי, ואיזה הדרך עברתי את הגריאן, מבלי שידע לו ולרשות המקומית מאומה?

ניכר היה שהאיש דאג יותר לנפשו מאשר לי: שמא תתגולל עליו הממשלה על שלא השגיח בעבור איש נכרי — ואולי גם איטלקי *) — ולא נתפס ביד. כשנתים לפני המעשה הזה תפסה הבלשת את הרוזן הצרפתי די מטיזייה והחזירה אותו בכבוד בדרך אשר בא בה... ואולם כשמעו אותי מדבר עברית רפתה רוחו כמעט. הבנתי לרעו: מכיון שהייתי רק „חכם" יהודי — אע„פ שהייתי בעיניהם חכם פריסאי — לא הרגיש בזה סכנה יתירה. בארתי לו שהוואלי רג'ב פתח הרשה לי לעבור את ארחות הג'בל ובקשתי ממנו לשלוח עמי חילים, כדי שאמשיך את נסיעתי. המושל פקפק קצת ואחר צוה לשלוח טלגרמה בזו הלשון: „נחום סלושץ, יהודי צרפתי, ועמו מתורגמן מרדכי כהן באו היום. יודיעני, אם ברשיון באו. הם מתכוננים לעלות להרי המחוז. האעצור בעדם?"

אחד השלישים הזמין אותי לבית הקפה — ובינתים קרא המושל לר' כמוס עובדיה בעל הבית שלי ויצוהו לשמור עלי עד שתתקבל תשובה מהוואלי מטריפולי, ועלי פקד שלא אעזוב את הר איפרן לפי שעה. בבית הקפה נגשו אלי קצינים תורכים מדברים צרפתית, — הם הזמינו אותי לשתות כוס תה וטיילו עמי ארוכות על צרפת ואירופה, ובאחרונה — על השעמום האוכל אותם בכל

*) האיטלקים התכוננו אז, כאמור למעלה, לתפוס את לוביה וע"כ נמנעה הרשות לתת לאיש איטלקי לעבור בפנים ארץ המדבר.

עת במדבר אין־קץ הזה.

התשובה אחרה לבוא מטריפולי. המושל הודיעני לפנות ערב, שמותר לי לשוב לכפר היהודים וגם הרשה לי לבקר את קדמוניות המקומות הסמוכים של היהודים, אבל דוקא בחברת חיל תורכי. „לא בשביל שהוא חושד בי, – אמר בדרך־ארץ תורכית – אלא מדאגה שמא יפגעו בי קנאים מושלמנים".

שבנו לאל־קציר. אז ינצו שני האחים ור' עובדיה החזן: על אדות האורח החשוב שהזדמן להם. הלה אומר: אלי סר החכם ראשונה וזכיתי בו, והלה אומר: לא, כי אני האח הגדול ואותי זכתה הממשלה בו. התפשרתי עמם – שאלין אצל הראשון ואוכל אצל השני. התפללנו תפלת ערבית בביהכ"נ ואחר כך ערך ר' כמוס סעודה בשבילי ובשביל חשובי העיר. עד שעה מאוחרת בלילה שוחחנו על מצב ישראל במדבר, על מסורותיהם וקדמוניותיהם וגם על תקוות ישראל וארצו שהתחדשו בעולם הגדול. למחר סבבתי בכפרים ובסביבה וחקרתי את החיים ואת הקדמוניות. בכל מקום נהרו אחרינו יהודים רבים, והערביים יצאו לראות ב„אפנדי" היהודי, חזון לא נפרץ בעיניהם.

ביום השלישי (יום ד' לשבוע) שבתי ועליתי למצודת המושל. והנה לא באה כל תשובה מטריפולי על אודותי. המושל לא היה בביתו וממלא מקומו הודיע לי שמעתה אשאר בבית הממשלה, אחרי שילידי הארץ „מתרגשים" לרגלי סבובי. יחדו לי חדר במצודה; והחדר ריק ולא נקי, רק מחצלת ואיצטבא וכסת מלוכלכת מצאתי בה. ואדע כי „שבוי" אני.

שבתי ואבוא לבית הקפה. הרופא התורכי, כאיש משכיל וחביב, הזמין אותי לביתו לארוחת הצהרים וכה בליתי את רוב שעות היום בחברתו ובחברת נושא פקודות יָנִי. בקרתי גם את חורבות עיר היהודים העזובה תאקרובצת, שכבר הזכרתיה, והיא נמצאת במהלך כעשרים רגעים מהמצודה. בלילה הביאו לנו מלחם הצבא ביצים שלוקות ומים. שנתי נדדה – הרגשתי את עקיצות הבריות הקטנות שאינן חסרות בשום בית תורכי – וגם התפלאתי על העדר תשובה מטריפולי. מלבד הוואלי הלא נמצא שם המתורגמן הראשי – ידידי ואיש־בריתי יעקב קריגר, בנו של השר יוסף קריגר מירושלים, והוא היה אהובו של השר המושל – והנה אין קול ואין עונה: זאת לי הפעם היחידה בחיי שהרגשתי את עצמי במצב של שבוי.

בבוקר קמתי סר וזעף וארוץ אל ממלא מקום המושל. דברתי עמו קשות, המרצתי בו שיודיע אם באמת אסור אני, ודרשתי שיתנני לשוב אצל היהודים. דברי עשו עליו רושם והאיש ענה בנמוס: „לו באמת חשדו בך, כי עתה ענו כבר מטריפולי; שתיקתם היא סימן טוב לך".

הוא יעצני לשלוח טלגרמה לוואלי בשמי והרשני לשוב לאל־קצר. אחר הצהרים ואני יושב על הרחבה אשר לפני בית ר׳ כמוס, והנה שוטר בא והביא ידיעה בכתב, כי נתקבלה תשובה מהוואלי ובה נאמר, שיתנו לי להמשיך את דרכי ושימלאו את כל בקשותי. היהודים שמחו מאד לבשורה, שאנכי הייתי אמנם בטוח בה מראש, ואנכי שבתי ועליתי לקצר. מ״מ המושל קבלני בכבוד וזאת הפעם הציע לפני כוס של קפה תורכי. הוא מסר לידי שני מכתבים: האחד למושל זנתאן והשני למושל פוסאטו וגם הפקיד חיל לשומר על ראשי. נפרדתי מהקצינים והרופא בחבה גדולה.

כמעט כל יהודי המקום השתתפו במשתה שערכו האחים עובדיה לכבודנו ואני נשאתי דברי למרחוק בעברית על גורלם, עמדתם, צרכיהם ומנהגיהם בין הגויים הפראים ואנחמם בתקוות הגאולה והתעוררות האומה. ר׳ מרדכי תרגם את דברי לערבית לאלה שלא הבינו עברית, והם היו הרוב המכריע.

ביום הששי כעלות השחר, התיצב לפני יהודי מאנשי המקום, שמו רפאל, ולו שתי פרדות, ואשכרהו בכסף מלא למשך ימי נסיעתי בהרי נפוסה. השארנו את רוב חפצינו אצל ר׳ כמוס ונשם לדרך פעמינו בלוית שוטר שומר לראשינו מילידי זנתאן. הדרך עוברת בהרים ובגאיות עמוקים – שדמות בר, תאנים, רמונים וכרמים ומעינות מים נראים במקומות רבים המעידים שהארץ טובה ופוריה. התמרים הם מועטים בגובה אשר כזה. כעבור שעה עברנו כפר בשם אר־רומיה (הרומית הנוצרית), ששמו מעיד על מוצאו הרומאי. ואמנם בכל הדרך נתקלנו בשרידי חרבות מזמן הרומיים. כעבור חצי שעה הגענו לצוק הר בשם ראש א־רומיה ומתחתיו עמק פורה עמוק מאד; סמוך לו נמצא כפר בשם אראניא ושם נמצאו בתי צורפים יהודים עזובים. עברנו מול המקומות: אזרגאן, ל׳בראעשא, עד שהגענו למקום הנקרא בשם אל כליפא, שגם בו נשמרו עקבות של ישוב יהודי. במהלך כשלש שעות מאיפרן הגענו למקום מים בשם אל „עוינייא״ (עינות) ושם באר מים חיים הנקראה עד היום בשם ל׳יהודיא (היהודית) ועל ידה מקוה בנוי כדת, שיורדים אליו במדרגות. עברנו עוד מקומות של ישוב, שנעזבו בדורות האחרונים, ואחרי הליכה של ארבע שעות הגענו להר זינתאן, הוא ארץ עצי זיתים.

הרי זינתאן הם רוכסי הרים לא־גבוהים מכוסים סלעים ועמקים פוריים עשירים בזיתים – ובהם יושב שבט ערבי, שחצני, ליצני ואכזר, עצל ומתרפה בעבודתו, כמו שהעידו השדות והכרמים העזובים שלפנינו. גם גליל זנתאן הוא ארץ של שוכני־במערות, אלא שכאן המערות הן חצובות בסלע ולא חפורות עמוק מתחת לאדמה. היהודים קוראים לאנשי המקום בשם „עמלקים״ – והם

דומים בעיניהם לבני סדום בשעתם. הם שונאי זרים, אינם מכניסי אורחים והיהודים אסורים בישיבה במקומם, ורק בימי התחזקות התורכים נועזו לשוב ולסחור בארץ פראים זאת, אבל חייהם תלויים להם מנגד.

כשתי שעות רכבנו בעמק זנתאן המכוסים זיתים עד שהגענו בשעה 2 אחר הצהרים לחצר התורכי, ובו בנין לבן קטן בעל שתי קומות. יוז־באשי תורכי (קצין המאה) יצא לקראתנו – הושטתי לו את המכתב הערוך למושל המקום והלה הלך בלוית החיל שארח לחברה אתנו. אנשי המקום נאספו מסביב והביטו אלינו בעיני זעם, אבל עמדו מרחוק, כי נפל פחד החיילים התורכים עליהם. סוף סוף בא החיל וביאנו לפני המודיר. והאיש איש נכבד מאנשי המקום, חג' עמאר עאראב שמו, ישב על מחצלת תחת צל תאנה רחבה, הוא ושני זקנים על ידו, והוא שופט בין שני ערביים נצים ביניהם. בינתים נודע לי שהאיש שיך לכת הסנוסי, הם הנזירים המתחסדים הדומים לכת הווא־האביים בערב. את הנוצרים הם שונאים תכלית שנאה ואת היהודים הם רק סובלים, אבל מרחיקים גם אותם כטמאים. נודע לי שעפ"י השפעתו נספחו כמעט כל אנשי המחוז לכת הזאת, ועל כן בחרה בו הרשות לרדות בהם. הוא גלל את המכתב וקרא אותו בקול רם, לעיני הזקנים והעם, והנה מה רב תמהוני לשמוע, שבו היה כתוב כי „איש נוצרי" ומתורגמן יהודי עמו נוסעים בדרך לפוסאטו וכי ישים עינו עליהם.

נסיתי לברר למודיר שאינני נוצרי, כי אם יהודי – אבל שומע לא היה לי. האיש, כאלו לא רצה להטמא לרומים, הסב את פניו ממני ונתן צו לחיל לטפל בנו – והלה הוליך אותנו לבית קטן וריק במקום בודד.

יום ששי היה – בצאתנו מאיפרן. חשבנו את דרכנו שנבוא לפנות ערב לפוסאטו, אבל כבר נאמר: „מה' מצעדי גבר": – נוסף על מה שהתמהמהנו יותר מדי חלה ר' מרדכי בדרך ולא יכול לשבת על הפרדה בעוד אשר רק במרוצה היינו מגיעים למחוז חפצנו.

סרנו לחדר שהפנוהו לנו וששמו בו שתי כסתות. הגיע הערב ואני ורפאל נשארנו בלי צידה. אחד השוטרים ענה לנו וילך לבקש מזון ולא השיג דבר בלתי אם אבטיח במחיר יקר מאד, אחרי שאין מסחר ואין קונה ומוכר בכל חבל זנתאן התושבי המקום מחליפים את פרי אדמתם בדברים הנצרכים להם. למרבה הצרה נקרעה גם נעלי – ולא נמצא סנדלר בכל הארץ – כי אין תושבים יהודים בזנתאן... בעמל רב השגנו תבן לבהמתנו, אבל מים הביאו לנו במשורה, וגם נר לא שמו בחדרנו, עד שחמל עלינו שר עשרה והביא לנו נר של שעוה. הלחם אזל מכלינו. ר' מרדכי נחר והזיע ונאנח נוראות. ליל נדודים היה

לי הלילה ההוא בארץ סדום האפריקנית הרחוקה. וגם בבוקר לא רוח לר׳ מרדכי ולא ידעתי מה לעשות עוד. והנה הגיע השוטר עבדאלה, שכבר נלוה לנו בהיותנו באיפרן, והאיש מאנשי המקום. הוא הכניסנו לתוך ביתו היחידי, שחציו עולה מתוך האדמה, עשה תה בשבילנו והשיג מעט לחם ודבלים. וכל זה בכסף מלא. אכלנו וירוח לנו קצת. אבל כאן התערבה קנאת אנשי המקום בזרים: הם הקיפו את בית השוטר, חרפו אותו על הכניסו „נוצרי" טמא לתוך ביתו, אימו עליו ועלינו — וכמעט היינו בכל רע, למרות השוטרים התורכים, ומי יודע אם לא גם בעטים. הרגשתי במה שהיה צריך להרגיש האיש הלוי שבא עם פילגשו לגבעה.

בעמל רב עלה ביד עבדאלה להוכיח לפראים שאני יהודי ונימול — ולא נוצרי. אז רפתה רוחם מעט. בינתים רוח קצת לרבי מרדכי ואדבר על לבו שיסכים להמשיך את הנסיעה ברגל, יחרי שפקוח נפש דוחה את השבת, כי על מה אנחנו יושבים פה, בארץ פראים וקנאים האורבים לנפשנו, בלי רופא ובלי אוכל להשיב נפשנו, ומצאנו אסון. בשעה שתים עזבנו את המקום. הפרדות רצו לפנינו ואנחנו שלשתנו רפויים ותשי כח התנהלנו לאטנו בתוך גבנוני הרים וגאיות עמוקים, בלי מסלול ודרך. לפנינו ארץ לא מעובדת, נושבת מפראים עצלים ונרפים...

מעבר לזנתאן נמצאים בקעות וגאיות עמוקים מאד. אחד מהם הוא עמוק כמה מאות מטר, וכולו אומר אימה, עד שקוראים לו בשם ואדי לאכרא (נחל הגיהנם), ואולם קרקעיתו היא ירוקה ופוריה ומעין מים חיים שוטף בחול בתוכה.

כעבור שתים וחצי שעות הגענו בעמל רב עד חבל יער ארג׳בן; בצדו מתנשאות על גבעה תלולה חורבות כממון. שם נמצאו מערות נעזבות, ומסורת ביד תושבי המקום שכל יושביו היו לפנים יהודים יושבי מערות. מימין למקום הזה נמצא נחל ביראת ומעליו כפר ולאד עטייא, שם יהודי אף הוא, ושם ראינו שרידי בי״ק של יהודים. כעבור חצי שעה מזה נמצאה חורבת אש־שאיש ומעבר למקום הנקרא אששיח. כעבור ארבע שעות מאז עזבנו את זנתאן — נראו לפנינו כרמי פוסאטו. עיפים היינו, רעבים היינו — והלכנו בלי כוח וברוח נכאה.

הערב בא. ישבנו על הפרדות. נראו הרים שטוחים מסביב, תהום רובצת מלמטה, גושי חרבות־מצודה על ראש הר נשפה היא ג׳אדו, וכפר גדול מתחת לו. בתוך ירק זיתים ותאנים הגענו למצודת ג׳אדו, מרכז הממשלה בנפוסה.

מקום זה היה חשוב לפנים והוא נמצא מהלך 70 ק״מ מקצר איפרן. כעת יש שם מצודה ו־1700 תושבים ברברים.

פרק רביעי.

בהרי נפוסה

י"ד

ג'אדו, עיר היהודים לפנים

הרפתי במצודה הביאה אתה הפתעה עוד גדולה מזו שבאיפרן. המושל מחמד נאיב אפנדי לא היה בביתו, אבל המפקד עלי, איש בריא, בעל פנים גלויים ומלאים חביבות, קבלני בכבוד ואחרי קראו מכתב המושל דבר אלי טובות. מאין יהודים במקום הזה, צוה המושל לפנות חדר שהיה מיוחד לקצין גבוה, בחצר הבנין. אחד הקצינים לוני לבית הקפה – וכעבור רבע שעה התודעתי לכל הקצינים, לרופא היוָני מקושטא ולתורגמן הסורי. אף אחד מהם לא פלל שאירופאי יחדור באופן פשוט כזה ללב הררי נפוסה הנדחים אלה! אז החלו אף הם לשפוך את רוחם על בדידותם במדבר העזוב הזה, בתוך פראי מדבר כאלה.

בנתי לעגמת נפשם. בצאתי החוצה נוכחתי שמלבד בית הקפה אין שום דבר במקום הזה, אף לא חנויות ולא בתי־מושב, אף לא יהודים ולא שוק, בלתי בית־הקפה הקטן, שפתח איש נסטרוֹיאני (נוצרי מבגדד) ושאין להשיג בו אפילו כוס של תה. – מסביב שרידי הורבות ערים ברבריות, גאיות עמוקים כתהום והמדבר הנורא מתחת, עד אין סוף... כאן אין תענוגים, אין קורת רוח; אין ידיעות באות בעתן ואין דרכים, ועוד הפעם – אין ישוב של יהודים.

בינתים בא הקימקם אחמד נאיב אפנדי ויגש אלי ויברכני. נכנסנו לבנין ונדבר על העזובה והשממון אשר בכל הארץ מסביב. הקימקם, שמוציאו מקוקז והיה תורכי צעיר אף הוא, דבר על הנחיצות למשוך יהודים לכאן. – יבואו הנה גולי מוסקוב ונקבלם בחבה, אמר לי האיש.

יבואו הנה – אמר לי המפקד עלי, איש אלבני, – ויהיו לנו לעזר לפתח את ארץ השממון הזה. ואפילו המופתי שנקרה לפנינו, הביע את דעתו כי רק בעזרת היהודים יוכלו לקומם את תורבן הארץ. ככה מרגישים התורכים צורך להעזר ע"י בני עם שבו היו בטוחים שאין לו לא מחרפת הנוצרים ולא משנאת הערביים... אבל היתכן שאין יהודים במקום הזה?

ואמנם באו יהודים, ובה בעונה נכנס לחדרי יהודי שחור ולבוש בגד תורכי עם מכנסים רחבות, שמו יהודה. הוא סרסר ועושה יין שרף במחנה התורכים; מדבר ערבית, ברברית ותורכית אבל לא עברית. ומפיו נודע לי, שישוב יהודי חדש מתפתח בכפר הערבים מנגד.

הביאו לנו לחם, זיתים ותאנים. ישנתי וירוח לי מעמלי במשך היום הקשה שעבר עלינו. הקיצותי בשעה 7 בבוקר, והנה שמעתי שני קולות ידועים לי

מדברים ביניהם בביאה בשפת לא ידעתי. אלה היו החמר רפאל ויהודה, שבא מחדש. הם החליפו ביניהם את מושגיהם עלי ועל תכלית נסיעתי. התבוננתי אל דבורם ואכיר מלים עבריות משובשות לרוב. שמתי אזני כאפרכסת ואחל להבין את רוב דבריהם. האנשים דברו במעין עברית משונה ומעורבת, אבל מובנה ברובה הגדול אחרי עיון רב. התפלאתי מאד, וביחוד אחרי הנָכחי שרפאל איננו יודע אפילו להתפלל מתוך סדור התפלה. קראתי לאנשים ושאלתי אותם מה הלשון אשר בפיהם, והם ענו, שזוהי „לשון הגודש" של הג׳בל, או „לשון הג׳בל" סתם. כדאי להעיר כאן, שהברברים, וכן גם היהודים בטריפולי, בשעה שהם מדברים ערבית הם מבטאים ק׳ כמו ג׳, אבל בקראם בעברית הם יודעים להבדיל בין שתי האותיות הללו, וכאן בטאו את מלת „הקדש" דוקא בג׳ — סימן למוצא המוני. באתי בדברים עמם, והם השמיעו באזני מלים רבות השיכות לדבריהם ללשון הזו. עוד ברור העבר היתה מדוברת בפי כל היהודים, ואפילו עד טריפולי הגיעה השפעתה, עד שלא היה ילד שלא הבין לדבר בה. אבל בדור הזה הולכת הלשון ונשכחה, ועל כן שמתי אל לבי לאסוף בעזרת החכמים את המלים והצורות המצינות את הדיאלקט העברי המיוחד במינו זה, כמו שאבאר בפרק מיוחד.

קראתי לחיל תורכי, ובלוית רפאל הלכתי לחקור את חורבות העיר ג׳אדו. המכורה מספרת, שלפנים היתה במקום הזה עיר גדולה שכולה מישראל, ועל זה העידו גם חורבות מאות הבתים שמצאתי בכל מישור ההר, מעבר לכרמים. מעין פומפיה יהודית עזובה: יהודה הראה לי את בתי חרשי הברזל היהודים, את חנויות הצורפים הרבים ואת בנין בית הכנסת, גדול ונקדש אף הוא, שרק אפס קצהו נחרב. סמוך לבאר נמצאו גם שרידי מקוה המים. ומעבר לבהכ״נ נמצאה מערה חפורה בסלע, ששמשה בודאי לקברי בית־אב בימי ממשלת הרומיים. נכנסתי לתוכה ומצאתי בה איזו חדרים וגם שרידי מנורה חקוקה בקיר (אבל רק בחמשה קוים)*). אין ספק — שגולי יהודה בחרו למושב להם את המקום הזה מימי ההורבן והלאה וכי המסורת שמסרה לנו היוחסין יש לה על מה לסמוך.

עודני מתהלך עם האנשים והנה בא איש כושי ויביא לי אבן מצבה עם כתובת, דומה למצבה שמצאתי בטריפולי ובאיפרן ושמוצאן מגאדו. קראתי שם את השם תאמם = תמים (באלף) יאת התאריך ד׳ אלפים תת״פ. אבל לא נתקיימה בידי, כי באו החיילים ולקחוה בזרוע.

*) דומה למכסה, מעין חמש אצבעות שאנו מוצאים חקוקות על בתי היהודים במקומות שונים באפריקה, אבל כאן נדמו יותר למנורה.

המציאה הזאת הזכירה לי את עיקר תכלית נסיעתי: עפ״י התעודות שנמצאו בידי וע״פ עדות מסורות ערביות אין ספק בדבר שיש ערך היסטורי לביה״ק היהודי העזוב אשר בג׳אדו ועל כן השגתי את ומעדר ואלך לחקר את השדה הקדמון הזה.

ואמנם גליתי את עקבותיו במורד היורד מחורבות העיר לצד מזרח. אפס כל המצבות כבר נלקחו משם, אם ע״י יהודים עוברי דרך ואם ע״י ערביים השומרים אותן בביתם כמעין „סגולה״. אבל עוד נכרו סימני הקברים הבנויים מאבנים קטנות, כמנהג קברי המזרח, בכל החלק התחתון. לעומת זה נתכסה החלק העליון ולא נודעו עוד עקבות הקברים. שערתי שבהיות המקום הזה יותר קרוב לעיר ובהיותו מכוסה בשכבה של עפר, בודאי נמצאה כאן החלקה הקדמונית של קברי ישראל. זאת היתה הפעם הראשונה שחפרתי לשם עתיקות על דעתי ואחריותי. החיל התחיל חופר וחושף את העפר בכח; עד מהרה נגלה מצד שמאל מעין ארון בנוי מאבנים גדולות ומחובר בשיד ומלט, דומה לתיבה או לחדר צר ולא לגל של אבנים. אז עלה על דעתי שאין זה כי אם תקופת המעבר בין הקברים החצובים בסלע של ימי קדם ובין התקופה המאוחרת, מאז התחילו הערביים להחריב ולהרוס את קברי היהודים, ככתוב במדרש נסתרות דר׳ שמעון בן יוחאי ובשאר ספרים קדמונים.

רק כעבור זמן רב נוכחתי שהשערתי היתה צודקת. בו בזמן שחפרתי (בשנת תרפ״א) בחמת של טבריה נגלו בצפונה של העיר מעבר לקבר הרמב״ם קברים מתקופת הגאונים וגם הם בנויים כתבניתם בהררי נפוסה. נמצא איפוא יפוס מיוחד של קברים מתקופת הגאונים וסימניהם אבנים שטוחות גדולות, בנויות בסיד כעין ארון דומה לכוך.

פתחתי את הקבר ואולם לא מצאתי בו כל כתובת. צויתי להמשיך את החפירה עד שמצאנו קבר שני דומה לראשון, והנה נגלתה אבן מראשותיו ועליה כתובת. אבל מה נפלאתי לראות שהכתב החרות עליה הוא כופי, כלומר ערבי קדמון. עלה בידינו לקרוא את המלים: הד אל קבר לחסנא *) — זהו קברה של חסנא. הכתב הוא ערבי, השם הוא ערבי אבל יכול להיות גם יהודי. באיזו תקופה ומסבות נכתב — אולי בתקופת רדיפות על הדת?

ואולם מתחת לכתובת היה כתוב באותיות עבריות קדומות השם חסאנא בעברית. ע״פ צורות האות ס (בעלת שלש זויות) והאות א (דומה לג׳ עם רגל ארוכה) יכולתי מעתה להוכח שהמצבה היא יהודית ושזמנה, כמו גם תבנית הקבר, הוא קודם לתקופה של תגבורת הרבנות והתפשטות הכתב העברי המרובע בצורה

*) עי׳ הצלום עמוד 222, I.

שקבעו לו חכמי המסורה. בכל אופן הוא קודם למאה העשירית. ואם נשפוט על פי מצבה דומה לזו, שנכתבה גם היא בכתף כופי, אשר נמצאה בנהרים, נוכל לשער, שהיהודים הראשונים שבאו מערב יחד עם הערביים הביאו אתם את כתב הכופי הקדמון, שבעיקרו איננו אלא כתב ארמי מיושר ומתאים לחקיקה על אבן.

ואולם כאשר הבאנו את האבן לחדרנו גלינו עוד קבוצה של אותיות קטנות בצדה לשמאל למטה, ושם קראנו: שנת לנ"ד או אנ"ד. פירושו נעלם מאתי עד היום, ואל נכון חשבון זה הוא לשטרות.

נסיתי לחפור על יד קבר שלישי ולא מצאתי כל כתובת, אבל השגתי את מבוקשי. ידעתי שזהו בית הקברות הקדמון של קהלת ג'אדו, אחת הקהלות החשובות באפריקה בימי הגאונים וחכמי קירואן. האיש יהודה הוליך אותי לביתו, המשמש גם בית מרזח לתורכים. שם התאסף מנין של יהודים והתפללו את תפלת המנחה. נמצא ביניהם גם כהן סוחר מגרבה. ר' מרדכי שחט שה ונאכל מהבשר הצלוי, שמסכנו אותו ב„שתייה" (יין שרף) כדת.

דבר התחדשות הקהלה בג'אדו אחרי שחרבה זה מאות בשנים העסיקני עד מאד. הבטחתי ליהודים שנושבו במקום הזה להשתדל לפני המושל בטריפולי, שיחזירו להם את בנין בית הכנסת הקדמון ואת שרידי הבתים והחנויות של עיר היהודים לפנים, שהערביים תפשו אותם שלא כחוק.

* * *

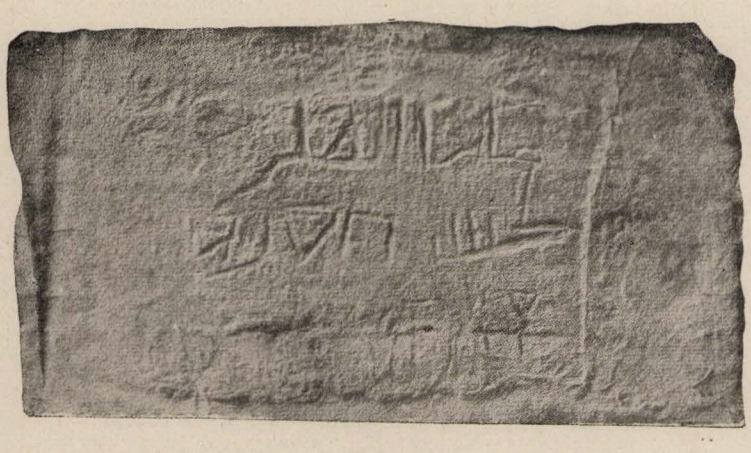
על קדמות הישוב היהודי בחבל פוסאטו יש ידיעות שונות, אבל כאן אעתיק את המצבות שנמצאו במשך ימי נסיעתי מבית הקברות הקדמון של גאדו.

כבר הזכרתי את גלוי האבן עם הכתובת הכופית־עברית שנעשה על ידינו.

האבן האחרת שמצאתי בזמן שבתי בפוסאטו ע"י איש כושי, כתובה בי"ג שורות ובכתובת אשר עליה קראתי את השם תמאם (תמים) ושנת ד' אלפים שמונה מאות ושמונים ו... ותהיה איפוא האבן הזאת הקדומה בזמן, משנת ד"א תת"פ... לצערי אבדה ההעתקה שעשיתי בידי בתוך שאר כתבי בעת השרפה שפרצה במלון אשר בטנג'ר.

I

המצבה הראשונה מהר נפוסה שתוכנה הגיע לידינו נתפרסמה בזמנה ע"י ה' קזיס ברבעון הצרפתי Revue des Etudes Juives v. XX, p. 78 — את גוף האבן מצאתי ביד אחד מחכמי טריפולי, והנני נותן את הטופס בזה בתקונים שעשיתי ע"פ המקור:

ג׳אדו (לע׳ 220).

III

I

מצבות מהר נפוסה.

התאריך הוא משנת ד"א תתקי"ט:

1) נאסף לגן עדן [ו]חיים
2) לכל ישראל שבק רבי
3) תמאם נ"ע ביר יוסף נ"ע
? ? ?
4) פפא ביום שיני לשנים
5) ועשרים יום לירח שבט
6) שנת ארבעת אלפים
? ?
7) ותשע מאות ותטע
8) עשרה שנה לבריאת
9) עולם מלונו [יה]יה תחת
10) עץ החיים ועם שבע
11) כתות של צדיקים
12) יהיה חלקו וגורלו
13) אמן ואמן

שורה א–ב. חיים שבק לכל ישראל, הנוסחא הזאת נמצאה גם בכתובות שמצאתי בערי מדבר־הים.

שורה ד': פפא אולי שם המשפחה (פפוס ביונית). ר"מ הכהן קורא: פה פאסאטו; שיני במקום שני.

שורה ז': „תטע" במקום תשע.

שורה ט–יא: הנוסחא „מלונו יהיה תחת עץ החיים" נמצאת גם בקרים, ועם שבע כתות של צדיקים, ביחוד בין הקראים (עי' למטה).

כדאי להטעים שכל אחת מן המצבות שנמצאו בפוסאטו כתובות בי"ג שטין דוקא, ובודאי יש לזה ערך מיסתי.

II

כתובת שמצאתי בכפר ג'אדו וזו נוסחתה, אחרי המלואים שעשיתי בה ע"פ שאר המצבות, וביחוד אלה שמצאתי במצראתה אשר במדבר־הים מזרחה לטריפולי. גם כאן מצאתי י"ג שטין.

1) נאסף [לגן עדן ל]כ[ל ישראל חיים שבק
2) כ"ר – – – – – – –
3) – – – – – – – –
4) ארבעת [אלפים ו...] תשעים [לבריאת עו]לם

5) המקום ישים [גורלו עם ישיני חברון] ועם
6) משה ואהרן [עם שבע]
7) כתות של צדיקים יהיה
8) חלקו . . . . . .
9) [וישבי] נטעים *) מיתתו תהי
10) כפרה על כל עונותיו וישב
11) ל[רגלי] בית הבחירה
12) [ויקום עם הצדי]קים ועם הנביאים
13) בחיי עולם הבא אמן ואמן.

השם חסר. כמו כן חסרות שנות המאות. אבל ע"פ מה שאמרנו לא יוכל להיות מאוחר משנת ד' תתק"ץ. ויותר נכון, שמוצאה משנת תת"ץ או קרוב לה.

III

כתובת שמצאתי בגניזה אשר בביה"כ הנקרא בשם אל קבלייא באיפרן, ומוצאה מג'אדו. ביהכ"נ הזה נהרס בשנת התק"ג ונבנה מחדש. את האבן הזאת הביא יהודי מהר פוסאטו. וזו נוסחתה:

1) נאסף לגן עדן
2) לכל ישראל שבק חי[ים]
3) כ"ר משה רי"ת בחודש [שבט]
4) שנת חמשת אלפים וח[מש]
5) שנים לבריאת עולם
6) המקום ישים חלקו
7) וגורלו בגן עדן עם
8) שבע כתות של צד[יק] —
9) ים משה ואהרן ע[ם]
10) ...ן ישבי נטעים..
11) [ויקו]יים עליו מקרא
12) [ש]כתוב יחיו מתיך נב[ל] —
13) [תי יקומון אמן.]

הכתובת היא מאוחרת בזמן, שהיא משנת ה"א וחמש ליצירה. הנוסח שלה דומה לקודמות ובמקצת למצבות שמצאתי במצראתה. המלים רי"ת הם

*) יושבי נטעים עי' דהי"א, ד' כ"ג.

נוסחא קדומה (רוח ה' תניחהו) שהיו משתמשים בה (יחד עם הנוסח שבע כתות של צדיקים) ביחוד הקראים הראשונים.

בכל אופן אנו רואים שיש נוסח כמעט קבוע למצבות אשר נכתבו בפנים ארצות אפריקה.

ט"ו

י ש ר א ל ב י ן ה ב ר ב ר י ם

בערב ההוא הלכנו לבקר את הכפר הברברי ג'אדו ע"פ הזמנת אחד מזקני המקום. בעל הבית ישב על מחצלת נקיה ולי פנה מקום על מושב של קרשים מכוסה שטיח. שתינו קפה וטעמנו ממתקים כמנהג. — בין המסובים נמצא השיך הזקן עמאר חשאד, הנחשב לקורא־הדורות היותר מומחה של הסביבה. שיחתנו נסבה, כמובן, על היהודים ועברם. הברברים הודו כלם, שמן היום שעזבו היהודים את הרי נפוסה נחרבה הארץ ותושביה ירדו פלאים. אמתות המסורה מקוימת על פי סופר ערבי מן המאה הי"ד *) המעיד כי „יש שם (בהר נפוסה) עיר גדולה בשם ג'אדו שמרובים המבקרים את הירידים שלה ורוב יושביה הם יהודים". הם כלם מעידים שתור הזהב של נפוסה היה תור היהודים (ואמאן אל הודיא, או יאהוד **), הידוע גם בשאר נאות המדבר צחרה. שאלתי את השיך מה הוא יודע מקורות היהודים ועברם בהרים והלה התחיל לספר:

היהודים שבהרי נפוסה קדמו לברברים בביאתם אל הארץ וישבו שם בימי ממשלת הרום (הרומים). הם היו אנשי חיל למלחמה, סוחרים ואמנים ועושים בכל מלאכה, ומאז עזבונו נחרבה הארץ כיום הזה. אב לבנים מספר את מפעלות היהודים בימי קדם. כל אנשי המדבר יודעים את שמו של הרון בן הרון (אהרן בן אהרן) שנשאר לזכרון בראש השיר העממי: אנא הרון בן הרון יא ריג'אלא (אני האיש וכו'). הם מכבדים את זכר האשה היהודית הגדולה אום אל גריב (אם הנאדות), אשר נקברה בקסטיליה סמוך לכפר סרוס. גם זכר כהנים יהודים שהצטיינו לטובת העם וזכר משפחות מיוחסות (כמו בית חורי) לא נשכח בקרבם.

ועוד ספר הזקן: פעם אחת ביום הששי, בהיות כל הברברים בבית המסגד, התנפלו שבטי הערביאים על העיר להבקיעה אליהם והיהודים מהרו ונחלצו חלוצים ויצילו את העיר בגבורתם. מעין מעשה כזה שמעתי גם באזאויא אל חוף הים — ובא במקומו, לעיל.

בימים הרחוקים ההם היה מספר היהודים רב ועצום בכל הנפוסה —

*) ספר Kitab el Istaber ע' 58, הוצאת הח' הצרפתי Fagnan.

**) הברברים קוראים ליהודים בינם לבין עצמם בשם הודאיא, ולא יאהוד כערביים.

מתאג׳רמין אשר בקצה זנתאן ועד נאלות אשר על גבול תוניסיא, מהלך שמונה ימים, ועדיין רואים את חורבות החארות שנעזבו מפני צוק העתים. ואולם כאשר גברו המלחמות והמהומות והערבים תפשו את ערי המקום ויחריבו את שאריתם – עזבו היהודים את המקום וילכו באשר הלכו ורק שאריתם ישבו באיפרן ויסחרו אל הנפוסה. לפי דברי השיך עון בן חמד, נמצאו בידו תעודות המקיימות כי עוד בשנת 900 להגירה (היא השי״א למספרנו) נמצאו בג׳אדו 80 חנויות של צורפים יהודים ומאז אבד זכרם מקהל הברברים. להלן נראה כי יש סמך להחלטת השיך הברברי.

אחרי שהוברר לי מפי הכל, כיהודים כגוים, שהכתובת המספרת את גבורת הגבור הרון בן הרון נמצאה בבית הבד אשר בכפר רחיבאת אשר בנפוסה, החלטתי לבקר את המקום ההוא ולחקור גם את עתיקות ישראל בשאר חלקי ההר. ביום ב׳ ו׳ אלול עזבתי את ג׳אדו בלוית ר׳ מרדכי, רפאל, יהודה והחיל עבדאלא ארחיבי, שהיה יליד רחיבאת. יותר משתי שעות עברנו בארץ הרים ובקעות ועינות מים וכרמים, עד הגענו למקום הנקרא בשם חווארייא, פירושו חארא, או עיר יהודים קטנה. שם מצאנו מסגד בנוי משרידי מקדש רומא ובו אבנים עם פתוחים עתיקים, אבל כל כתב לא מצאנו, מלבד צורת עוגן. כעבור עוד שעה הגענו בצהרים לרחיבאת או רחיבי, שיחוסה לישראל נודע משמה אס סבאתא – עיר השבת. סרנו לבית ברברי חשוב, נצר ל׳גייעד שמו, וסעדנו אצלו. צויתי לשחוט כבש על חשבוני ונאכל כולנו יחד מן הבשר הצלוי. בלילה באו לבקרנו זקני הכפר וביניהם השיך עון בן אחמד. אף הם קימו את דברי זקני ג׳אדו על ההשפעה המרובה שהיתה ליהודים בהר. המקום בכללו נקרא בשם אל כורבא ונודע עד היום בשם אס־סבאתא, מפני שלפנים היו כל יושביו, כיהודים כברברים, שומרי שבת. כאשר באו הערבים – מהם גלו, מהם נהרגו ומהם קבלו את דת מחמד, ובנוגע ליהודים, הנה נמצאו ארבעה בתי קברות עזובים בסביבה הזאת.

הלכנו בלוית אנשי המקום לראות את בתי הקברות והנה מצאנו שנחרשו שדה משנים רבות, אבל באחד מהם מצאתי קטע של מצבה ועליה חקוקות האיתיות (יצ)חק ואח״כ מצאתי עוד שרידי אותיות בודדות.

כמעט שנואשתי למצוא אבן שלמה – עד שבא לפני כהן מגרבה, שהיה סוחר במקום הזה והביא לי מצבה שלמה ומענינת, משנת הקנ״ב, ואת טופסה אנו נותנים בזה.

כתובת רחיבאת של-שבת.

1. מה יקר חסדך אל[הים]...
2. נאסף לגן עדן הרב רבי חברון נ״ע
3. בכ״ר כבוד ר׳ מרזוק ובתוי״ל (?)
4. בחודש [ס]יון שנת חמשת אלפים ומאת
5. ושנים וחמשים שנה ל[יצירה ח]יים לכל ישראל
6. שב[ק] הרחמן ישים חלקו עם משה ואהרן ועם
7. [ישני חברון ועם] שבע כתות של
8. [צדי]קים בגן עדן [ותהי מיתתו] כפר[ה על כל]
9. [עונותיו] אמן וכן [יהי ראצון [מן קדם]
10. [מאריה] דשמיא.

האבן הזאת היא משנת ה״א קנ״ב, האחרונה בזמן מכל מה שמצאתי בהר ובמדבר־הים. הנוסח הוא שונה מנוסח המצבות הקדומות בזמן, והוא כתוב בעשר שטין במקום י״ג. המת היה רב בשם ר׳ חברון, שם שאיננו שכיח מימי הלויים הקדמונים. גם השם מרזוק איננו שכיח הרבה. הלשון לקויה, ורואים בה השפעה ארמית. בודאי כבר נתפשט הזוהר במקומות ההם. המלה רצון נכתבה מלאה בא׳. פירוש האותיות: ובתוי״ל נעלם ממני.

לכתובת הזאת יש חשיבות היסטורית, אחרי שהיא מעידה על מציאות קהלה ורב במקום ארחיבאת־של־שבת במאה השניה לאלף הששי.

ואולם נכסף נכספתי לראות את בית־הבד, שבו נמצאה לפי השמועה הכתובת של הרון בן הרון. נגשנו אל הבנין והוא חצוב בסלע. קראנו לבעל הבית ונצוהו לפתוח את הדלת. נכנסנו בחדר גדול ואפלולי עם עמודים גדולים, שהוא דומה באמת לבהכ״נ שראינו בהר, ושערתי שלפנים היה כאן בית כנסת ואח״כ באו הערביים והפכוהו לבית הבד וגם לטחנה, אם נשפוט על פי אבני הריחים שהיו מונחות שם. השיך הזקן הראה לי על מקום הכתובת ממעל לאחד העמודים, אבל הכל היה משוח בגפס וכל עקבות אות לא נמצאו עליו. בעל הבית החליט ואמר, כי לפני חמש שנים צפה את הכתובת גפס.

— ולמה עשית כדבר הזה לחלל את הקדש? — קראתי אליו בזעף.

— בשביל שהיהודים היו מטרידים אותי, כל עובר אורח היה רוצה לראות את הכתובת...

אין צועקין על מה שעבר, ואדום.

כנראה הרגיש השיך הזקן באכזבתי ועל כן חמד לצון לו ויאמר:

– אמנם כן, אני קראתי את הכתובת שאתה מבקש, אלא שבמקום המקרא המקובל איש מפי איש: „אני אהרן בן אהרן הגבר הושעתי את עמי במלחמה". היה כתוב: „אני אהרן בן אהרן הגבר פדיתי את הטחנה בכספי".

לשמע החדוד הזה נתפייסנו. חשבתי שמא יש קורטוב של אמת בדברי הלצה אלה. וכה בא הקץ לחלום אשר העסיק את דמיוני במשך שבועות ימים. כל האפופיה של אהרן בן אהרן ירדה לתהום הנשיה. רק לפני כשלש שנים שח לי זקן אחד מן ההר בתונס כי הרון בן הרון זה היה מזרע הכהנים אשר הגיע לשלטון בארץ וגם נלחם באלמוחדים והוא הקדוש ר' אהרן האלמוני הנזכר בנוסח הזכרת הנשמות שקוראים אותו בעיירות ההר, ושנביאו למטה.

* *
*

שבנו לג'אדו בדרך אחרת מצד דרום. בכפר הנקרא בשם זמרה פגשנו בשני תגרים יהודים, הם כבדו אותנו בלגבי (מיץ התמר) וספרו לנו שמרבים סוחרי ישראל להתישב בפינות הר נפוסה, וכבר נבראה קהלה בנאלות אשר בקצה ההר ממערב...

גם ברחיבאת יושבים קצת יהודים בקביעות.

———

לא התמדתי בנסיעתי. עיף ויגע מעמל דרך קשה ומפרכת את הגוף בתקופת תמוז במדבר, לא עשיתי דרכי הלאה. ראיתי מה שראיתי, אספתי מה שאספתי על קדמות אחינו ואגמור אומר לשוב לטריפולי בדרך המדבר מצד מערב. החיל הנאמן עבדאלא ארחיבי נלוה אלינו בדרך, וכה רכבנו וירדנו מן ההרים ונלך במדבר אין מים ארבעה ימים. ביום האחרון הטרידוני זרמי גשמים – חזון יקר מאד בארץ המדבר. עיפים ורטובים הגענו לנוה המדבר הסמוך לים, הידוע בשם אזאוויא. עליו ועל שאר ערי הים ספרתי בפרקי „מדבר־ים".

ט"ז

לתולדות היהודים בג'בל

הראשונים שיסדו ישובים בארץ לוב היו יוצאי צור וצידון. מצד מזרח נודעה לשם העיר הכנענית לבדה, מקדם לטריפולי, אשר ממנה מוביל דרך ישר וקצר עד מחוז הגריאן. מצד מערב נמצאה העיר הצורית סברתה, שהיתה הנמל הטבעי של הרי נפוסה. יש לשער שבין הצורים שעלו לצור וחוף פיניקיה נמצאו גם יהודים משבטי הצפון ומן הגליל ביחוד. ואם אין זכר לדבר, הנה מצאנו ראיות לזה בספר עובדיה, אחד מנביאי עולי הגולה, המדבר על גלות החל הזה אשר

בספרד. והנה ידוע שבשם ספרד, או ההספירידין, נקראו לפעמים כרמי ארץ קירנאיקה, ושם מצאו חותם עברי בכתב עברי קדמון בשם עבדיה בן יָשב *). בימי החשמונאים והתנאים רבו היהודים היושבים בארץ לוביה, והגרים הבאים מלוביה נזכרים גם בתלמוד וגם באבנגליון. עוד בימי תלמי הראשון נושבו אנשי חיל יהודים במצודות לוביה לשמור על דרכי המדבר, ואין כאן המקום להאריך.

כבר הבאנו את דברי המסורה הקדומה כי היהודים נושבו בג׳בל אשר מול טריפולי ע״י אחד מראשי החילים של טיטוס, פנגור שמו. הידיעה הזאת מקוימת ע״י מסורה אחרת שנזכרה בס׳ יוחסין, שטיטוס שלח שלשים אלף שבוים יהודים להושיבם באפריקה. ובמדרש מצאנו: אחד מכם גולה לברבריה אחד מכם גולה לסרמטיה **). כבר הוכחנו, שארחות חיי היהודים האלה דומים בכל לחיי היהודים בארץ ישראל בימי קדם. מצד שני מראה אנטרופולוג צרפתי מומחה ***) שטפוסם של יהודי צחרה הוא הטפוס הארץ ישראלי הטהור והקרוב ביותר לטפוסם של העברים הקדמונים ע״פ מסקנות המדע בזמננו.

בשבת הגולים היהודים בלוביה תחת ממשלת הרומיים, לא נודע דבר מהם בתפוצות ישראל, מלבד מה שנזכרו ערי החוף כטריפולי.

בינתים פרצו הברברים והתפשטו בכל הארץ, ואת הגבל טפס שבט הנפוסה, אשר על שמו נקרא ההר עד היום הזה ****). ושם היו אז גם נוצרים רבים. הם קבלו את מנהגי ישראל ונמוסיהם, וסופרי הערבים מעידים שבימי כבוש המושלמנים (בסוף המאה השביעית) עמדו שבטי הנפוסה בדת ישראל *****) ועל כן נשאר אצלם זכרון לדורות מזמן השפעת היהודים, או יותר נכון, היהדות. הכובשים הערבים אנסו אותם על דתם; אבל אך עברו ימי הבהלה התנערו בני נפוסה ויבדלו מהמון המושלמנים בצורת כתה מיוחדת של כרג׳ (יוצאים, מינים) ודתם היא דת מעורבת מעיקרי האיסלם והיהדות גם יחד, כמו שנבאר להלן.

גם בספרי ישראל מימי הבינים נזכרו חכמים מהר נפוסה.

דברי ימי הר הנפוסה הוא פרשה ארוכה של מלחמות ומרד במושלים הערבים. בשו״ת שערי צדק (ס׳ ק״ג) נזכרה נפוסה בזה״ל: ראובן בנפוסה

---

*) ויש ידיעות שעשרת השבטים גלו לאפריקה, עי׳ סנהדרין צ״ד א׳; מכילתא ב׳ 12 ו׳; ויש ללמוד זה גם מן המאמר מצור ועד קרטיגיני (מנחות קי׳ א), ועפ״ז ספרי אבות הנוצרים הירונימוס, אוגוסטינוס והסופר פרוקופיוס. עי׳ על כל זה בספרי: Judeo-Hellenes et Judeo — Berberes, Paris 1909.

**) עי׳ ערוך השלם ללוי, ערך ברבריה וסמרטיה.

***) Dr Huguet, les Juifs au Mzab (תרגמתי אותו בעברית ונדפס בהוספה השבועית להצפירה).

****) Carette, Exploration scientifique d' Algerie.

*****) Ibn Khaldoun תרגום צרפתי של de Slane II, p. 483.

היה לו עבד ובא המלך וצר על אותה נפוסה ולכדה. ועוד במאה הט״ז החזיקו מעמד נגד לוחציהם *) עד שבאו התורכים ויכניעום וישעבדום בשנת 1578. מאז תפשו שבטי הערביים את הר איפרן ואת רוב חלקי הנפוסה, והברברים נשארו מועטים, אבל מוכנים להתפרץ ולמרוד בכל שעת הכושר. בכל משך הדורות הרבים ישבו בהרי נפוסה יהודים רבים והשפעתם היתה מרובה על כל הסביבה. מחבר הס׳ כתאב אל איסטיבר מהמאה הי״ד מעיד **), שבימיו נמצאה בנפוסה „עיר גדולה בשם ג׳אדו ששוקיה מרובים והיהודים הם רוב תושביה״. על מציאות חכמים יהודים בנפוסה בתקופת הגאונים יעידו גם מקורות עברים מקיירואן — ואולם עפ״י התעודות והזכרונות שאספתי נגה עליהם אור חדש. ונזכר בין רבני נפוסי ר׳ יצחק מהר נפוסה **).

חכמי ימי הבינים ידעו את היהודים היושבים בהרים בן הברברים בתור חטיבה בפני עצמה, ובמכתב המיוחס להרמב״ם ששלח לבנו ***) נמצאים דברים חשובים על אדותיהם ועל תכונתם ביחוד. ואלה הם:

„גם כן שמור את עצמך ממקצת אנשים שהם שוכנים במערב הנקרא אליז׳רבי ****) (ג׳רביים) והם המקומות אשר הם בארצות ברבריאה כי יש להם יובש וטבע גס. וחוזק השמירה יהיה לך תמיד מאד מן האנשים השוכנים בין טוניס ובין אלכסנדריאה של מצרים ושוכנים גם כן בהרי ברבריאה *****) כי הם יותר טפשים אצלי משאר בני אדם, אף על פי שהם חזקים מאד באמונה. והשי״ת עד ודיין עלי שאינם אצלי אלא ******) כדמות הקראים הכופרים בתורה שבעל פה ואין אצלם זכות מוח כלל בכל עסקיהם בתורה ובמקרא ובתלמוד ולא בהיותם דורשים בהגדות בהלכות וקצת מהם דיינים יאמינו וינהגו בענין הנדה כמו שיאמינו וינהגו בני מאוס(?) *******) והם אומה מן האומות הדרים בארצות הישמעאלים, לא יראו הנדה כלל ולא יעיינו בקומתה ולא במלבושיה ולא

*) הפרטים גם בכפרו הנ״ל של Fagnan. Mercier, Hist. de l'Afrique Septentr. v. II—III;

**) עי׳ הצופה לארץ הגר ש. שביעית ע׳ 247.

***) אגרות הרמב״ם, דפוס אמשטרדם, שנת בעת, אגרת ראשונה המיוחסת לרמב״ם שכתב לבנו, דף ג׳.

****) כן נקרא חבל לוביה עם ההרים הסמוכים לאי ג׳רבה על שם האי שהיה בימי ממשלת המרונידים מרכז הג׳בל כולו.

*****) כלומר הרי הג׳בל הנ״ל.

******) בדפוס מאוחר חסרה המלה אלא — ויש בזה עיקר.

*******) תקנתי נפוס, כי הדברים מתאימים למנהגי הברברי; אשר בזה, אכל מצאתי בספרו של Feraud ע׳ 204 כי בשנת 1155 מת מואז בן בדיס מושל הברברים בהרי ליב והתושבים מרדו בכובשים מן החוץ, אילי נקראו בשם בני מואז או מואס כי היו חוסים בצלו, כנהוג, ואם הדבר כן הוא יש בזה ראיה נוספת שהאגרת נכתבה בידי הרמב״ם, אשר חי סמוך לומן ההוא.

ידברו עמה ואוסרים ללכת בקרקע אשר דרכה כף רגלה ולא יאכלו מבשר הבהמה רביע אחרון. ודברים ארוכים רבים יותר מאלו שיש לדבר בהם ובמנהגיהם ובמעשיהם". עכ"ל.

והנה אפילו אם נקבל את ההשערה שהאגרת הזאת איננה להרמב"ם, הנה תוכנה ורוחה, וגם מצב הקהלות של היהודים בהרי המדבר, מראים שנכתבה לפני גלות היהודים מנפוסה, ועל כן יש לה ערך רב, ומה גם שעד היום נוהגים יהודי הגבל במנהגים שהרמב"ם יוכיח אותם בגללם.

בימי רדיפות האלמוחדים שהשמידו את רוב קהלות ישראל באפריקה לא נשמע מאומה על היהודים אשר בנפוסה. אמנם שמו הקנאים מצור על ההר, אבל תושביו בחרו להיות למס עובד וינצלו – ורק בשנת 1185 מרדו והמושלים שבו לעלות על ההר ובשנת 1209 עלה יעקב האלמווחדי אחרי כבשו את טריפולי ועשה הרג רב באנשי נפוסה. בכל אופן מראות המצבות שמצאנו מהתקופה ההיא בקצת מקומות בהר, שהיהודים לא חדלו לשבת על מקומם בהר נפוסה. מן המצבות האלה הזכרנו את החשובות ביותר:

א) המצבה הכופית הקדומה, שמוצאה הוא מתקופה קדומה (מן המאה השמינית לדעתנו).

ב) המצבות שנמצאו בג'אדו, מהמאה האחת עשרה והשתים עשרה ליצירה, שתים מהן הן משנות 1159 ו־1170, כלומר מעצם תקופת השמד. לו נמצאו היהודים במצב של שמד לא היו מעיזים להציב מצבות גדולות וכתובות בעברית על קברי מתיהם – ואמנם ראינו שבמצראתה, הסמוכה לחוף הים, שגב בה מצאתי קבוצה של מצבות דומות למצבות של ג'אדו, נאלצו היהודים לקבור את מתיהם בדורו של שמד הרחק במדבר.

ג) על פי המצבה שמצאתי בארחיבאת אנו רואים שעוד בשנת 1392 היתה קהלה ורב מקומי (כמו שיעיד עליו שמו הרב חברון ושם אביו מרזוק) בלב הרי הנפוסה. בעת ההיא חדר כבר ספר הזוהר למשכנות היהודים הנדחים במדבר.

המצבה האחרונה היא שונה מהקודמות – איננה ערוכה בי"ג שורות, והנוסח שלה מראה על השפעה רבנית יותר מן החוץ. כפי הנראה נמלטו יהודים מערי החוף בימי הרדיפות וישבו בתוך אחיהם במדבר והם שהשפיעו על התפתחות המנהגים הספרדים בקרבם.

מן התקופה ההיא הגיעה לנו כנראה גם תפלת הזכרת המתים, שבה נזכרו כמה מחכמי ישראל, ובהם קדוש בשם ר' אהרן, ומי יודע אם אהרן זה איננו אותו הגבור האגדתי אהרן בן אהרן, אשר שמו וזכרו חיים עד היום בקרב

כל יהודי ההר.

בשנת 1510 תפשו הספרדים את עיר טריפולי, ואת היהודים אשר בה הוליכו שבי ויפדום אחיהם אשר באיטליה. הגולים נשארו בערי איטליה. מהעת ההיא והלאה התחילו התורכים להתערב בעניני מחוזות לוביה. הם חזקו את ידי שבטי הערביים ורדפו בחמה את הברברים שנחשבו למינים בעיניהם ושהתירו את דמם. הגריאן והאיפרן נפלו בידי הערביים ובנפוסה אבדו לברברים כמה מעריהם *).

בצוק העתים ההן הורע מצב היהודים; הערביים השפילום ודכאו אותם כדרכם תמיד, בעוד האדונים הברברים התעמרו בהם ויחזיקו בהם לעבדים ולא נתנום להשיב רוחם. כאשר עזבו הספרדים את טריפולי והעיר נשארה ריקה מיהודים, נועצו יהודי ג׳אדו והסביבה לעזוב את מקום ענותם ומרודיהם וללכת לגור בעיר חוף הים. אבל הברברים לא נתנום לעזוב את ההר וגם שומרים הציבו על מורד הדרכים לשמור על מוצאם ומבואם. התחילו גם לאנס אותם על דתם. אז נועצו היהודים ויחליטו לברוח בליל שבת, כי לא האמינו הגויים, שיחללו את קדושת השבת. כה נועדו יהודי ג׳אדו הארחיבא וסרוס במורד ההרים ויברחו בלילה ותהי להם נפשם לשלל. רק בכפרי איפרן נשארו יהודים ואליהם התלקטו שרידי ערי נפוסה. כדברים האלה ספר לי הכהן הזקן ורב היחש רב שלום מג׳רבה, רב בזרזיס, וכן מספרים גם צאצאי יהודי ההר ממשפחת הורי, סרוסי ועוד.

העובדה הזאת היא מקוימת על פי ראיות רבות: יהודי טריפולי מספרים שאבותיהם באו ביחוד מפוסאטו. ואמנם גם שמותיהם, כמו גם שמות רבים מיהודי גרבה ותוניסיה, מעידים על מוצאם לא פחות מטפוסם ומנהגיהם. ואם נשים אל לב שהספרדים עזבו את טריפולי בשליש הראשון של המאה הט״ז — אז נוכל להחליט ולאמר שזמן הגירוש היה קרוב לזמן ההוא. ואמנם תקופת השמד, הירידה והכליון התחילה בשביל היהודים זמן רב קודם לזה, אחרי שלא מצאנו שום דברי זכרונות מהמאות האחרונות בכל רחבי מחוז הנפוסה, מלבד המסורת שביד אנשי ג׳אדו, שבשנת השי״א עוד היו 80 חנויות של צורפים יהודים במקומם, כמו שהבאנו למעלה. על מצב הגולים הרוחני בבואם לטריפולי יעיד הספור, שהובא בשם הגדולים לחיד״א והמראה עד כמה ירדו פלאים מפני

*) בטריפולי ובערי תוניס נמצאים בניהם של יוצאי נפוסה אשר נקראו עד היום על שם ערי מישבם בהר כגון: גרמון (כפר Zerman), צורמן (עי׳ לעיל); בן גוהאר — מכפר גוהארי; מגידים מכפר בשם זה; חורי — מן חוריה; סרוסי מן סרוס; ארחיבי — מן ארחיבא; קסטילי — מן קסטיליה; נאלוטי — מן נאלוט; וכן: ספג׳, ציטרוק, תמזיטי, זרזורי מכפר אזרזר, נפוסי, פוסטי, פטוסי, גריאני, וכן משפחת גויטע על שם שבט בגריאן וכ׳ וכ׳.

צוק העתים, המלחמות והשעבוד ששררו בגבל בדורות שלפני כבוש התורכים (בשנת 1578). והנה נוסח דברי החיד"א בערך שמעון בן לביא: „ואני שמעתי שהרב הנזכר (כלומר ר' שמעון בן לביא, בעל הפיוט בר יוחאי) היה דעתו לנסוע (מפאס) לארץ ישראל, וכשבא לטריפולי ראה שלא היו יודעין דת ודין, ואפילו תפילה וברכות כתקונן. ואמר בלבו, כי טוב לו לקרבם לתורה וללמדם תורה וליראה את ה', וזהו יותר מהליכת א"י, וכן עשה, והצליח כמעט להאירם ולהרביץ תורה שם. והיה זה שנת ש"ט".

המאורע הזה, שאין לפקפק באמתותו, אירע בשנת ש"ט, או 1549 וזה מתאים כמעט לזמן השי"א, שבו עוד נמצאו חנויות של יהודים בג'אדו, אחרי שיתכן שלא כל היהודים עזבו את ההר, ויש ראיה לדבר, ששאריתם התלקטו אח"כ באיפרן.

מאז והלאה נעלמו היהודים מהר נפוסה ולא נשארו בלתי אם השרידים אשר התמכרו לעבדים לאדוניהם באיפרן. – על מצבם הרוחני, ובודאי גם החומרי השפל, תוכיח העובדה, שבכל המקומות מושבות היהודים בהר הזה לא מצאנו שום מצבה או כתובת מתקופה מאוחרת למאה הט"ו, ורק בביה"כ בתאקרובץ נזכרה שנת תע"ב. במשך הימים התחזקו שבטי הערביים גם באיפרן, וכאשר התעוררו בשנת 1793 מהומות בין המושלים התורכים בטריפולי (במרוד יוסף קרמנלי באביו) התערבו גם נסיכי האיפרן במהומות. בימים ההם התנשא שיך אחד, כליפא בן עזן שמו, מן השבט הערבי מחמד וימשול באיפרן ובסביבה. בשנת 1805 באו התורכים ושמו מס כבד על יושבי ההר – ומאז התחילו ילידי המקום למרוד בפחות אשר משלו בטריפולי. בראש המרד של שנת 1838 עמד הצעיר גבור החיל גומא בן כליפא הנ"ל, אשר את שמו ופעולותיו כבר הזכרנו בפרק „בארץ החורים". מפני התרבות המרידות ברחו יהודים רבים לטריפולי, ביחוד אחרי הדבר של שנת 1837, שמתו בו שני שלישים מתושביה במגפה. בערך שנת 1840 לכד שר הצבא התורכי את איפרן ויאמר לעשות שפטים ביהודים על אשר עזרו לגומא – כי הם היו חרשי הברזל העושים כלי מלחמה לצבאותיו וכן גם הסוחרים שלו, אבל בחכמת ראש היהודים הרופא דאמאני הג'אג' נחלצו מצרה גדולה.

בשנת 1842 נשבה גומא ונשלח לקושטא – אבל כעבור כעשר שנים נמלט וישב אל ארצו; נתקבצו מסביב לו גדודים רבים וישב למשול באיפרן. כמו אז כן גם עתה – הטיב גומא ליהודים, הכריז כי כל הנוגע ביהודי מות

*) נזכר אצל בנימין השני במסעות ישראל וגם ב-Jewish Encyclopedia.

יומת. התיר להם לשאת כובע אדום במקום הכובע השחור שהיה מיוחד להם, וקרב אותם מאד. הרופא עטייה נגיד היהודים היה מקורבו ואיש עצתו, וכליפא עמאר היה נאמן ביתו. חרשי הברזל היהודים היו מכינים לו נשק לרוב — אבל בו בעת היו שולחים חרש גם את מס הגלגולת לפחה אשר בטריפולי. בשנת 1855 הכה מחמד פחה את גומא אשר נמלט לפוסאטו והתורכים שבו ויתפשו את איפרן. אז נתכה חמת השרים התורכים על היהודים על אשר עזרו לגומא ויהיו מכינים לו נשק. לשוא צעקו היהודים ויזכיחו שעשו מה שיכלו לעשות, ולאות אמונם לתורכיה שלחו את מס הגלגולת בסתר. שרי הצבא ענו להם בערמה כדברים האלה: „אם תעשו כדברינו ותאספו את כל קהל היהודים ואת רכושם כולו למקום אחד ותרימו את דגל תורכיה עליהם, נשמר עליכם לבל תאונה לכם כל רעה".

היהודים חשבו שכבר נקו מפשע רב, ויאספו יחד הם ונשיהם ורכושם בכפר דיסיר בחצר ביתו של כליפא עמאר; את חפציהם ערכו בגל גדול ויחכו לחסדי התורכים. ועד מהרה באו גדודי החילים, לקחו ושללו את כל הרכוש והחפצים אשר מצאו, ואחר הפשיטו את כל היהודים ויעזבום ערומים כיום הולדם. ובכל זאת עוד לא נח זעפם, כי בבגד שלקחו מכליפא מצאו מכתב סתרים כתוב ביד גומא — ואז יצא גזר דינו למיתה משונה: בי"ד הצבא גזר לשים את האיש בפי התותח ולירות בו. אבל יהודי אחד מטריפולי קרוב לשרי הצבא, נסים פליס שמו, וגם הרופאים חומאני ועטייה העתירו בעדו ותהי לו נפשו לשלל. הפחה נענה להם באחרונה, אבל התעבר ביהודים באמרו, שזהו הגמול שגמלו היהודים לממשלת תורכיה תחת אשר גאלתם מעבדות נצחת לפריצים אשר בהר. וגם על זה ענה לו חומאני חג'אג' (מאבותיו של ר' כליפא חג'אג') דברים נמרצים: „לולא ידעו היהודים לעשות נשק, כי אז חיים בלעונו המורדים, ומה לך עוד כי נזעקת?"

מעצם המהומות והמלחמות בהרים הביא לנו הנוסע בנימין השני קצת ידיעות, ששאב כנראה ממקור שני *):

„במהלך כשני ימים מזאוויא (באמת יש יותר) והלאה דרך הרים ומדבר תלאובות נבוא לכפר דזבעל (ג'בל!) העומד משני צדי הר אחד, כשני בע"ב יהודים בשני חלקי הכפר ושם רבם ר' יצחק מעדוזא **)... בחלק האחד עומד בית כנסת וערבים נוסעים להתפלל בתוכו, הערבים יעריצו ויקדישו את הבית

*) מסעות ישראל ע' 108.

**) שם ברברי, וצ"ל מדוסה.

הזה ומספרים נסים ונפלאות ויד לא תגע בו..."

ואח"כ הוא מספר:

„היהודים יושבי הכפרים (גריאן ואיפרן) עוסקים לרוב בעבודת אדמה מהם רועי מקנה ועושים יין ומגדלים עצי תמרים, שקדים ורמונים, ומהם אורגים וחרשי ברזל. כמעט אין עניים (ביניהם), כי הערביים עצלים, ורק מן היהודים יקחו הכל".

התורכים עשו שמות ביושבי ההר, הסירו מעל ששים מן המורדים את ראשיהם ושלחום לטריפולי להציגם לראוה — ועל היהודים צוו לגבב את הגלגלות ואחר שרפו אותן.

בשנת התרמ"ז נזכרו *) בג'בל עירות סמוכות: קסיר, דסיר, ומאענין. קבלה בידם כי שם משכן הגאונים הקדמונים, בהם 785 יהודים. בגריאן ובני עבאס היו אז 550 נפש.

המצב הזה נמשך בכל ימי המאה הזאת. בדור האחרון התחזקה ממשלת תורכיה בפנים הארץ ופקידיה התאמצו להביא סדרים בחיי הצבור; בטחון הנפש הוטב הרבה והיהודים יכלו לסחור אל המקומות הרחוקים. על גבול תוניסיה בקצה הנפוסה נוסדה על ידם עיר חדשה, שרוב יושביה הם יהודים, וגם מעבר לגבול הזה התקבצו רבים מיהודי איפרן לשבת בעיר בן גרדין, שיסדו הצרפתים על גבול הנפוסה. אעפ"י שהעושק וסכנות הנפשות לא חדלו גם בימי ממשלת התורכים האחרונים, נתרבה מספר היהודים בהר (כאלפים נפש היה מספרם) והוטב מצבם בכלל: בהרי הנפוסה התחילו שוב להסתדר קהלות של ישראל.

והנה קפצו על המדינה הזאת מהומות כבוש האיטלקים, אשר לא הצליחו עד היום לתקוע יתד נאמנה בהרי המדבר, ועל כן סבלו יהודי ההרים, שחשדו בהם שידם עם הכובשים, משנה סבל וצרות ורדיפות, ואחריתם מי ישורנה בארץ מדבר ותלאובות ובתוך פראי אדם מדור ודור.

י"ז

מנהגי היהודים ושכניהם הברברים

על קדמות ישיבת היהודים בג'בל ועל השפעתם על שכניהם הברברים מוכיחים המנהגים הרבים, השונים מאלה אשר בכל סביבותיהם, שאנו מוצאים בין היהודים וגם בין שכניהם.

*) כנסת ישראל לשפ"ר ח"א תרמ"ז ע' 730.

כבר ראינו ששמותיהם מצינים אותם משאר אחיהם (כמו השם המאמ אר תמים, דונאש שהוא ידוע רק באפריקה, השם חברון, מרזוק ועוד). על דבר שמות מוצאם – אין ספק שהם מקומיים (כגון ארביב, גוטיע, נפוסי, סרוסי, פוסאטי, פיטוסי, וכדומה) ואין מוצאים אותם במקומות אחרים מחוץ לגבולות לוביה ותוניסיה.

גם בנוסחאות של המצבות הקדומות אנו מוצאים בהר ובחוף ים הסירט (קבוצת המצבות שפרסמתי במחקרי הצרפתי הנ"ל מראה על נוסח אפריקני מסוים), הצד השוה שביניהם, והוא שכל מצבה כתובה על י"ג שורות דוקא (מעין סגולה לדעתי). במקום הפטירה משתמשים במבטא „חיים שבק לכל ישראל". כמו כן אנו מוצאים את הנוסח הקדמון: מלונו תחת עץ החיים עם שבע כתות של צדיקים, וגם את האותיות „רי"ת" (רוח ה' תניחהו). על קדמות הנוסחאות האלה תעיד העובדה, שהן נזכרות גם באזכרת המתים של הקראים *) וגם בכתובות הקדומות אשר נמצאו בקרים **). אל הנוסח הקדמון הזה שייכות גם הנוסחאות: „ישים גורלו עם ישיני חברון ועם משה ואהרן" – וגם „ועם יושבי נטעים", כמו גם הכתוב: „מיתתו תהי כפרה על כל עוונותיו וישב לרגלי בית הבחירה ויקום עם הצדיקים ועם הנביאים (ולא נזכרו החכמים) בחיי עולם הבא" –

בנוסח הזה באו איזו שנויים בזמן מאוחר קצת. הכתובת של ארחיבאת, שהיא משנת הקנ"ב, לא היו בה יותר מעשר שורות: בראשיתה אנו קוראים את הכתוב מה יקר חסדך אלהים, אחרי השם יש: נ"ע (נוחו עדן), ובסוף אנו קוראים: וכן יהי רצון מן קדם מאריה שמיא. כל אלה הם השפעות מן החוץ מזמן מאוחר.

נוסח מיוחד של אזכרת המתים נשמר בג'בל ואומרים אותו בשעת תפלת יזכור, ובו נאמר: „יזכור ה' את נשמת וגו'. חכמי המשנה ורבינא ורב אשי והרי"ף (אלפסי), הר' ישועה, והרמב"ם ואבי רבינו מימון ונכדו רבינו עובדיה, ר' אהרן הדיין שנהרג על קדוש השם, והרב יעקב המלמד ***), הרב מנחם בן יוסף והרב שלמה בן יצחק (כנראה רש"י)".

אין ברשימה הזאת מוקדם ומאוחר; הכניסו במרוצת הימים גם שמות של חכמים מזמן מאוחר, אבל עיקר הנוסח הוא קדמון; למשל זכר חכמי המשנה

*) עי' גריץ – שפר ד' ע' 193. ועי' ספרי פינסקר ודייינארד ועוד.

**) כל הנוסחאות האלה נעלמו מעל המצבות אפריקה מהמאה הט"ו והלאה תחת השפעת גולי ספרד, כמו שהראיתי במקום אחר.

***) ג"כ צורת שם תואר בין הקראים. בנ"א מצאתי: והרב עובדיה בן יעקב המלמד. ורבנו מנחם בן יוסף. בנוסח אחד מצאתי במקום רבנו עובדיה נכד הרמב"ם – רבנו עובדיה המלמד. וכן ר' אהרן הכהן.

ורבינא ורב אשי מסדרי התלמוד וכדומה; כדאי להזכיר גם את תואר ה„מלמד" שהוא הולך ונעלם אחרי דורו של הרמב"ם. ר' אהרן הכהן (בן אהרן) היה כנראה מן המסורה גבור מלחמה.

כדאי להזכיר כי את השמות העצמיים מבטאים מלעיל וכרוב האשכנזים ולא מלרע: למשל שרה, יהודה, חנניה; את האות ו מבטאים u ואת האות ת רפויה, ולא כאות ט'.

ומה שנוגע למנהגים המיוחדים לאנשי איפרן, הנה מצאתי שעד היום הם מחמירים בשלשת הדברים שעליהם מוכיחם כותב המכתב הקדמון *), וזה אות שישיבתם לא נפסקה מימים קדמונים. ואלה הם: הם מחמירים בעניני נדה עד כדי קנאות קיצונית, אינם דורכים במקום שעברה אשה ואינם אוכלים את הרביע האחרון של בשר הבהמה, ובכלל מכירים בהם את רוב התכונות שהזכיר כותב המכתב, וביחוד את עקבות הימים, שבהם היו קרובים לקראים ולהלניסתים הקדמונים.

מנהג משונה, שלא ראיתי דוגמתו בשום מקום, שורר בין יהודי הג'בל כמו גם בין יהודי העירה מסלאתה אשר מנגב לגריאן: הם נוהגים שלא להזמין אורח מן החוץ לתוך ביתם בשני הימים הראשונים לחג המצות ובראש השנה. וסח לי שליחי ירושלמי אחד, שפעם אחת הזדמן אצלם בערב פסח ולא אספו איתו אנשי המקום לביתם, אלא שלחו לו מזונות לבית יהודי זר שנקרה באותו מקום, ורק בליל הראשון של דול המועד מהרו אליו ויאספוהו בכבוד גדול.

המנהג הזה מתנגד למסורה היהודית מימי קדם, שהלא נאמר בליל הפסח: כל דכפין ייתי וייכול וגו'. ולא עמדתי על טעמו. אולי זהו שריד מימי קדם, בשעה שנחשבו גם יהודי הג'בל בין כתות המינים, שהיו יוצאים אל המדבר לחוג את חג פסחם, כמו שעשו יהודי נאות המדבר באוארגלן בימי ר' אברהם בן עזרה ועד קרוב לימי בעל היוחסין **).

בנוגע לראש השנה, מצאתי שהיה להם מנהג של כפרות גם בראש השנה, ואת עצמות התרנגילות היו קוברים בבה"ק; וכן המנהג בכפר מסלאתה עד היום הזה.

ליל הראשון של חודש ניסן נחשב למעין חג בפני עצמו, וקוראים לו חג בסיסה (טבילה), שבו טובלים בליל לחם שעורים בכמון וקצח ושמן ומברכים

*) עי' אגרת הרמב"ם לעיל ע' 230.

**) עי' פירושו השני של הראב"ע, שמות י"ב. ועי' ס' יוחסין, הוצאת פילפובסקי, ע' 215. כך עלה על דעתי בראשונה אבל עי' לעיל ס"א פי"ט.

ברכה זו: „אתה הוא הפיתח בלי מפתח, הנותן בלי בזיון, המצא לנו צרכינו, לנו ולכל בני ביתנו".

את המנהג הזה הביאו אתם אנשי הג׳בל גם לטריפולי, וכמוהו ראיתי בצורה אחרת בין יהודי תלמסאן ושאר ערי אלג׳יריה הפנימית.

גם למחרת השבועות יש להם חג נסוך המים: נוהגים לזרוק מים איש ברעהו והגויים משתתפים בשמחה הזאת, שהם חושבים אותה כסגולה לרבוי גשמים. ואולם הגשמים אינם מרובים כלל בהרי המדבר, ויש שעוברים שתים, שלש שנים בלי טפה של גשם.

מי שלא הרגיש בצחנה היוצאת מן המקוה, שאין מחליפים את מימיו במשך שנים שלמות, לא הרגיש צחנה ובאשה מימיו; אבל הנשים מחמירות מאד בהלכות טבילה, ולפעמים הן חולות אחריה בתנאים כמו אלה.

שאר המנהגים הם דומים ברובם למנהג יהודי טריפולי ומסלאתה וידובר עליהם בפרטות בסוף הכרך הזה.

הברברים שכני היהודים, יודעים ומעידים שלפנים עמדו אבותיהם בדת ישראל, וזה מתאים לעדותו של הסופר הערבי אבן כלדון. מהתקופה ההיא נשארו להם זכרונות ומנהגים, המעידים על גודל השפעת היהדות בימים הרחוקים ההם. מספרם היה בימי כשבעת אלפים משפחה. הם ידועים כחרג׳ או מינים: אמונתם מעורבת ביהדות ומנהגי עכו״ם אבל הם שונאים את הנצרות יותר מכל; מאמינים בקדושת הקוראן והתנ״ך ובהר נפוסה נשבעים בשם בית הכנסת אל קבליא הנ״ל. הם אינם אוכלים שום דבר חדש ועל כן אינם שותים תה או קפה אבל, שלא כערבים, הם אוכלים משחיטת ישראל.

הברברים מספרים כולם על „זמן אל יהוד", או תקופת שלטון היהודים או היהדות בארץ. הם מכבדים את בתי הכנסיות של היהודים, וביחוד הם שומרים על בתי התפלה הקדמונים ומדליקים בהם נרות בלילי שבתות.

אין להם ואקוף, או נכסי הדת, בשביל בתי המסגד שלהם, אבל הם מקדישים את התאנים והזית אשר נטעו מסביב לשני בתי הכנסיות האלה לשמן למאור. אין להם משפחות קדושים (שריף), ולא קדושים מתים וולי, (מרבוט באפריקה). לעומת זה הם נוהגים קדושה בכמה מקדושי היהודים, כמו באום אל גריב ועוד.

בחודש תשרי, או ספטמבר, יש להם חג הטבע דומה לחג הסוכות.

הם מהמירים בטומאת הנדה ובאכילת רביע האחרון של הבהמה כיהודים שכניהם.

בהיותם אדוקים בדתם המיוחדה הם נזהרים מאכול משחיטת הזרים, אבל אוכלים הם משחיטתם של היהודים בכל עת. בדרך כלל אינם נזהרים במנהגים המיוחדים למושלמיים כמו הערביים. בתי התפלה שלהם הם קטנים וצרים, שונים מבתי התפלה של הישמעאלים, ונוסח תפלתם מושפע מתפלות היהודים.

הברברים מכבדים חכם יהודי, ובזכות הכבוד הזה נצלתי ממות במקומות שונים באפריקה, וביחוד הם מכבדים „כהן" יהודי — ורואים בו זרע קודש.

קצת מנהגים הנוגעים לקדושת השבת נשארו לפליטה בחבל ארחיבאת, וכן באיזו מקומות בתוניסיה (למשל בחמאמאת).

הברברים נזהרים במצות לקט שכחה ופאה ומקימים את הכתוב: „כי תחבוט זיתך לא תפאר אחריו" כפשוטו. אינם שותים ואוכלים זוגות *), כי אם במספר שלשה או חמשה וגו', כלומר שותים כוס אחת או שלש דוקא, ולא שתים; אוכלים שלש תאנים או תמרים ולא שנים. האשה לובשת צמיד של כסף על ידה השמאלית דוקא, ואמרו לי שגם זה מנהג יהודי.

דרך קבורת המתים אצלם כקבורת היהודים, אלא שאינם עושים גל על הקבר, בלתי אם הוא (המת) הרוג או מת מצוה, ואז הם קוראים לציון בשם שַהַד (ע"ד „יגר שהדותא").

מנהג אחד הוא אופיי באמת: כשבאה הכלה לבית החתן אחרי החתונה, בפעם הראשונה היא זורקת ביצה על הקיר מנגד לפתח, כדי להשאיר בו מקום מלוכלך — וזהו, כידוע, זכר לחורבן בית המקדש.

היה איפוא זמן שבו התאבלו הברברים על חורבן בית מקדשנו.

ואולם הם והיהודים חושבים שמעמון ומואב מוצאם, וכן הוא גם מוצא יושבי אי ג'רבה, לדבריהם.

הברברים קוראים ליהודים בלשונם בשם „הודיה" ולא יהוד, וברברי פלך אוראן קוראים ליהודים בלשונם בשם ל' ישורנין — מלשון ישורון.

י"ח

ל ש ו ן ה ג' ב ל

(ניב עברי במדבר).

כבר ספרתי שבמקרה נגלה לי דבר מציאות ניב עברי מיוחד בין יהודי ההרים והמדבר. הלשון הזאת נקראה אצלם בשם „לשון הג'בל" או גם „לשון הגידש של הגבל" — כי אעפ"י שהם מבדילים בסדור בין ק' וג', הם מבטאים בלשון עממית את הק' כג'.

*) עי' פסחים ק"י א'.

בראשונה חשבתי שנתקלתי באיזה אַרגו או „גוינער שפראכע" — כאיתור המיוחד לגנבים בגרמניה ושיש בו הרבה יסודות עבריים, אבל אחרי חקרי את רוב המלים של הניב הזה ואת דרכי בטויו ודבורו נוכחתי שלפני דיאלקט פחות או יותר שלם, שהתפתח עפ"י דרכיו באופן טבעי ומיוחד. אמנם מצאתי שרידי לשון מוסכמת כזאת גם בין הצורפים היהודים בשאר ערי אפריקה, אבל נוכחתי שבשום מקום לא נשמרה הלשון הזו בשלמותה כמו בג׳בל, ועוד בדור העבר דברו בה ילדים וילדות, אפילו אלה שמעולם לא למדו את השפה העברית ולא ידעו לקרוא בספר.

והנה תוצאות חקירותי בטיב ה„לשון" הזו.

א) הוברר לי שהרוב הגדול ביותר של המלים הן עבריות; חלק גדול מהן הם מבטאים כהלכה, כגון בשר, דם, עצם, חטים, זהב, תמרים, זיתים; אבל מלים רבות הסתגלו למבטא של הסביבה. העובדה שצורת המלים נשארה כמו שהיתה לפנים מוכיחה שמעולם לא בקשו להשתמש בלשון זו בתור לשון מוסכמת.

ב) במלים רבות נשתנה המבטא מפני שהסתגל למבטא הערבי או הברברי של הסביבה: למשל מאכל מבטאים מאכוּל; כלב — כאַלאַב; עמדי — עמותיא (בת׳ רפויה); רגל — רג׳יל; הכה — מכת; רכוב — רוכב וגו׳.

ג) כשהמלה העברית דומה לערבי׳ז אין משנים מצורתה, וגם זה ראיה למסקנא הנ"ל, שלא נבראה השפה כדי להתחפש ולהסתיר א"ע. למשל המספרים, מלת „ראש" וכדומה; אדרבא: כמה מלים עבריות הם מסגלים לערבית, למשל הציב — חאץ; כלב — כאלאב, מעט — מאעייט; עז — מעוזא; חוט — כיט ועוד. וכמה מלים הן ערביות באמת, למשל המלה מאסר היא מרבוצא, והלא מובן שדוקא מלה כזאת היו היהודים מסתירים לו באמת התכונו רק להשתמש בשפה בלתי מובנת לשכניהם.

ד) מלים רבות הן שונות מהמלים שמשתמשים בהן בעברית הספרותית, מה שמראה על התוכן. והנה רשימה לדוגמא:

בעברית	בלשון הג׳בל	בעברית	בלשון הג׳בל
אצלי	= עממויא (עמי)	בֵּיתוֹ	= דיואַא
ארון (של מת)	= תַּבות (מלשון תיבה)	בית	= מקומה
אנשי הצבא	= מחנה	בית הקברות	= מְטָה
אמור	= דָּבָר	גוי	= נכרי
אפע	= אפאע	גשם	= שתא (מל׳ שתיה)

הרה = חֲבֵלָה (מלשון חבלי לידה)
הרבה = הַרְבֵּל
זונה = מָשְׁכָּחָה
חטים = צמח
חמור = אתון, אתונא (דוקא)
חתן = ארוס
יין שרף = שתיה
כפירה (בדת) = מַנכירת
כעך = מכעיכת
כף = מגרפה
כעסן = צורר
כושי = כיש
כושית = כישא
כלב = שומירא (וגם כאלאב)
כסף = זוזים
לֵך = לייך (כמבטא האשכנזים)
לביבות (באזין) = מזון מבושל
לחם = מזונא
מצנפת = שמלה
מראה = מראיא
מעט = מַעְיֵיט
מכור = זָבון
מכובד = מגדיל
נחש = לְאֶפַּע; נשק = נפחא
ספר = סדור
סדין = מלבושא
עז = מעזא
פול = לובייה *)
צפור = עצפור **)
קצף = רעש
ראה = חוור
שבה = הרג

המספרים הם פשוטים: עשרה = יוד; עשרים = כף; מאה = קופה ***)
מאתים = שתי קופות; אלף = עשר קופות.

ע"פ שנויי המלים האלה אנו למדים פרשה שלמה של תנאי התרבות וישובו של עולם שהסתגלו לחיי ארץ המדבר. נבאר אחדות מהן:

ארון של מת אינו נהוג באפריקה, וע"כ השתמשו במלה תיבה (ע"פ הכנעני תבת) בשביל שבימי קדם היה הקבר דומה לתיבה; ועי' לעיל בפרק העוסק במצבות שמצאתי בג'אדו.

בתים כמובנם לא היו במדבר, כי אם אוהלים ומערות, ועל כן קראו לבית — מקומה; וכן לא היה להם לחם כפשוטו ויהי למזונא סתם; וככה גם הסדין (עיקר מלבוש אנשי המדבר, בצורת העבייא של הגברים והסדין של האשה) למלבושא סתם. כדאי לעמוד גם על המלה סדור במקום ספר, בשביל שהוא נהוג גם בשפת ההמונים בארצות הצפון. — הסדור היה להם לספר סתם, כשם שהביבליה היתה ל„ספר" סתם לניצרים הראשונים.

*) עי' במשנה: פול הלובי.

**) בערבית של טריפולי קוראים לצפור זרזיר. עי' זרזיר בס' משלי ובתלמוד.

***) מספר זה מזכיר את המטבע הכנעני הנמצא בכתובות קפריסין ואינו בשום מקום אחר, — מה שמוכיח על קדמות מוצאו.

אין ספק בדבר שביסוד המלים האלה מונחים שׂרים של השפה העברית או הכנענית, שהיתה מושלת בכפה בלוביה במשך כמה מאות שנה. בלשון ההיא, או „לשון הג׳בל״ עד היום, דברו אבותיהם הקדמונים בבואם מארץ ישראל. אחר כך רבו הבאים מארץ ישראל בתקופה הארמית של הלשון, וע״כ אנו מוצאים נטיות ארמיות במלים האלה (למשל מקומה, מזונא, וכו׳).

ה) אבל יש גם מלים ארמיות יותר ברורות, למשל:

בא = תקאתא (קא אתא)	גוי חשוב = נכרי בנשמאמתו
השקטה = תרצאה (מלשון תירוץ)	ראה = חוור
ישיבה = מצעיא	תחפוץ = תיהאב.
מכור = זבון	

ו) על קדמות השפה מעידים גם היסודות היוָנים שמצאתי בניב הזה ושמקורם מימי ממשלת בית תלמי והביזנטיים, שאז דברו יהודי לוביה יונית.

ברמא = סיר ביונית	מכירה = מאכלת
גלַאגַל = פעמון	סנאלד = סנדל
כלה = יפה	פפא = אבא
דרמך = שכוב, התגולל	קיקלוס = פשטידה (קוגעל) *
דפתר = פנקס	קסדיר = בדיל
זפרונא = מלתחה	קופאלא = ראש.

אל המלים האלו שייכות גם מלים אחרות, אלא שנשתבשו, כגון: כובע = שוקייא; וכאלו רבות. כסף נקרא בשם פג׳רה, ולא ידעתי מוצאו.

ואולם יש גם מספר של מלות — ציורים מוסבות הוראה figuré ורואים שהתכינו המדברים שלא לבטא את המלה השכיחה בפי הבריות, כגון אלה:

אותו (האיש) = מחמד	זונה = משכחה
חזיר = חלוף	ישיבה = מצאעייא
כהן = שוחד **	הרוג = שבה
שטר = בגד (מלשון בגידה)	פוך = היננא ***
ראי = נשמה	

*) את המלה הזאת שמעתי מפי יושבי הערים ובאלג׳יר קוראים ל„קוגעל״ האשכנזי בשם קיקלוס סתם.

**) זה מראה על ירידת ערך הכהנים בזמן מן הזמנים, ובודאי היה זה בזמן תגבורת היהדות הרבנית בימי הגאונים וחכמי קירואן.

***) צבע ההיננא או הסרק של הנשים.

ז) ובאחרונה באות מלים שנעלם ממני מוצאן, למשל כלי־זין = שלט ליש, צמיד = שלט־יד, גנב = מכחתיל; גניבה = שוע וכ׳. בעירות תוניס אומרים הצורפים במקום שליט־ליש – ברזלו.

חוקי דקדוק מיוחד, פרי התפתחות והתאמה של דורות, שולטים בניב הג׳בל. כבר הראינו על השפעת הדבור הערבי במלים רבות כגון כאלאב = כלב, האץ = חצים וגו׳. ההשפעה הזאת נגלתה ביחוד בכנויים של השם.

למשל המלה יד לְבדה היא = יד, אבל עם הכנויים ביחיד אומרים: ידויא = ידיך (יָדך), ידוה (= ידו), וכן המלה אצלי = עממויא, עמיך, עמוה; המלה שלי = שלויא, שלוך, שלוה. יותר משונה הוא הרבים, מפני שהמ״ם של הרבים אינה נופלת, וכן הנטיה שהיא כזאת:

ידימי (ידי), ידיימך, ידיימיה, ידיימנא, ידיימכם, ידיימהם.

וכן: רגלימי, עינימי וכל הכפולים בשם.

בפועל יש שנויים יותר גדולים מזה. למשל נטיות הפעל בוא שבמקומו בא פועל אחר מפני סבה לא נדע שחרה: בוא = התקאתא; תקאתייא = ביאה, וכן תרצאה, מצאעייא; באתי = תקאתו; בא = תקאתא; באה = התקאתאת; באו = התקאתא; יבואו = יתקאתו; תבואו = תקאתאו; נבוא = נתקאתאו וגו׳.

בגוף הראשון מוסיפים נ׳ ע״פ כלל שפת ערב המדוברת באפריקה: אעשה = נ׳אעשה; אשתה = נ׳אשתיה; (אסיד רגלי = נ׳עאשי שתאנא); אדבר = נ׳דַבֶּר.

הלשון היהודית המדוברת בלוב.

הניב הערבי המיוחד ליהודי טריפולי וגלילותיה הוא שונה הרבה מן הערבית הרווחת בין הישמעאלים שהיא קרובה מצד אחד לניב המצרי ומצדה השני ללשון בני תוּנס, ויש בה הרבה מלים איטלקיות ותורכיות. ההשפעות הפוניות (מדורות הכנענים) והברבריות נרגשות במבטא ובמלים המיוחדים ליהודים. רבות מן המלים העבריות נכנסו לתוך שפת הדבור בצורה משובשת כמו שראינו בניב העברי הנזכר; כנגד זה יש לציין כי דוקא בערבית הכללית נשארו פעמים לפליטה מלים עבריות או כנעניות שנשכחו בפי היהודים.

הנה קצת דוגמאות:

ערבית		יהודית	יהודית		ערבית
חותן	=	חמאה,	= נְסִיב	כורך ספרים	= ספפר*) = כרנאס
חמות	=	חַמַא,	= לַאלַא*)	מה הוא?	= מן הוא = אשכון הוא?
חזיר	=	כנזִיר	= חַלוף	צהרים	= צהר = קאילה
יין	=	חְמַר	= שְרַאב	רעש	= רעש = רתע

*) פי׳ גברת **) לשון ספר.

השפעה כנענית וברברית זו מורגשת בין היהודים גם במבטא אפילו כשהם קוראים עברית: אין מבדילים בין קמץ לפתח בכל אופן.

חולם ו מבטאים תמיד ו למשל: וַיאֹמֶר = Uayomer, וכך בטאו הפונים לפנים. דַ' ו-צַ בלי דגש הם מבטאים בהרים כמו th רפויה וחזקה באנגלית; אזילו השם אדני מבטאו: adounai. היהודים כברברים מבטאים ק' כמו ג'. למשל: קודש = גודש, בעוד הישמעאלים מבטאים ק' גרונית כמו במצרים. ת' דגושה כמו ט = t; ת' רפויה — היהודים בפנים הארץ מבטאים בהברה קרובה לאות ס כאשכנזים והתוערקים בגדמים מבטאים אותה כמו S.

ב מבטאים כספרדים. כ, פ, רפויות כמו אצל האשכנזים ולא כספרדים.

הסגול מבטאו כחירק. בית = בֵּית וגם זוהי השפעה כנענית.

הנגינה אצל היהודים היא מלעיל במקום מלרע וכן: יְהוּדה, חַנִיה, שָׂרה, חַנָה וכו'.

והנה מספר מלים ביהודית המדוברת בהשואה עם הערבית הלובית:

יהודית		ערבית	יהודית		ערבית
אָדם	= גממאם	= גידרא	מוגלא	= כיח	= ועא
בוא הנה!	= תעלא הנה	= תְעולי גאי	מחט	= מַכַאיט	= משטי
בית	= בית	= צאר	מטָה	= סְרִיר	= סָדָא
בית המדרש	= ישיבה	= כְּנִיס	מטאטא	= מכנשא	= מצלחה
בָּצֵל	= בָּצֶל	= רְשֶׁד	משיב רוח	= רוואדא	= מרוואחא
בקבוק	= בוקאל	= בראדה	מסך	= שרשאף	= סהאר
דוד	= עזיז	= כאלי	עלה	= רכב	= סעה
חבל	= חֶבֶל	= מְראר	פנקס	= זמאם	= דפתר
יפה	= באהי*)	= זין	ראש	= רַאס	= דמאג
ישן	= קדים	= חויל	רפואה	= דוי	= שפא
כסף	= פגרא	= פלוס	שיטה	= מהביל	= בהלול
לפני	= קדאם	= גדו	שעות	= לוביא	= פאצולא וכו'.

קצת שמות וכנויים:

שמות אנשים: אליהו, = אזיהו, אוהום, לאלו; אברהם = בהומה; בנימין = נינו; דוד = דידו; חי, חיים, חמאם. חלומה; יצחק=קיקי; יוכף=כפאני, פוני; כמוס; מרדכי=מרידך; פנחס=חסו; נסים=סומם, שמאם; שמעון=מוני=מַני.

שמות נשים: אסתר = סטיטר. אכטרינה; מויסי, רַכוּ = הפצי בה, בובה = מזל טוב; איזזה = פ' די בזה**); זטובה = מזל טוב; חמָה = חמש***); לַחוּמָה = כנוי להיי ני; מרים = מרומה, רמה, מסו, מיסה; חנה = נינה וכו'.

*) מלה טורקית וכן עראקי (י"ש) וכו'. **) פ' די בבת זו, שאינם רוצים בבת אחרת. ***) פ' סימן טוב.

חכמי טריפולי בדורות האחרונים

אחרי שנתחדשה קהלת טריפולי בראשית המאה הרביעית למספרנו היה הראשון שהרביץ בה תורה ר' שמעון בן לביא מפאס, אשר הגיע לשם בשנת ש"ט (ר' שם הגדולים לחיד"א ואולי צ"ל שי"א או שי"ט). חכם זה נפטר בשנת השמ"ד והניח אחריו ספרים ופיוטים בדפוס ובכ"י. אבל נראה כי תורתו לא נתקיימה בידי תלמידיו כי אין זכר להם בספרות הרבנית. בדורו של שבתי צבי קמו גם בטריפולי וכפריה חוברי חבר ופיטנים אשר נחלקו ביניהם על ענין משיחיותו במשך ימים רבים אחר מותו.

מה שלא עלה ביד ר"ש בן לביא בשעתו הצליח לעשות הרב ר' מסעוד חי רקח אשר בא לערי לוב כשד"ר מירושלים ונתמנה לרב אב"ד בטריפולי והוא נחשב בצדק לאב לפמליא שלמה של חכמים, סופרים ומקובלים אשר שמם הלך למרחוק בכל משך הדורות האחרונים.

רשימה זו שאנו נותנים כאן אינה שלמה. הראשון שהתחיל לסדרה היה המורה ת. סותהון בהשקפה של הספר לחכמי בצרפתית וזה מקרוב מלא אחריה המשכיל הצעיר גבריאל רקא — ממשפחת רקא — רקח במאמר ביבליוגרפי באיטלקית. כאן נוספו ידיעות שאספתי במקום עצמו בצירוף ערכים אחדים יותר מפורטים על פי שמצאתי בספרים וביחוד בכ"י של ר' אברהם כלפון אשר לרוב חשיבותו אני נותן בזה את תכנו בכלל.

ואשר לפיטנים, הזכרתי כמה משמותיהם בפנים הספר השני של כרך זה, ומאחר שרוב פרי עטם נשאר בכתובים לא היה בידי להוציאם במספר כולם.

סדר השמות הבאים ברשימה זו נעשה על פי הזמן שבו חיו ופעלו החכמים הנזכרים בה.

ר' מסעוד חי רקח

נולד באזמיר בשנת הת"ן ועלה לירושלים. קרוב לשנת ת"ק בא לטריפולי כשד"ר מא"י ונתמנה שם לרב ואב"ד. הוא הרביץ תורה ברבים ונתן מרוחו ומגדולתו בתורה על חכמי המקום וערי לוב כולה, עד ששבה טריפולי להיות ל„עיר מלאה חכמים ונבונים". הוא חבר כמה ספרים שמהם נדפסו בחייו ולאחר מותו: א) ספר מעשה רוקח, פירוש על הרמב"ם, ח"א ויניציה תק"ב; ח"ב ליבורנו תקס"ב; ח"ג, שם תרכ"ג, ח"ד: נשאר בכ"י; וכן נשאר ממנו בכ"י ס' חדושי השם (על התלמוד), (שני הכ"י הובאו לבית הספרים הלאומי בירושלים), ואולי כתב גם חידושים על הברייתא בשם ד ב ר י ד ב ר י י ת א,

כמו שאפשר ללמוד מן המצבה על קברו אשר את טופסה מצאתי בדיוואן של ר' אברהם כלפון, ושם נאמר כי יום מותו הוא י' באב התקכ"ח, אבל בראש הקינה כתוב בטעות התקנ"ז 1) וזה נוסח המצבה:

קינה אשר יסדתי על קבורת מוט"ר 2) החכם השלם מוהר"ר מסעוד חי רקח יו"ד באב התקכ"ז.

מקום הארון והלוחות ותורת העדות —
אשר השביע נפש נענה בצחצחות בספריו:
חבוריו קבוץ גליות אב"ד וריש גלותא —
ה"ר מסעוד חניכתו רקח מרקחת מעשה רקח —
אשר עסק בחיי דברי דברייתא — לקח אותו אלהים
יום יו"ד לאב יה"ל ועם מלאכי מרום יגיל ויצהל
שנת תקכ"ח עלתה נשמתו תחת כסא האל
על יד שר המקרב מכאל מיתתו כפרה על ישראל
חסיד ועניו.

ר' מלאכי הכהן

מחבר ספר יד מלאכי. נראה שבא לטריפולי בתור שליח ציון ומת שם. ר' אברהם כלפון הספידו וכתב שמת כ"ו חשון התקל"א אבל אינו נותן את מקום מותו.

ר' נתן אדאדי

נולד בטריפולי הת"ק ונפטר בצפת התקע"ב. מחבר ספר חוק נתן.

ר' רוחים הדיין

רבו של ר' אברהם כלפון המזכירו בקובץ שיריו וחי בחצי הראשון של המאה הי"ח.

ר' שבתי תגר 3)

דיין ופיטן, חי בטריפולי באמצע המאה הי"ח וכתב שיר מי כמוכה שאומרים אותו בביהכ"נ הישן ביום כ"ג טבת הנקרא פורים א-שריף לזכר הצלת העיר מיד מושל תונס אשר עלה על טריפולי. ואני ראיתי את השיר כתוב על קלף בצורת מגילה ובראש החרוזים מצאתי: אני שבתי בן הרב דוד תגר חזק.

---

1) ג. רקא כותב שנפטר 12 באוגוסט 1769 אבל תקכ"ח הוא עיקר.

2) מורנו עטרת ראשנו.

3) ג. רקא מזכיר עוד חכם בשם: שבתי טייאר, נולד בטריפולי בערך התק"י ומת בארזילה בערך התק"ס. שחבר אף הוא פיוט מי כמוכה על הנ"ל ונדפס בליבורנו תרכ"ג ובטריפולי תרפ"ג.

ר׳ אברהם בר חיים אלנקאר או נאקורי

פיטן, חי בטריפולי בערך שנות התק״ב — התקנ״ב אבל בשנת התקמ״ז נמצא במיליאנא באלג׳יר. הוא יכד את הפיוט הנאה: העוקד והנעקד והמזבח שאומרים אותו ברוב קהלות אפריקה.

בדיוואן של רא״כ מצאתי ממנו פיוט המתחיל: אני אשיח, בגללך, דודי, לאל אשיחה וכתוב לפניו: יכדו בטראבלס שנת התקכ״ג, ומאותה השנה נמצא שם פיוט אחר. וכן חבר בה בשנה פיוט הדש בשם „בר יוחאי״ וכתוב לפניו: יסדו בטראבלס שנת התקמ״ח. הוא חבר גם פיוט בשם פורים קונסטנטינה על הנס שקרה לקהלת קונסטנטינה ונראה שהיה בעצמו מילידי מדינת אלג׳יר.

באותו המקור נזכר גם שם אחיו: בנימין בר חיים נאקורי.

ר׳ יוסף אירגאס

אחד המעטים שמוצאם מספרד. חבר כפר דבר יוסף וע״פ המצבה שלו נראה שנפטר שנת תמימה (התקצ״ה).

ר׳ אברהם כלפון

נולד בטריפולי בשנת התצ״א ומת בצפת בשנת התק״פ באלול 1). חכם, ראש העדה ופיטן פורה, והוא האישיות היותר חשובה וכריזבת הצדדים בין חכמי טריפולי ופרנסיה. הוא היה איש אמיד ואחד מיועצי המושל ובשנת התקע״ב אנו מוצאים אותו עומד בראש העדה בתור קאיד או פרנס היהודים וכנראה האריך ימים במשרה זו, אשר הביאה לו עושר וכבוד. אבל המיטה עליו צרות מצרות שונות בנו בכורו נשרף על קדוש השם׳ חותנתו אם אשתו (השניה או האחרונה) גם היא היתה שרויה בצרה גדולה.

רא״כ היה גדול בתורה כמו שמעיד עליו החיד״א המזכיר לשבח את ס׳ שו״ת לקט הקציר שלו, שבו באו גם תשובותיו. הוא חבר גם ספר חיי אברהם על מצוות התורה, ליבורנו תרכ״א. אבל עיקר חידוש פעולת רא״כ הוא בזה שהיה הראשון אשר נתן לבו לחקר דורות העבר וכתב „ספר הדורות״, אשר ר״מ כהן העתיק בשבילי כמה עלים ממנו. קטעים ממנו נמצאו כעת בלשכת בית הדין המקומי.

רא״כ היה מפורסם בדורו ובארצו כמשורר ופיטן פורה. הוא כתב בעצמו שירים רבים אשר מהם נדפס הפיוט הארוך מי כמוכה כולל ספור הצלת העיר מידי הערין עלי ברגל (התקמ״ג) ואומרים אותו בביהכ״נ ביום הנקרא „פורים ברגל״. את קובץ השירים משלו ומה שהעתיק מפיטני ספרד, פרובינציה, אפריקה ועוד רכשתי ע״י ר״מ הכהן הנ״ל

1) ע״פ ג. רקא: ב־16 ספטמבר.

ומצאתי בו שירים רבים לא ידועים וביניהם חלק גדול מן הדיואן של הפיטן והמקובל ר' פראג'י שואט (כ-130 שירים).

משיריו של רא"כ אפשר ללמוד הרבה על דברי ימי הייו וחיי בני דורו ומאורעות שאירעו לקהלות אפריקה בימיו ואם כי לא תמיד נשמרו אצלו חוקי הלשון והמשקל הנה יש לשירים ערך היסטורי ובמדה ידועה גם פיוטי.

וזה מה שאנו למדים משיריו:

נראה שמשפחתו היתה חשובה בישראל אע"פ שלא הוברר מוצאה בשום מקום. בשיר אחד הוא מקונן על הגביר ה' יעקב כלפון שנפטר עוד בשנת התע"ה. שיר אחר הוא מצבה על קברו של דודו חננאל כלפון שהיה אדם חשוב בקהלה. בשיריו מזכיר המשורר אחדים מרבותיו וביניהם את ר' פנחס גרמון — ממשפחת הרבנים גרמון מילידי הר נפוסה, ואת הדיין ר' רוחים (ירוחם) ואולי היה גם ר' מלאכי בעל יד מלאכי שכתב קינה על מותו אחד מרבותיו.

בשנת שיר השירים כל' התקס"ה (או התק"ס) שהה רא"כ בתונס (ונזכרה שם עוד שנת רנו ליעקב שמחה ולא עמדתי על דיוק מספר השנה) והתודע שם אל החכמים והפיטנים שישבו בעיר ההיא. וכן העתיק כמה משירי בן דורו ר' אליהו סדבון. בקובץ שיריו נמצאים שירים רבים של ר"י הלוי מאותו הדיאן שבא אח"כ לידי שד"ל. בהעתקת השירים חלו שגיאות, אבל יש שם כמה נוסחאות חשובות. חשוב ביחוד הוא חלק הקינות על הפרעות ביהודים שאירעו בימיו בערי תונס ואלג'זיר וכן הקינות אשר נשא על כמה מחכמי דורו.

בסוף ימיו עלה רא"כ לצפת ונפטר שם.

בהמשך שיריו אנו מוצאים כמה ידיעות על חייו וחיי בני דורו. נזכיר כאן קצת מהם:

בקינה המתחילה: בנפול אבי נזר ראשי רואים כי אביו מת או נהרג בשנת התקל"ט.

על מות אמו שמתה אח"כ הוא מקונן בשיר המתחיל: לך אמי קראתי.

קינה אחרת הוקדשה לחמותו אסתר ארביב ועל פיה הובהר לי כי אסתר המלכה שהכותבים הלועזים מרבים לספר על השפעתה בחצר המושל היא היא אסתר לבית ארביב; השיר מתחיל:

אשה טהורה, ליהודים היתה אורה

בשמחה ותענוגים.

בשיר אחד הוא מקונן על מות גיסו יהודה, כנראה בנה של אסתר הנ"ל.

אחדים מבניו מתו עליו בחייו והוא מקונן עליהם בשירתו:

בשנת התקמ"ז מת במגפה בנו חיים. ואחר מתה בתו החביבה עליו ל ל ה ו ם בנעוריה ויקונן עליה בשירים אחדים נוגעים עד הלב:

שיר אחד מתחיל:

שנה בשנה אבכה כיונה על בתי לאלהום היתה לזונה.

שיר אחר מתחיל:

ספדוה, ספדוה כי עוד לא תראוה.

אבל אסון חייו אשר מאן הנחם עליו היה מיתתו של בנו האהוב דוד אשר נשרף על קדוש השם והוא היה החביב עליו משלשת בניו: דוד, רפאל ויהודה.

על מותו המשונה כתב האב השכול את השירים האלה:

א. לך אבי קראתי.

ב. אויה לי, אויה לי (בו הוא מספר ענויי בנו שנשרף חי).

ג. קול אהליבה.

ד. מצבה על קבר בנו.

גם אחד מבניו כתב קינה על אחיו בלשון ערבי.

בקינות שכתב ר"כ אנו מוצאים ידיעות על חכמים אחדים. בשיר אחד הוא מקונן: על מצבת הכהן הקדוש יעקב סקלי הינ"ד (ה' ינקום דמו) שנהרג כנראה בסביבות טריפולי.

ועוד שם שירי אבל אלה:

על מצבת הרב יד מלאכי בשנת התקל"א.

קינה על הרב ר' יוסף רקא.

קינה על הרב ר' ברוך בן שלום פיתוסי מחבר ספר ברוך יעקב; מוצאו מהר נפוסה והיה רב בתונס.

קינה על החכם ר' שלום פלוס — שנכדו הנקרא בשמו היה אח"כ מראשוני המשכילים בתונס.

קינה על ר' נהוראי גרמון, מיוצאי כפר בשם זה בנפוסה ובא לתונס בראשית המאה הי"ז. בנו ר' חיים היה רב ואב"ד בתונס בשנת התק"ם.

ר' אברהם אדאדי

נולד בטריפולי התק"ס ונפטר בצפת תרל"ד, והיה אב"ד בטריפולי. מחבר ספרי: ז י ק ר א א ב ר ה ם ויש בו חומר היסטורי, ליבורנו, התרכ"ה; ה ש ו מ ר א מ ת דינים שם התר"ט. ובשירי ר"כ מצאתי: פיוט שעשיתי לבחור אברהם אדאדי בל"ג לעומר שנת כי א'ר'א'ה' ש'מ'ך' לפ"ק (ס' שנת תקע"ז).

בנימין השני (מסעות ישראל ע' 106) מזכיר ד' חכמים מובהקים שהיו דיינים (בטריפולי). הראש והראשון מהם היה ר' אברהם אדאדי, השני ר' שלום, איש עוור; השלישי — ר' ראובן, הרביעי ר' פרעדזיאה (צ"ל ר' פרג'י).

ר' שלמה רקא

נולד בטריפולי קרוב לשנת התק"ס ומת שם 15 אפריל 1873. כתב פיוטים שונים.

ר' יעקב רקא

נולד בטריפולי בערך התק"ע ומת שם באפריל 1891: הרביץ תורה וחבר ספרים רבים, ביניהם: דרך ישר, ודויים ותפלות לחולה ושכיב מרע עם קינות ופיוטים; ליבורנו 1864; קול יעקב, דרושים, שם 1852; קולו של יעקב, חידושים, שם 1893; קשורים של יעקב, שם; מעשה תפלה שם; אורח מישור (פיוטים וקינות) ליבורנו, 1863; פרסומי נסא, חדושים לפסח, שם 1860; שערי תפלה, דיני תפלה שם 1870; טוב להודות, פ' על תהלים, ליבורנו 1877; ויגד יעקב, פ' להגדה של פסח, שם 1866; פ' על המגלות, פיוטים. סגולות ועוד נמצאים בכ"י בבית הספרים הלאומי בירושלים.

ר' ציון רקא

אחיו של הקודם. נולד בטריפולי הת"ר ונפטר ב-27 אוקטובר התרס"ח מחבר הספרים: ראשון לציון — חדושים, כ"י; חידושים על ספר פרסומי נסא של אחיו ר' יעקב, ליבורנו 1880.

ר' יעקב מימון

נולד בטריפולי התק"ם ומת שם באב התר"ז, מחבר ס' דרוש להלכה: מים חיים; דרך החיים, ליבורנו 1860, בסוף הספר שיר מי כמוכה ביהודית-ערבית על נס פורים ברגל מאת יצחק לישון (נולד בטריפולי התר"י ומת התר"ע).

ר' חי מימון

נולד בטריפולי התק"ע ונפטר שם באלול התרמ"ה. מחבר ספר: באר לחי, דרושים ופירושי המקרא, ליבורנו התרמ"ח; הלולא רבא, על הזוהר, שם התר"ך.

ר' פרג'י נעים

נולד בטריפולי בערך התקע"ה ומת שם בתמוז התרנ"ג. מחבר ס' מזמרת הארץ פ' על התורה ליבורנו התרמ"ח.

ר׳ כליפא כלפון

נולד בטריפולי בערך התר״י ומת התר״פ. מחבר ספר מקור דמך (?) : 1) שירים וקינות, ליבורנו התרל״ה.

ר׳ משה סרוסי

נולד בטריפולי התקפ״ה ומת שם התרע״ט. מחבר ספר וישב משה, שו״ת על דיני שחיטה, תונס התרנ״ז; כ״י שלו בביהס״פ הלאומי בירושלים.

ר׳ ימין חמוס

נולד בעמרוס בערך התר״י ומת שם התר״ץ. חבר ס׳ על הקבלה, כ״י.

ר׳ כליפא חג׳אג׳

השָב והנכד נקראו בשם זה. נולדו בהר גריאן וחברו פיוטים (עי׳ בפנים הספר).

ר׳ מרדכי הכהן

מורה משכיל וחוקר. עי׳ בפנים הספר. נפטר בבנגאזי בשנת התרפ״ג.

ר׳ פרג׳י נחום

נפטר תרכ״ג, מחבר ס׳ מזמרת הארץ.

ר׳ מרדכי בזונס (?) 2)

מחבר ס׳ ויגד גבר.

ר׳ אליהו לביא

ממשפחת ר׳ שמעון בן לביא. גדול בתורה ובח׳ הנסתר ובעל נסים. והולכים להתפלל על קברו. נולד בבנגאזי בערך התק״פ ונפטר ביום 12 דצמבר 1880. מחבר הספרים מנוחה לחיים, דינים, ב״ח, ליבורנו 1881, 1882; אורח ישרים, שם 1882; גאולת השם, פרוש להגדה של פסח; חבור על פרקי אבות בערבית, שם.

ר׳ דוד חכמון

נולד בטריפולי בערך התר״ר ונפטר בתרס״ח. מחבר ספר על הקבלה בכ״י.

ר׳ שמואל אדאדי

נולד בטריפולי התר״י ונפטר התרע״ח. השאיר קובץ של פיוטים.

---

1) ע״פ ג׳ רקא.

2) ע״פ הג״ל.

ר' יעקב ברניס

נולד בערך התר"י ומת בטריפולי 1921, חבר ספר מילי דאבות, ס' על אבות, ג'רבה, התרל"ה.

ר' מבורך ברניס

נולד בערך התק"פ ומת בטריפולי 2 פברואר התרל"ה. חבר ס' יבורך גבר על דינים, תונס התרל"ה; לילשמורים, פ' לאגדה של פסח, אלכסנדריה 1876.

ר' חיים הכהן

אב"ד בטריפולי, מכהני ג'רבה. נולד בג'רבה בערך התקצ"ה ונפטר בטריפולי בתמוז התרס"ה וחבר הרבה תשובות, פיוטים וקינות. הרביץ תורה והעמיד תלמידים הרבה. הפרטים יבואו בפרק על ג'רבה.

ביבליוגרפיה

של ספרי המחבר לספר מסעי בארץ לוב *)

(ד׳ חלקים) Etude sur l'Histoire des Juifs et du Judaisme au Maroc Edition des Archives Marocaines.

Bulletin de l'Alliance Israelite Universelle (la Tripolitaine) 1906.

Across unknown Jewish Africa, Jewish World 1907—1908.

Une Mission d'Etudes Juives en Afrique; Memoires presentés par divers savants a l'Academie des Inscriptions et Belles Lettres t. XII, 2e p.

Judeo-Hellenes et Judeo-Berberes, Paris, 1909.

Travels in North Africa (Jewish Publication society) Philadelphia 1910.

---

*) לא באו כאן אלא חבורים שלמים וחלק מן המאמרים והמחקרים שכמה מהם נתפרסמו בכתבי עת:

Revue du Monde Musulman 1907-1909: C. R. de l'Academie des ins. et B. L. Paris; 1911.

בעברית באו מאמרים בודדים מפוזרים ב־הצפירה, העולם; בהכנסת של מוסד ביאליק וכו׳. וכן ביודיש: בעתונים ווארהייט, אונזער לעבן, וביחוד: איד. מארגען זשורנאל וכו׳. וכן בשפות אחרות- מאמר בשם — בהררי לוב הופיע ברשימות ד׳ הוצאת דביר; וכן הכהנים אשר בגרבה (העתקה מן השבועון התור מיסודו של המזרחי).

על קירנאיקה הופיע הספר הכחול (באנגלית וברוסית) בהשתתפותו של המחבר (הוצאת היט״א מיסודו של י. זנגביל).

תקונים

עמוד	שורה	מעות	לתקן
19	ציור ג׳	עברי חשוב	מַברי חשוב
43	ש׳ 5 מלמטה	והקרובים	והממללים
״	8 ״	באבעיה	בעביה
46	6 ״	ובלי	ובכל
״	7 ״	בלי	בכבלי
61	16 ״	ולא בכרה	ולא ברכה
74	10 ״	ואם כל זה	ועם כל זה
75	10 ״	עיר עברית	עיר מַברית
78	8 מלמעלה	ואלים	ואלונים
85	13 ״	שנותי	שנות
93	3 ״	י״ה	ט״ו
96	5 מלמטה	בנאות י״ו	ט״ז: בנאות
98	הערה	שם	עי׳ שם הס׳ להלן
156	9 מלמעלה	חרהו	חדרו
״	6 מלמטה	מודיענו	מודענו
174	6 מלמעלה	וזקכו	וזקנו
184	״ ״	מזכיר	אזכיר
״	6 מלמעלה	בסגלמפה	בסגלמסה
185	השיר, בית ב׳	נדודים	נדודיך
190	הערה ב׳	זה בצלאל	זה בצלצל
210	ש׳ 6 מלמעלה	המבטא	הבטוי
214	6 ״	ור׳ עובדיה	ר׳ כמוס ור׳ עובדיה
219	הערה	למכטה	לחמסה — סגולה בצורת 5 אצבעות

ספר המסעות

כרך ראשון

מסעי בארץ לוב

ספר ראשון

מסע מדברים

פתח דבר IX — XII

פרק ראשון: טְרִיפּוֹלִי דִּי בַּרְבַּרְיָה

א. טריפולי העיר . . . . . 5—16

ב. החרה — רובע היהודים . . . . . 17—24

ג. החיים בחרה . . . . . 25—30

ד. בנוה טריפולי — עמרוס עיר העורים . . . . 31—40

פרק שני: במדברים המערבי

ה. מטריפולי לאזאויא . . . . . 42—44

ו. אזאויא לפנים . . . . . 45—47

ז. בגלות ישמעאל . . . . . 48—52

פרק שלישי: במדברים קדמה

ח. בלב ים השרטון . . . . . 54—58

ט. צידי הספוגים . . . . . 59—64

י. כומס הצחורה . . . . . 65—70

יא. לפטיס רבתי . . . . . 71—75

פרק רביעי: מסלאתה הבודדה

יב. בדרך מסלאתה . . . . . 77—82

יג. יושבי חשך וצלמות . . . . . 82—87

יד. מסורות ומנהגים . . . . . 87—92

פרק חמישי: במדבר־ים המזרחי

טו. בדרך יזליטין . . . . . 93—96

טז. בנאות יזליטין . . . . . 96—101

יז. בדרך מצראתה . . . . . 101—106

יח. מצראתה בזמן הזה . . . . . 106—110

יט. קצת דברי הימים . . . . . 110—118

פרק ששי: משא מדבר־ים

כ. סוחרי ישראל במדבר הצחור . . . . 119—126

כא. משא בהמות מדבר . . . . . 126—137

כב. שליחי ציון בדרכי המדבר . . . . 138—148

ספר שני

מסע מדבר הרים

פרק ראשון: מסע בארץ החורים

א. דרך המדבר . . . . . 151—157

ב. יהוד בֶּני-עַבַאס . . . . . 157—165

ג. כפר טיגרנה . . . . . 165—173

ד. רבי כליפא חג'אג', רבם של החורים . . 174—176

ה. בין הערבים בעיר המערות . . . . . 177—182

פרק שני: קובץ פיוטים מארץ החורים

ו. שירת ישראל באהלי קדר . . . . . 183—189

ז. שירי כנסת ישראל בגולה . . . . . 189—191

ח. שירים שונים . . . . . 192—195

ט. שירי חתנים . . . . . 196—198

י. פיוטי ר' כליפא . . . . . 198—202

פרק שלישי: במדבר הרים

יא. כפרי היהודים בהר איפרן . . . . . 203—208

יב. בגלות ישמעאל . . . . . 208—212

יג. שבוי בידי התורכים . . . . . 212—217

פרק רביעי: בהרי נפוסה

יד. ג'אדו עיר היהודים לפנים 225–218

טו. ישראל בין הברברים 225–218

טז. לתולדות היהודים בג'בל 235–228

יז. מנהגי היהודים ושכניהם 239–235

יח. לשון הג'בל 244–235

תוספת: חכמי טריפולי בדורות האחרונים 252–245

ביבליוגרפיה 253

תקונים 254

תוכן 258–255

מפות וציורים:

תמונת המחבר

מפת ארץ לוב 3

מראה טריפולי לפני 30 שנה 7

קשת הנצחון של מרכוס אורליוס 10

יהודים ותוערקים בשוק טריפולי 13

יהודי טריפולי לפני מאה שנה:

א) יהודיה עשירה. ב) סוחר יהודי. ג) מברי חשוב.

ד) נושא סבל יהודי. ה) יהודיה מן העם . . . 19

משפחה יהודית בטריפולי 23

ראשי קהלת טריפולי ב-1911 26

הואלי רג'ב פחה 29

עמרוס ב-1911 35

מפת גלילות טריפולי: נאות המערב 41

נאות המזרח 53

המרגב — בדרך למסלאתה 76

נערה יהודיה בכפר 92

מראה עיר מצראתה 105

רחוב היהודים במצראתה 107

מצבות קברים קדומים I—III 113

אורחה מביאה עבדים 123

שודד מזוין במדבר 130

תוערקים מגת 133

רבי כליפה חג'אג' רבם של החורים 150

בדרך המדבר להר גריאן 154

בלב הר גריאן 158

כניסה למערה בארץ החורים 160

מצודת קצר גריאן לפנים 172

יפה נוף בגריאן 176

נחום סלושץ / כתבים נבחרים

יופיעו בשבעה ספרים (10–12) במשך שנות תרצ"ח–תרצ"ט

הוצאת ועד היובל מיסודו של ח. נ. ביאליק

המען: מר צבי איזקסון, גזבר, פַּלַטין, תל־אביב

NAHUM SLOUSCHZ

Oeuvres Choisies

Tome premier

LIVRE DES VOYAGES

MES VOYAGES EN LYBIE

PREMIÈRE PARTIE

Publié par le Comité jubilaire, Tel-Aviv, 1937.